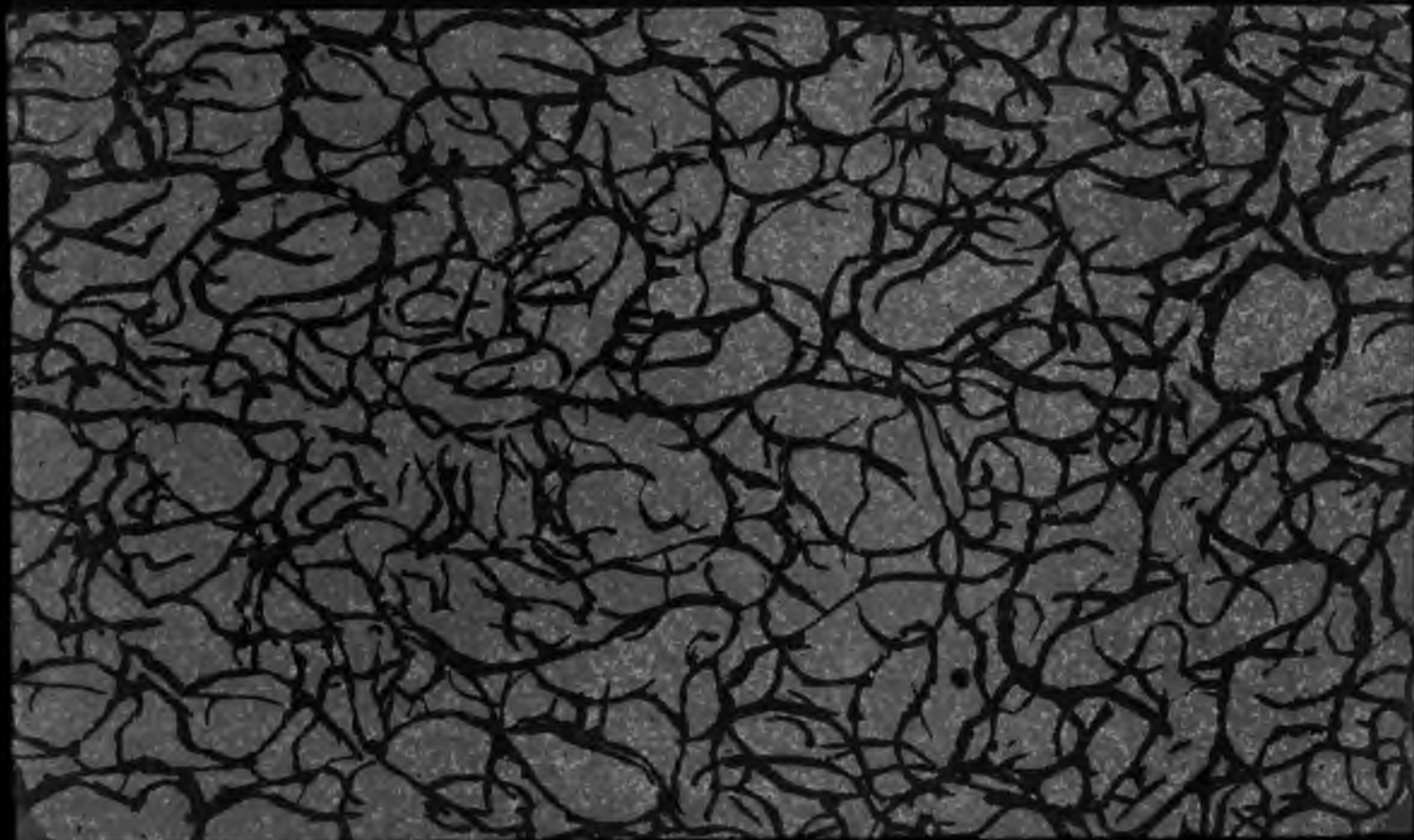

Ианцвинов. Сандальий палымаш

Март.
15-479

Ианцэвинов Д. В., Ныкифоров, А. В.
Артэмйэва А. да Максанов В.

И.О. 267.

САНДАЛЫК ПАЛЫМАШ

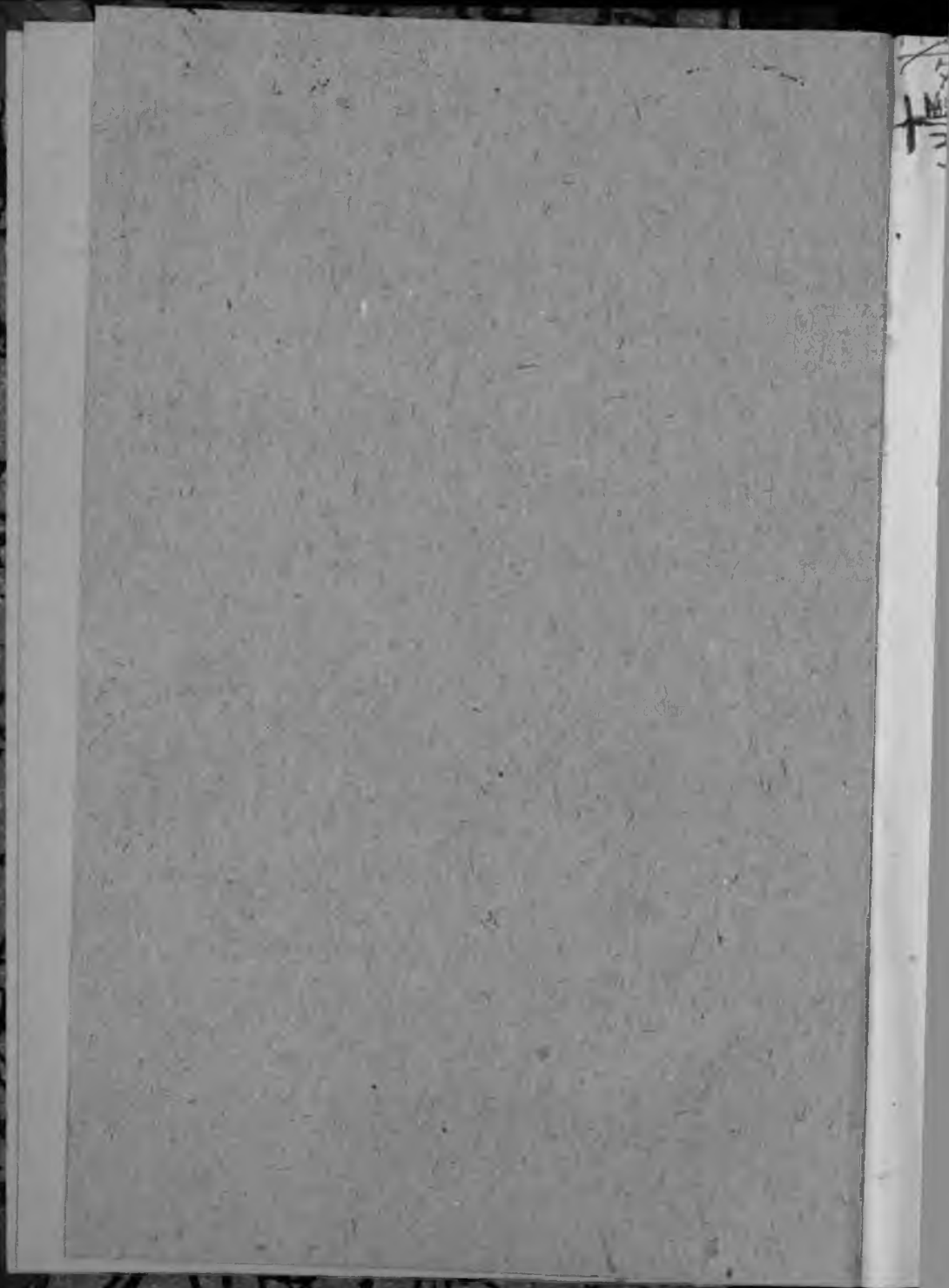
Кырык мары школышты
3-шы ин тымэньмй кныгя.

У Ч П Э Д Г И З

Москва

1932

7
13-479

ИАНЦЭВИНОВ Д. В., НЬКИФОРОВ, А. В.,
АРТЬЭМЙЭВА А. дā МАКСАНОВ В.

САНДАЛЫК ПАЛЫМАНШ

КЫРЫК МАРЫ ШКОЛЫШТЫ
3-шы ин ТЫМЭНЬМЫ КНЬИГÄ

Инв. № 1847

Г.П.Б. в Янгр.
Ц. 1933 г.
Ак № 47

УЧПЭДГИЗ
МОСКЫВА 1932

Отв. редактор *Алексеев З. А.* Техредактор *Я. Страупман.* Книга слана в набор 21/VIII 1932 г. Подписана к печати 25/X 1932 г. Бумага 82×111 см. тип. 77056 зн. на 1 бум. лист. Бум. листов 10.000

Уполн. Главлита № В-25231 Заказ 10'1 Тираж 4000 экз.

17-я тип. треста «ПОЛИГРАФКНИГА», Москва, Шлюзовая наб., 10.

І. ШУЛЫК ПЭРЭГҢМАШ.

Социализмҗм ыштӑш шу эдэмвлӑ кӑлыт.

СССР-ыштӑ социализм стройкы пиш қогон кӑӑ. Фабрик-завотвлӑ ыштӑлтӑт. У, кого халавлӑ лит. МЫльион ровочыйвлӑ дӑ колхозныйквлӑ у Ыльимӑшым ыштат. СССР-ыштӑ капитальист, помӑшык укӑ. Коммунист парты дӑ Совет власть видӑмӑ дон колхоз шарӑм сӑмӑнь, солаштыш кулак йыхвлӑм пӑтӑрӑнӑ.

Капитальист кугижӑншывлӑ СССР-ын кушмыжым тӑрынь анчат. СССР-ым йамдаш манын, бырсым йӑмдӑлӑт. СССР-нам тышманвлӑ гыц пӑрӑгӑш тӑ социализмҗм стройӑн шокташ виӑн, шу эдэмвлӑ кӑлыт.

Пӑрви, кугижӑ годым, труйыш халыкын шулык пӑрӑгӑмӑш укӑ ылын. Пайан эдэмвлӑ вӑлӑ цӑрвлӑгыц лицӑлтӑнӑт. Труйышы халык (ровочый лӑ, батраквлӑ, нӑзӑр дӑ срднӑӑквлӑ) шуку йиш чӑрдон йасыланӑт.

Кӑзыт тӑнӑ агыл. СССР-ыштӑ прольӑтариатын партыжы — коммунист парты виқтӑрӑшы ылӑш. Прольӑтариатым виӑным, шу кӑпӑным ыштӑшӑшлӑнӑн санаторивлӑм, курортвлӑм, кӑным томавлӑм дӑ молымат чотӑ шуку ыштӑнӑт.

Кырык мары районыштынаат — Йоласалышты чӑхоткы цӑр гыц лицӑм санатори пачылтын. Районыштыш труйыш халыкым Илийнкӑш, Шурдынғыш кӑнӑш колтат.

Тыӑнӑ гыньӑт, мӑ ышкӑӑт йасыланымашкыц пӑрӑгӑлтӑшӑшык ылына. Цӑрвлӑ ваштарӑш, шулыкӑн Ыльимӑш вӑрц пыток кӑрӑлмӑлӑ.

Йырнә махань цэрвлә ылыт, кыцә нѳнѳ гѳц пэрэ-гәлтмѳла, кыцә ровотайымыла, кәнѳмѳлә, кыцә Ёшкә кәпѳм кәчѳн сотыдон ирә шѳлѳштон дә вѳттон моло шуәмдѳмлә, — цилә пәлән шокташ кәлэш.

Эдәм цэрвлә.

Колхозвләнә шәрлән мимѳ сәмѳнѳ, нѳнѳм пыток цаткыдәмдән миәш кәлэш. Колхоз цаткыдәмдѳмәштѳ школы кого пәшәм Ёштѳшәшлык ылэш. Партын, совет властын шѳдѳмәшвләштѳм Ёлѳмәшкѳ пырты-машты, школышты тымәнѳшѳвлә пиш кого палшы-машым Ёштән шалгышашлык ылыт.

Шулык пэрэгѳм пәшәштәт школы палшышашлык ылэш. Шулыкан Ёлѳм вэрц кѳрәдәлтә, цэрвлә пиж-мәшѳм пәлѳдә, шу халыкым Ёштән ана кәрт. Ком-мунист партѳ тидѳ вэрц кѳрәдәләш, цилә статьян йѳнвләм анчыктән миә. Школы халык лошкы тидѳм ынгылдарән шәрѳшәшлык ылэш, цәр пижмәшѳн вир-вләжѳм ланцылән, пәлән нәлѳн, пәлѳмәшѳжѳм халык лошкы колтышашлык ылэш. Тәнгә вәлә цэрвләм халык лошгы чѳдәмдән кәрдѳнә.

Цэрвлә кок статьян ылыт. Ик статьян цэрвләжѳ прустуйымәшәш, шушыргымәшәш, шѳрәмәш, әрәкә йѳмәшәш, акйарым качмәшәм моло лит. Тәхәнѳ цэр-вләжѳ проста, вашталттым цэрвлә маныт. Ти цэр-вләжѳ тәхәнѳвлә ылыт: уштѳмыж, вуйгарштыш, монгыр Ёрѳмәш, йал кѳрѳн кәмәш, мокмыр, шѳм карш-тыш, вәсѳвләәт.

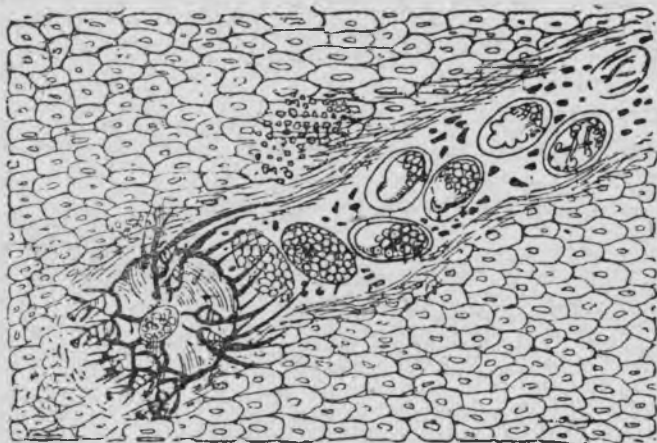
Вашталтшы цэрвләжѳ тәхәнѳвлә ылыт: ыдыртыш, чахоткы, тѳиф, хальәр, вѳрән пышкәдѳш, эчә вәсѳ-вләәт.

Эдәм цилә сәмѳнѳ кәп шу вэрц кѳрәдәлшәшлык ылэш. Тѳдѳдә эдәм худа, ләзѳрә кәпән лиәш. Эдәм пѳртѳштѳ, худа шѳлѳшѳштѳ шѳнзә гѳнѳ, ош цѳ-рәән, ләзѳра кәпән лиәш.

Кит пашам бштбдым эдем шу капан лин ак кэрт. Сэдбндон кит паша бштбдым эдем физкультурым бштбшашлык ылэш, бшкэ капшым пэрэгэн блышашлык ылэш.

Вашталшы цэрвлә.

а) Ыдыртыш цэр кычылтмашэш пижэш. Йасыланымашыжы тэхэнь ылэш: эдем дон вольык каваштыш ыдыртыш бактэри попаза. Ти бактэри каваштэш ыражвләм чүчә. Вара кашмыжы сэмбнь мыным опта. (1 картынбм анчыда).

1-шй картын. Ыдыртыш бактэри. Тбдбн корныжы дә корныштыш мынывләжб.

Изи мыныжы гыц бшкэ ганьжок блышбвлә ләктбт. Вара кап мычкы: кидэш, йалэш, монгырэш шәрләт. Ыдыртыш цэр попазымыкы 15 кэчбштөк когон шәрлән кәә.

Ыдыртыш цэр пиш худа ылэш. Ыдыртышан эдембн капшб когон лбгыштә. Ти цэрдон йасыланыш эдемвлә капбштбм вбр ләкмэш ыдырымашкы шөт.

Ыдыртышан эдэмьн кәпәшбжы шүән дә кукшы чүнчәвлә лит. Каваштыжы кырыштәш, анчашат пиш худа, бшләнжәт, йасы лиәш.

Ыдыртыш мам-шон кычылтмәшәш пиш вашталт кәрдәш. Шамак толшы: кызыт йактәок, эчә вәш лимы годым кит кычымаш халык лошты пйтән шотә. Ондыри дон Иван вәш литәт, кидыштым кычат. Ондырижы ыдыртышан ыләш. Сәдбндон ыдыртышан Ондыри гыц шу кәпән Иванлан ыдыртыш вашталт кәрдәш. Мә, тымәншбвлә, ти худа кайышым (кит кычымашым) йамдышашлык ылына: Тйтә ыдыртыш цәр вашталтмәш пйтән ак' кәрт.

Мә ыдыртыш цәрым йамдышашлык ылына. Ыдыртыш цәрдон йасыланыш эдәмьм доктыр докы колташ кәләш.

Йатмәшвлә:

1. Ыдыртышан тәг школыштыда бнчб ли маньн, мам бштәнд?

2. Ыдыртыштон йасыланышым кыцә пәләш лиәш?

б) Мышкыр тиф. Мышкыр тифтон йасыланыш эдәмьн кыжвәкышты дә чүнчә шүшты тиф бактәэривлә улы. Ти бактәэривләм рушлажы „тифозные бактерии“, „палочки Эберта“ маньт. (2 картынбм анчыда).

Ти тифтон йасыланыш эдәмьн тыгыр — йалашыштат, амалым вәрбштәт мол вәрәат бациллывлә улы. Сәдбндон нинбм кычылтмыкы кидәш, кәпәш ти бациллывлә пижын кодын кәрдйт. Тифтон йасыланыш эдәмьн выргәмжым, аль вәсбжым шу эдәм кычылтмыкы, китшбм ак мыш кбнь, йасыланыш эдәмьн цәржы пижын кәрдәш.

Кыцә пижәш?

Тәвә тәгә пижәш. Мышкыр тифән эдәмьн хәдбрвләм кычылтмыкы, шу эдәм кит мыштәок качкаш, йуәш тбнгәләш. Тбнәм бактәэривлә качкыш, аль вбт йарә ышмашкы попаза.

Вѣдѣшкѣжѣ мѣшкѣр тѣиф кыцѣ попаза?

Тѣвѣ тѣнѣ попаза. Мѣшкѣр тѣифтон ѣасыланышывлѣн шанды гѣц бактѣэривлѣ ѣнѣрѣш, коловѣцѣш моло ѣогѣн попазат. Тѣхѣнѣ ѣнѣр гѣц ѣль коловѣц кѣц вѣдѣм ѣуѣшат, мѣшкѣр тѣифтон ѣдѣм цѣрлѣнѣш тѣнѣлѣш. Тѣдѣндон вѣтсѣнцѣвлѣм пѣрѣгѣн, ирѣн урдаш кѣлѣш. Тѣнѣ гѣнѣѣт, вѣдѣм шолтѣн ѣуѣш кѣлѣш. Хрѣсѣнѣ халык ѣшкѣмжѣм чѣдѣн пѣрѣгѣ, сѣдѣндонок ѣасыланымашат халык лошты шуку улы.

Мѣшкѣр тѣифтон ѣасыланыш ѣдѣмѣн монѣржѣ пишѣрѣ, 39°—40° ѣактѣ шоѣш. Тѣхѣнѣ шокшы кѣп кок ѣрнѣѣ нѣрѣ ѣлѣ. Вара ольѣн-ольѣн шокшыжѣ шѣрлѣ.

Мѣшкѣр тѣифтон ѣасыланыш ѣдѣм колѣнѣт кѣрдѣш.

Мѣшкѣр тѣифѣн ѣдѣмѣн кишкѣштѣжѣ чѣнчѣвлѣ лит. Ти чѣнчѣвлѣ паштѣк вѣр пышкѣдѣш лиѣш. Вара мѣшкѣр кѣплѣнѣ дѣ когон карш-таш тѣнѣлѣш. Тѣнѣ ѣасыланѣн-ѣасыланѣн ѣдѣм доктыр докы ак кѣ гѣнѣ, кола.

Бѣрвѣзѣвлѣ, ти тѣиф кѣц ѣшкѣмдѣм пѣрѣгѣдѣ?

в) Хальѣр. Мѣшкѣр тѣифтон ѣасыланышын ганьок, хальѣр цѣрѣн ѣдѣмѣнѣт пышкѣдѣшѣштѣ дѣ уксынцишышты бактѣэривлѣ улы.

Уксынцишышым микроскоптон анчымыкы запѣтой стѣтъѣн бактѣэривлѣм ужаш лиѣш. (4-шѣ картѣнѣм анчыда).

Тѣхѣнѣ бактѣэривлѣ качкыш ѣарѣ, ѣль вѣт ѣарѣ кишкѣшкѣ попазат. Вара ѣдѣм цѣрлѣнѣш тѣнѣлѣш.

Хальѣрдон тѣвѣ ма гишѣн цѣрлѣнѣт: хальѣрдон ѣасыланыш, ѣдѣмѣн уксынцишышты дѣ пышкѣдѣшѣштѣ, хальѣр кандыш бактѣэривлѣ улы.

2-шы картѣн. Мѣшкѣр тѣиф цѣрѣн бактѣэривлѣ.

Нинйи шанды гыц тә мол статьянат вѣдѣшкѣй попозат. Тэхэнь вѣдѣйм шолтыдѣ йѣумыкѣй, хальэр бактѣэривлѣ шум кѣргѣш попозат, вара шу эдѣмок йасыланаш тѣнгѣлѣш.

Эчѣ вѣс статьян йасыланаш тѣнгѣ лиѣш. Хальэр цѣрдон йасыланыш эдѣмѣйн хѣдѣйрвлѣжѣйм кычылтмыкы, кѣпѣтѣйм ат ирѣэмдѣй гѣнь, кидѣйм ат мыш кѣнь, выргѣмѣтѣйм ирѣн ат урды гѣнь, шу кѣпѣшкок кидѣш пижшѣй бактѣэривлѣ качкыш йарѣ пырѣн кѣр-

3-шй картѣйн. Запѣтой статьян хальэр цѣрдон йасыланышынын уксындышышты дѣ пышкѣдѣшшѣштѣ ылшы бактѣэривлѣ. Ти бактѣэривлѣжѣйм рушлажы „запятювидные бациллы“ маныт.

дѣт. Кѣпѣш попозымыкышты пиш йѣлѣ йасыланаш тѣнгѣлмѣлѣ.

Хальэр цѣрдон йасыланаш тѣнѣлшѣй эдѣмѣйн кѣпшѣй лѣлѣмѣш, йаңылаш тѣнгѣлѣш. Вара вуй каршташ тѣнгѣлѣш. Тѣмѣнгѣй когон пышкѣдѣш, уксынцаш тѣнгѣлѣш, нѣр дон пѣлышѣжѣй укшѣ, цѣрѣжѣй кѣкѣргѣ. Кыжаш пыраха.

Хальэр цѣр дон йасыланышывлѣ шукужы колат.

Йатмашвлѣ:

1. Солаштыда хальэр цѣрдон колышы маньар эдѣмѣйн пѣлѣдѣр
2. Кынам колѣнѣт: кѣнѣжѣйм, тѣлѣйм, шошым ѣль шѣжѣйм?
3. Хальэр цѣрѣн эдѣм кыцѣ йасыланѣн кола?

4. Махань ин хальэр цэрдон йасыланыш эдем шуку ылын? Малың?

5. Хальэр цэрдон йасыланымаш Ынчы ли манын, школы мам Ыштйшайлык ылэш?

г) **Вёрән пышкэдйш (дэзинтэри).** Вёрән пышкэдйштон йасыланышвләм шукужы Ырвэзйвлә лошты ужалтэш. Ырвэзйвлә Ышкымйштгым пэрэгэн акмыштэцят, ти цэрдон йасыланат. Ти цэр эдэмйм пиш йасыландара, лаксырта, эдэмйм колымы йактэ шоктэн кэрдэш.

Ти цэр шүм көргйш бактьэривлә попазымашэш лиш. Эдэмйн дә вольыкын каваштышты „цилә йиш бактьэривлә улы“ манна вэт. Тэхэнь бактьэривлә кәпйшкы попазымыкышты шүм көргйлән йасым Ыштят. Кәп ти бактьэривлә дон пылот кырэдәләш. Тынгә гынйят, йужнамжы нйным сынгэн ак кэрт. Тынәм бактьэри пиш паша, эдэмйм колымы йактэ шокта. Бактьэриән качкышым качкын, дә бактьэриән вйдйм йун, вёрән пышкэдйш цэр попаза. Ырвэзйвлә кәнгйжйм маш-шон пичы йбидэ качкын каштыг, тынәмат ти цэр пижын кэрдэш. Тидйндон нинйн лошты ти цэрдон йасыланышы шуку улы.

Йатмашвлә.

Кынам вёрән пышкэдйштон йасыланышвлә шуку лит?

2. Махань эдэмвлә — изивлә аль коговлә ти пышкэдйштон йасыланат?

3. Малаң когонжок Ырвэзйвлә йасыланат?

д) **Чахоткы (тубэркульоз)** чахоткыдон йасыланыш эдэмйн кахыртышышты чахоткы бактьэривлә улы. Тэхэнь эдем сэдйрәшкы, аль рокушкы бактьэривләм шүм көргйжы гыц со шывә.

Чахоткы цэр бактьэривлә шывәл шумыкы төрок колэн ак кээп, эчә йләт. Тидйндон кахыртышыжы кошкымыкы бактьэривләжы сэдйрә гыц воздухыш попазат. Вара ти воздухтон шүлымйкы, бактьэрижы эдем көргйшкы попазымыкы шу эдемок йасыланэн

колтэн кэрдэш. ТЫдЫндон чахоткан эдэмлэн кышкы шон шЫВЫктэш акэл, йори атышкЫ шЫВЫктэш кэлэш. Эчэ чахоткан эдэмЫн шУлыш кЫцэт, чахоткы бактЪэривлэ шу эдэмЫш попазэн кэрдЫт. ТЫдЫндон ча-

4-шЫ картин. Чахоткы бактЪэривлэ.

хоткан эдем дон лишэн вэш, аль шЫнцын попаш ак йары. Йасыланэн колтымыкы доктор докы кэаш кэлэш.

Чахоткан эдэмЫм шу эдэмвлэ ло гЫц карагдымыла.

5-шЫ кар. Чахоткы цэрдон йасыланыш эдем.

Шу эдэмлэн бактЪэривлэ ЫнжЫштЫ попазэп манын, йасыланыш эдэмЫн Ылым вэржЫм, выргэмжЫм моло, бактЪэри ЫнжЫ попазы манын, дЪэзинфэцим ЫштЫмЫлэ. ДЪэзинфэцим ЫштЫмЫкЫ, бактЪэривлэ колат - Чахоткы бактЪэрим доктор Кох микроскоп вашт анчэн мон. ТЫдЫндон чахоткы бактЪэривлэм „Кох бациллы“ манЫт (5-шЫ картЫнЫм анчыда).

Йатмашвлэ.

1. Солашт ыда чахоткыдон йасланышы улы, аль укэ?
2. Тоныда иктэжЫн чахоткыдон йасыланышы улы, аль укэ?

3. Солаштыда чахоткыдон йасыланышвлә улы, аль укә?
4. Чахоткыдон йасыланыш эдәм махань ыләш, мажы каршта, кыцә шүлә, кахыра?
5. Школыштыда шывәш атывлә улы, аль укә?
6. Шу эдәмлән чахоткы цәр кәцәлә попазән кәрдәш?
7. Эдәм гыц пасна чахоткыдон эчә ма цәрләнән кәрдәш?
8. Чахоткан ышкылын шывшәрәм шолтыдә качкаш йара, аль ак йары?

Микробвлә.

Вашталшты цәрвлә гишән цолымына годым „микроб“ шамакым со попышна.

Микробшы ма ыләш вара? Микроб тиды пиц изи,

6-шы картгын. Ёрвәзәйвлә микроскоп вашт анча.

сҫнзәәш кайтымы шукш постол ыләш. Микробым вәс статбан „бактьәри“ мань. Микроб начкы, лы-выргы вәрәм йарата. Тыдҫндон эдәм көргышкы моло попазымыкы тиды пиш йылә паша.

Икәнә школышкы доктор толы дә микробвлә гишән тәнгә шайышт пуш:

„Эдэм, көргөшкөжө микроб попарыманаш, цэр-
ланаш тынгалаш. Микроб пиш изи ылаш. Тидым йара
сынзядон ужаш акли. Тидындон тидым узнат кын,
микроскоп вашт анчаш келеш“.

Вара стол көргө гыц цыга постол, йыргешкө
охоньцам лыкты да ти охоньцан лымжө „лупа“
маньы. Тэнэ маньы да пакыла шайышташ тынгалы.

„Лупа“ вашт анчымыкы, анчим хадыр (им, пыда,
пэро да молат) 12 канэ когоэмеш. Тэхэнь охоньца-
влэ гыц микроскопом ыштат.

Микроскоп 100 ганэ, 1000 ганэ, 3000 ганэ моло
анчим хадырым когоэмдэ. Микроскоп вашт микроб-
влэмат ужаш лиеш.

Микробвлэ айыртэминжок рокышты, шынзыш
вөдышты, эдэмин да вольык шырышты шуку улы.
Эчэ эдэмин пүвлэ тэрвенат шуку погына. Пүм иты-
райэн анчыда доко, — итырайымыкыда ош каса пү-
гыц айырла. Тэвэ ти ош касашты пиш шуку микроб
улы.

Эдэмин каваштыжы шушыртымы агыл гын, кач-
кышеш, вөдеш, шүлымашеш эдэм вөрышкө микроб
ак попары гын, эдэм көргөшкө микроб пырэн ак
кэрт. Тидындон ышкэ капым пиш пэрэгаш келеш,
шушырташ, йардым качкышым, шолтыдым вөдым
йуаш акэл. Чахотка, ыдыртыш, вөран пышкөдыш,
хальэр, тиф молат, микробеш эдэм вөрышкө по-
пат. Нынэ попарымыкышты эдэм йасыланаш тынгалаш.

Йасы эдэм гыц бактэривлэ шу эдэм вөлкө ван-
чэн кэрдөт. Тынэм вэс эдэмат ти цэрдон йасыланаш
тынгалаш. Тидым палэн, вашталтыш цэрдон йасыла-
ныш эдэмим шү эдэм гыц карандаш келеш.

Паша пумы:

1. Школыштыда микроскоп улы гын, тидым пиш йажон
тышлэн анчыда; кыцэ ыштөмө моло, цилэ тышлөдэ. (Шко-
лышты микроскоп укэ гын, доктор гыц йатта).

2. Шолтыдым вѣдѣн стопкашкы шуды пыдыргым оп-
тыда дѣ стопкажым шокшы вѣрѣш шѣндѣдѣ. Вара ик-кок
кѣчѣштѣ стопка гѣц ик патькалтыш вѣдѣм нѣлдѣ дѣ мик-
роскоп вашт тидѣм анчыда. Ужмыдажым пумагаэш рисуйыда.

Эдѣм гѣц эдѣмѣш цѣр кыцѣ вашталтѣш.

Эдѣм гѣц эдѣмѣш цѣр вашталтмы гишѣн анцылны
изиш сирѣшнѣ. Кѣзѣйт эчѣ ти гишѣн попалтѣнѣ.

Цѣр нѣл статьян эдѣмѣш пижѣн кѣрдѣш: цѣрѣн
эдѣмѣн хѣдѣр кычылтамашѣш, качмашѣш, шѣлѣмѣшѣш
тѣ вѣрѣш микроб поазымашѣш.

Шамак толшы: ыдыртыш—ыдыртышан эдѣмѣн хѣ-
дѣр гѣцѣт, выргѣмжѣ гѣцѣт шу эдѣмѣшкѣ вашталт
кѣрдѣш; мѣшкѣр тѣф, хальѣр, вѣрѣн пышкѣдѣш—
качмашѣш; чахоткы—шѣлѣмѣшѣш; уштѣмыж, чѣнчѣ
тѣф—вѣрѣшкѣ микроб поазымашѣш. Тѣдѣндон
ѣшкѣмѣм пиш пѣрѣгѣш кѣлѣш.

Кырык марыштыш ик ѣрвѣзѣ ыдыртыш пижмѣ
гишѣн тѣнѣ шайышты: школышты тымѣнѣмѣм годым
мѣнѣ сагаѣм Ардѣ мары ѣрвѣзѣ шѣнцѣш. Тидѣндон
мѣ тѣлгач шѣнцѣннѣ. Иктѣ тѣлзѣ шѣнцѣмѣкѣннѣ тама
парнѣ ловлѣѣм лѣгѣштѣш тѣнѣльѣвѣ. Манѣар ыды-
рѣм, со лѣгѣштѣт, Ыдырѣм-ыдырѣм дѣ воксѣ вѣр
ѣогаш тѣнѣлѣш. Аптѣргѣнѣм, мѣгѣрѣм вѣлѣ. Вара
монѣрѣм, ѣрдѣм моло лѣгѣштѣш тѣнѣльѣвѣ. Ыѣллѣн
кѣлѣсѣшѣжѣ намысланѣм. Нѣгыцѣѣт тырхаш акли.
Тѣмѣнѣ вара больнѣицѣшкѣ кѣшѣм. Доктыр анчылы
дѣ „ыдыртыш“ манѣш. Санѣитарым сѣгѣрѣльѣ дѣ
„Ти ѣрвѣзѣм нѣнѣок“ манѣш.

Санѣитар мѣнѣмѣм мышмы вѣрѣш (ванныш) нѣнѣш,
„тыгыр—ѣлалашѣдѣм кыдашок“ манѣш. Кыдашымат
ванныш мышкаш пыртѣн шѣндѣш. Мышкы дѣ ош
чыгыр—ѣлалашым пуш. Вара ош тыгыр—ѣлалашым
липѣм дѣ палаткышкы нѣнѣш.

Кэчѣ йѣдѣ кок кәнә мѣньѣм мышкыт ылыы. Кок әрнәә больницыштѣ киэн шѣндѣмѣшѣм. Тѣмѣнгѣ ижѣ тѣрләнѣшѣм“.

Тәвә ыдыртышәт мам ыштыш. Мол цәрәт, пижмѣкѣшты, тәнгәок әдәмѣм йасыландарат, эчә колымашкат шоктән кәрдыт.

Бактьәри вѣрѣш поязымыкыжы цәр лиәш.

Цәрәнгдышѣ бактьәривләм вѣрәшәт момы. Ти бактьәривләм вѣрѣшкѣ кужынәрвлә, тивлә моло пыртат. Уштымыжым, уштымыж кужынәр пырта. Сипной тѣифшѣ ти мыч, кылоп мыч поюза. Сәдѣндок мälәннә цәр пыртышы тышманвләм йажонок анчән, ланцылән ләкмѣлә.

Кужынәрвлә, арашѣнгәвлә, тивлә моло вашталтшы цәр кандышшы ылыт.

Вашталтшы цәр шуку вәрә шѣнгәвлә мыч лиәлтәш. Арашѣнгәвлә махань шон вәрәш шѣцмѣштыдән, бактьәривләм вәс вәрә ваштат, әдәм вѣлкәт бактьәривләм кандән кодән кәрдыт.

Арашѣнгә ваштымдән әдәмлән тәхән цәрвлә вәрәшт кәрдыт: брүшной (мѣшкѣр) тѣиф, хальәр, дѣезинтьәри, чахоткы дә молат.

Пәшә пумаш:

1. Арашѣнгәм кычыда дә колбышкы колтыда. Колбыштыжы йакшар ушман шолтым вѣт лижѣ. Колбыш колтымыкы, колбы логәржѣм ваткыдон пѣтѣрѣдә. Тидѣм ыштымѣкѣдә колбым иктә — маньар кәчәш пѣртыштыш шокшырак вәрѣшкѣ шѣндѣдә. Колбышты ылымаш вашталтымыжым кәчѣньок анчән мидә. Арашѣнгә кандым бактьәривлә йашкар ушман вѣдәш пашат. Вѣт вѣлнѣ (касаштыжы) тамгавлә лит. Нѣнѣ арашѣнгә кандым бактьәривлә пашымаш ылыт.

2. Арашѣнгә пашамышым анчыда. Стопкашкы әль йамдар йиш банкышкы иктә маньар арашѣнгәм колтыда дә шәсавыц тон (марльы) әтѣ логәржѣм вѣдѣлдә. Арашѣ-

нҗавлӑ ӑнжӑштӑ колӑп манын изи маклака сақырым, сықырым пищӑдӑ, эчэ изи пробиркӑш вӑдӑм шӑндӑдӑ. Атӑвлӑжӑм шокшырак вӑрӑш шӑндӑдӑ. Вара начкы сықыр пыдыргӑш арашӑнӑвлӑ мыным мынцат. Мынцымыкышты кышты ти сықыр пыдыргым арашӑнӑ мыныгӑ вӑс стьоклан ӑтӑшкӑи пиштӑдӑ. Сықыр пыдыргы йӑр пилӑм шӑрӑшӑм шӑвӑдӑ дӑ начкыракын урдыда. Мыны гӑц лӑкшӑи арашӑнӑвлӑн кушмашыштым анчӑн мидӑ дӑ днӑвнӑикӑшкӑи сирӑдӑ.

Арашӑнӑ.

Шокшы вӑрӑшты арашӑнӑ йӑлӑ паша. Кӑнӑжӑм арашӑнӑ 10 кӑчӑштӑи лиӑш. Мыны гӑц лишӑи сӑмӑрык арашӑнӑ тӑнгӑок 10 кӑчӑштӑи мыным мынца. Арашӑнӑ мынцымжы йӑдӑ 120 мыны рӑдӑи кӑнӑжӑгач 5 кӑнӑ мынца. Тӑнгӑлӑ 600 игӑи йактӑ ик арашӑнӑок кӑнӑжӑгач игӑлӑн шокта. Тӑвӑ кыцӑ кӑп шуӑш цӑрвлӑм кандышшывлӑ шӑрлӑн миӑт.

Ӓндӑ арашӑнӑ йамдаш кӑрӑдӑлшӑшлык ылына. Тӑлгачӑш котшы арашӑнӑвлӑм, дӑ шошым ӑлӑж мишӑвлӑм, сӑдок йамдаш кӑлӑш. Арашӑнӑвлӑм ана йамды гӑнӑ, вашталшы цӑрӑм шукӑмдӑнӑ. Арашӑнӑ пиш йӑлӑ пашӑн миӑ. Сӑдӑндон нинӑи ваштарӑш пыт кӑрӑдӑлмӑлӑ.

Нинӑм йамдаш маханӑ шон пушмы йадым качкашышты шӑндӑш кӑлӑш. Пӑрткӑргӑм, ӑлӑш вӑрӑм ирӑн урдымыла. Арашӑнӑ мыныжым лӑвӑрӑн, начкы, шушӑи пышан вӑрӑш мынца. Намозӑш, шандӑш, мышкылтыш йӑрӑм вӑрӑш тӑ мол вӑрӑт мынца.

Таракан, кылоп, ти, шаргӑнӑи.

Арашӑнӑ гӑц пасна молывлӑӑт цӑрӑм кандыштыт. Шамак толшы: тараканвлӑ, тивлӑ, кылоповлӑ дӑ молат. Нинӑт ӑдӑмлӑн пиш шуку цӑрвлӑм кӑпӑшкӑи ваштӑн кӑрдӑт. Нинӑндонат пиш когон кӑрӑдӑлӑп кӑлӑц.

Таракандон кӱрэдӱлӱш куштулгы. Тӱлӱм нинӱм кӱлмӱктӱн йамдаш лиӱш. Кылопым йамдаш йасырак. Кылоп уштум тырха. Тӱнгӱ гӱнӱӱт, тидӱн дон мӱ пиш кӱрӱдӱлӱшлӱк ылына. Кӱрӱдӱлмӱшнӱ тӱхӱн лишӱш-лык: кӱчӱ йӱдӱ кылоп пӱжӱшӱм мынывлӱжӱм амалым вӱрӱштуӱнӱ йамдымыла.

Кылопым шолшы вӱттонат йамдаш лиӱш. Йажон йамдаш тӱхӱн лӱкӱрцӱ дон лиӱш; 1 цӱркӱ кӱрӱсинӱш (2 пай) пӱл цӱркӱ спитӱрӱм (1 пай) йарыда, йарымыкыда кылоп ӱлӱм вӱрвлӱм пындон шӱрӱдӱ.

Выргӱмӱштуш тӱ вуйыштуш тимӱт йамдымыла. Нинӱт вӱштӱлтшы цӱр намалшы ылыт. Тим йамдыдӱ, чунчӱӱн тӱиф вӱштӱрӱш кӱрӱдӱл аӱа кӱрт. Тӱнгӱ гӱнӱӱт, выргӱмӱм дӱ кӱпӱм ирӱн урдӱнӱ гӱнӱ, цӱр пижӱн ак кӱрт. Мары лошту ӱшкӱ кӱпӱм ирӱн урдышы пиш чӱдӱ, сӱдӱндон ти когон пӱша.

Тим лӱкӱрцӱдон йамдаш кӱлӱш. Айыртӱмӱнок шаргӱнӱвлӱм йамдымыла. Ти икӱнӱштуӱ 70 шаргӱнӱ йӱктӱ мынца. Шаргӱнӱ гӱц изи тивлӱ 5—6 кӱчӱшток лит.

Вуйыштуш шаргӱнӱм кӱрӱсиндонат йамдаш лиӱш. Доктыр докы лӱкӱрцӱлӱн кӱмӱкӱ эчӱ йажо лиӱш. Шаргӱнӱ улы гӱнӱ, амалаш вацмы анзыц ӱпӱш кӱрӱсинӱм йажон -шӱрӱн шӱндӱмӱлӱ, ирок шавыньдон мышмыла дӱ шӱргӱдон шӱрмӱлӱ. Шаргӱнӱӱн, тиӱн выргӱмӱм, шаргӱнӱм йамдаш манын, шавыньӱн вӱдӱштуӱ иктӱ 15 минут шолтымыла, да шокшы утӱуктон утӱужымла.

Школынам, пӱрт кӱргӱнӱм ирӱн урдаш кӱлӱш.

Ўштумӱж кужынӱр.

Кӱнгӱжӱм ўштумӱж цӱр кужынӱр пырылмаш кӱц ӱшкӱмӱм пӱрӱгӱш кӱлӱш. Ўштумӱжым ӱдӱмлӱн ўштумӱж кужынӱр кӱнда. Ўштумӱж кужынӱр проста

кужынэргыц йажон айырла. (7, 8. картынвләм анчыда).

Ти кужынэр эдэм вьр йўмь годым вьрэш ўштымыж бактьэривләм шьвьльвьтшы йарэ кода, нинь вара вьрьштгы пашат. Пашымышты сэмьнь вьрьштгыш йакшар пьрцьквләм локтылыт.

7-шы картын. Кужынэрвлә а) шалахайышты проста, б) вургымлашты ўштымыж кужынэр.

Тьнәм эдэм кәп ләлэмэш, монгыр бьрә, шокшы лиэш. Ўштымыж цэрдон йасыланымаш когонжок шосым лиэш. Кәнгьж дон шьжымәт ужалтэш.

8-шы картын. Кужынэр мынвлә; ўлньжы проста, кўшнньжы ўштымыж кужынэр мыны.

Ик йиш ўштымыж кок кэчь гач йасыландара. Вэсьжы — кым кэчь гач.

Ик эдэмьм пырылмыкы кужынэр эчэ вэсьләнәт бактьэривләм пижьктән кәрдәщ.

Тидым палэн йасыланыш эдэмым доктор шудым сэмбнь лицышашлык ылына. Ана лицы гынь, йалланат пиш цэрим кужынэр мыч пижыктэн кэрдьнә. Пионьэрвлә, тымэнышывлә, итырә вэрц кырэдалдә!

Пашә пумаш:

1. Кужынэр пашым вәрвләм купвләм моло анчыда. Кужынэр игывләм (личинкывләм аль мыным) мода. Ныным торелкә дон вьлэцын каштал нәлдә, махань кужынэрын ылыт — палыдә.

2. Тоныда ныным стьоклан атышкы колтыда дә кушмыштым анчэн мидә. Кушшы кужынэрвлә лакмашкыц банкыжым марлыдон лэвэт шындыдә.

3. Кужынэр игывлә вьт вьлны аль пындашты лит, анчыда. Вьдылалт шыцшы кужынэр игы махань ылэш? Маньар кэчышты мыны гыц кужынэр ләктэш — цаклыда.

4. Иктә маньар мыным аль игым вэс вьдән атышкы колтыда. Вара ти атыштыш вьт вьлкыжы кырасиным опталда. Кужынэр игывлә маньар жепышты ма лит? Ньэфты дон кырасиным кужынэрән вьрышкы, вьдышкы, малын йөрәт?

5. Кужынэрвлә шарлымаш кыц, ныным йамдаш вьдышток кырэдалмьлә. Эчэ кужынэр йамдаш маньнок, пашымы вьрыштым — купвләм моло коштат.

Кого кужынэржым тэлэш котмышты вәрэш йамдымыла. Кужынэрвлә тэлэш пыцкэмьш лывыргы вьрвләэш — подвалэш, мұхырэпэш, сарайэш, витәэш тә мол вәрәят кодыт.

Тэлэш котшы вьрышты гыц ныным салкодон ыштыч валтымыла дә пушмыла.

Йымылан дә машонлан ыньанымаш цэргыц пэрэгәлтмашты апыртат.

Анчэн лакмы цэрвлә пижмашкыц, ышкымнәм пэрэгэн ылышашлык ылына. „Эдэмым йасыландараш йымы цэрим пуэн“ манмым, йашток мондышашлык ылына. Науку кэлэсымылән вэлә ыньанышашлык ылына.

Эдэм ышкымжым ак пэрэгы гынь, кыпышкыжы микробвлә попазат, попазымыкышты эдэм йасылана,

цэрләнә. Цэрѳм йымы ак пу, йымы укэ; тѳдѳндон йымылан ѳнѳәнэн лицѳшәшлык ана ыл.

Поплан тохот кандыш мольитвәвләм дә мольэвѳнвләм пырахәнә, науки тымдым сэмѳнѳ цэрвләм йамдәнә.

Солаштыш шѳвәлшѳѳ папа докы, әль тѳотѳа докы йасы лимѳкѳнә ѳшкѳмнәм лицѳктәш ана кә. Шѳвәлшѳѳвлә докы каштын, ѳшкѳмѳм вәлэ локтылына, колымы йактә шоктымыла. Шѳвәлшѳѳ папавлә нѳимахань микробымат ак пәләп. Цэрѳм йымы пумашәш шотлат.

Цэр шәрѳшѳѳ микробвләм пәлѳдә, нѳнѳн эдәм кәпѳш попарымашыштым пәлѳдә, цэрѳм йамдаш, эдәмѳм дә вольыкым лицәш акли. Сэдѳндон шѳвәлшѳѳ папавлә дә тотѳавлә цэрләнѳш эдәмѳм тѳрлән ак кәртәп.

Цилә йиш цэрѳм лицән мышташ кәләш. Цэр лимәшѳм, шәрлѳмәшѳм пәләш кәләш. Йымылан ѳнѳәнэн лицѳшѳвлә-шѳвәлшѳѳвлә ваштарәш кѳрәдәләш кәләш.

Здоровам пәрэгѳмәштѳ дә цэрвләдон кѳрәдәләмәштѳ кәчѳн, вѳдѳн дә воздухын кәрәлѳштѳ.

Цэрвләм, цэр пѳжмәшѳм мә пәлән ләкнә, ик шанымашышкы мишнә. Цилә цэрөк эдәм кәпѳм йасыландара. Йасыланымы годым эдәм пәшәм прамой ѳштән ак кәрт.

Вашталтшы цэрвлә бактѳэривлә кәпѳш попарымашәш лит. Бактѳэривлә ѳләшѳштѳѳ, пашашышты йажо ѳжәп лимѳкѳ пашат, кушкыт. Кушкашышты, пашашты худа лимѳкѳ нинѳ пашән, кушкын ак кәртәп. Цэр шәрлѳмәш тѳнәм чыдәмәш.

Бактѳэривлә ѳмѳлән, лывыргы дә шокшы вәрѳштѳѳ пашат, кушкыт.

Эдәм кәп пәрэгѳшѳѳ, бактѳэридон кѳрәдәләш палшышы кәчѳ соты, ирә воздух тә вѳт ылыт. Кәчѳ соты шуку гѳнѳ, цэр кандыш бактѳэривлә кушкын

пашэн ак кэртэп. Эдэм Ылымаш цилә вәрэ кэчы сотышты лишәшлѣк ылэш. Тэнэ бактьэри пашымашым чыдэмдэнә дә кәпнәмәт шуангдэнә.

Кэчы соты вольыкланат кэлэш. Пыцкәмыш вәрейшты вольыкым урдэн вольык каваштэш бактьэри паша. Тыдйндон вольык цэрләнә.

Кэчы сотыдә дә ирэ воздухтә Ыләш акли. Бактьэривлә шүлымәшешәт эдэмлән попазэн кәрдыт. Эдэмлән шу лиәш ирэ воздух кэлэш. Ашындәрїдә доко, тонылот пөртйшты шынзышы эдэмйн цырәжы махань ылэш?

Худа воздухышты, пыракышты, лывыргышты кәрәк кынамат цэр кандышшы бактьэривлә улы.

Эдэм Ылымашкы воздух пыраш вэнтильәцим йштѣмылә. Вэнтильәци вашт Ылым вәрышкы ирэ воздух пырымыкы ырә, вара кәпышкына попаза.

Кәплән пырактымы, йонгата воздух кэлэш. Пыракан шүлыш эдэмлән, вольыклан моло, ак йары.

Эдэмлән шулык пуаш эчә йажо вѣт кэлэш. Вѣттә эдэм Ылән ак кэрт. Вѣт бактьэри пижмәш кыц эдәмйм пәрэгә. Кэчы сотышты, ирэ воздухышты дә ирә вѣдышты кәпнәм калышашлык ылына.

Кэчы, вѣт, ирэ воздух мәнмән чотә йажо тәгвләнә ылыт.

Кәпкылнәм кыцә виәнгдышашлык ылына.

а) Кәрәл сәмбйн качкаш, кәрәл сәмбйн амалаш. Цэрвлә дон кырэдалын йшкымнәм цаткыдэмдэнә, пәшә йштәш куштылтәнә. Тыдйндон цэр ваштарәш пыт кырэдаләш кэлэш.

Кыцә вара цәржы ваштарәш кырэдалмылә? Тәвә кыцә: а) Ушты качкышым качмыкы, шокшы качкышым төрок ышмашкыда идә нәл; б) Качмы паштәк пүдәм мышта; в) Ышмаш мам шон (булавкым, имйм дә молымат) идә нәл; г) Качмы годым идә талашы, йажон пырын нәлдә; д) Качмык кәнәлтйдә; э) Ирок шукуракым качта, йүдә, вадәш шуку идә кач, шуку

идә йү; ж) Шүмдәм ик Ыжәпйштй пәшә Ыштәш тымдыда; з) Кәчйнь ик йиш качкыш Ынжй ли; к) Ик Ыжәпйштй вазаш, кйньйләш кәләш; л) Амалымы Ыжәпйәш сәмйнь лижй; м) Ырвәзй 8 дон 9 цәш лошты амалаш вацшы, когоракшы 10 цәш кытлан вацшы; н) Ирок 5—7 цәш лошты кйньйләш кәләш.

Йәш сәмйнь ом Ыжәп анчыктыш табльицй.

Йәш шот	Кәрәл амалым Ыжәп
7— 9 йәш	11 цәш
9—10 "	10—11 "
12—14 "	9—10 "
14 гйц күшкй	8— 9 "

о) Ом кәпйм кәнйктә. Амалым годым өрдйжйн амалымыла. Комдык, кымык амалаш акйары; п) Амалымы годым вуйым ләвәдаш акәл; р) Ирок шижмйкй төрөк кйньйлмйлә, йиштымактыл кийәш акәл; с) Амалаш вацмы йәктә 2-3 цәш анцыц качмыла.

б) Физкультуры. Эдәмйн йлймәштйжй кәпкйл цаткыдәмдймәш кәчйньок лишәшлык. Эдәм пәшәм ак йштй гйнь, кит-йалжы лыскыды лиәш, вара кит пәшәмәт прамой йштән ак кәрт лиәш.

Эдәм кйпкйл цаткыды лижй манын, кәпйм пәшәәш калымыла, тымдымла. Кәпйм изоготшәнөк цаткыдәмдймйлә. Изиньөк кәпйм цаткыдәмдйшй тидй— физкультуры ыләш. Кашташ, кыргышталаш, пәшә йштәш тымәнәш, ләлйм сйнгәш кәпнәм тымдышашлык ылына.

Физкультуры — кит-йалым пәшәәш тымдышы, пингидәмдйшй ыләш. Сәдйндон физкультуры йлймәштйнә лишәшлык. Мадын-мадынок кого пәшә йштәш кит-йалнам тымдәнә.

Физкультуры кәпкйлнәм пиш цаткыдәмдә.

Паша. Кыдыжы „мыньы пашаэш локтылалтынам, мыньым паша лаксыртыш“ маныт. Ти шайа ныгышакат акйары. Пашаэш ана лаксыргы, паша бштэн мыштыдымашэш лаксыргэнэ. Лачокок вэт, цэрнэдэок, воксэок каналтэдэок пашам бштэнэ гынь, паша бштэмь годым ана кач кынь, тышаккок цэрлэнэн колтэн кэрдынэ.

Тыдындон пашам мыштэн бштэн кэлэш. Паша бштэм анцыц качкылдалаш, йүлдäläш кэлэш; кэчывалым каналташ кэлэш.

Кит-пашашты 8 цаш кыц утла пашам бштэмькы эдем когон йангыла. Сирымаш пашашты гынь 6 цашышток эдем йангыла. Тыдындон Совет власть тэхэнь законом лыктын: „Завотышты, фабрикышты, мол вэрэат кит пашашты 8 цаш кыц утла паша бштэмаш бнжы ли. Сирымаш пашашты, тымдым пашашты мол 6 цаш кыц утла бнжы ли“.

Ышкэтын блышы хрэсань йыдет-кэчэт пашам бштэ. Тынэ гыньат бшкылэнжы куштылгы блымашым бштэн ак кэрт.

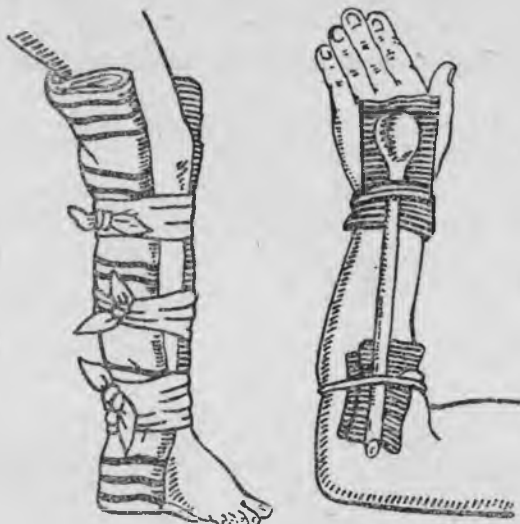
Колхозышты пашам шукын бштат, пашашкы цилэн икараш лактыт. Тыдындон пашаштат пиш ашнэн кэа, паша бштышбвлэжят пашашты ак йангылэн, цаткыдэмьт вэлэ.

Йасыланыш эдэмлэн палшымаш.

Мэ кызыт йактэ бактыэригыц лишы цэрвлэм анчышна. Кызыт бндэ вэс статьян лишы цэрвлэм анчэнэ.

а) Шушыргышы лу. Изивлэн лу шоэн шушырга: Нынын лушты лывыргы ылэш. Коговлэ лошты лу шырэн шушырга, кырэш моло. Лу кырмашэш тэхэнь палшымаш лишашлык: кыршы лу йылэрэк ушныжы манын, тидым төрлэтэн, кыр тэрвэн, кок вэц пандым сырэн дә мол статьянат пидын шбндаш лиэш. Тэнэ

Ыштымыкы кыршы лу вяржыгыц ак тәрваны, йылэрәк ушна. (9-шы картыным анжыда).

9-шы картын. Кыршы лум тэгэ пидёт.

Кырын кэмаш кыц пасна, лу эчэ йэжын түрә макләшт кәрдәш. Макләшtmаш кәрәк кынамат йэжынгышты лиэш. Йал, кит аль эчэ иктә ма вэсы макләшtmыкы, мыштыдә вәрышкыжы шындәш акли, доктор вәлэ шындән кәрдәш, солаштыш папа макләшtmы, кырмай лум төрлән ак кәрт, ак пәлы.

Мә пионьэрвлә, дә тымәнышызлә лу макләшшы эдәмлән палшәнә, доктор докы нәнгәнә.

Йад. Эдәм махань шон йад попарымашешәт йасыланән кәрдәш, колымашкат эчэ шон кәрдәш. **Йадвләжы:** әрәкә, тавак, мушныак моло ылыт. Тиләц пасна эчэ газ йадвлә улы. Нины — хлор, иприт, фосгән моло ылыт. Ниным вырсышты колтат.

Газвлә вырсышты эдәмлән попарымыкышты кого йасым ыштәт, колым йактә шоктат.

Газ гыц пәрәгәлтәш протывогазвләм, йымышашлык вярвләм ыштәш тымәнышнә дә колхозышты шайыштына.

Вырсэш цилән йәмдѣ лидә, газ гыц пәрэгәлтәш тымәндә!

Вѣдѣш валән кәшѣм Ёлѣштѣмәш.

Эдәм шүлѣштә изишәт Ёлән ак кәрт. Сәдѣндон вѣдѣш валән кәшѣ эдәм кола.

Валән кәшѣ эдәмѣм тѣшәкок лыкмыкы Ёлѣштәр-әш лиәш. Валән кәшѣ эдәмѣм лыкмыкы, выргәмжѣм кыдашытат, ышмажым ошма гыц ирѣктәт. Вуйжым

10-шы картѣин. Вѣдѣш валән эдәмѣн көргѣшкѣжѣ шүлѣш пырыжы ман-нын китвләжѣм мѣнгәш-аньәш шывшәдәт.

кәп кыц ұлыкырақ пиштәт. Вара кукшы логәрѣш по-пазыш вѣдѣм йоктараш манын мѣшкѣржѣм пѣзѣ-рәт. Көргѣшкѣжѣ шүлѣш пырыжы манын китвләш-тѣм мѣнгәш-аньәш шывшәдәт. Шүлѣктѣмѣ годым эләмѣм комдык пиштәт (10-шы картѣинѣм анчыда).

Эдәм — Ёшкә кәпшѣм төрлѣшѣ машинә ыләш.

Цилә эдәмѣн шулыкшым пәрәгѣмѣ вәрц, кәчѣнь-ок кырәдәлдә!

II. РОКЫШТЫШ КЭРÄЛВЛА—РУДА- ВЛÄ, МЭТАЛВЛÄ, МИНЬЭРАЛВЛÄ.

Мары областын рокыштыш кэрäлвлä.

Пытыракок шаналтышаш кѣнь, эдэмлän кэрäлвлä: кѣртньи, вѣргәнъи, ши, шѣртньи, вулны, күан-шѣи шѣ, молат цилä рокышты шуку улы. Тэвэ тава-рым, кукѣртньим, сарлам, плугым моло нälшäш. Нѣнѣи цилä кѣртньи гѣц бѣштѣмѣи ылыт.

Бѣндэ Маробластынам нälшäш. Маробластыштына рокыштыш кэрäлвлä шукок агылäп. Тѣнгэ гѣньät пы-тыракок кѣчäläш тѣнгälмѣкѣи моаш лиэш. Кѣзѣйт йактэжѣи сакѣй „доломит“ манмы күвлäm, извоскам, фосфоритѣм (сирäгү), кѣртньи йиш охырам (чиäm), кѣртньи рокым, кварцы ошмам, сакѣй шуным дä торфым моныт.

Доломит күм Сэрнур кантонышты моныт. Ти кү гѣц Сэрнур марвылä вäкшкүм бѣштät. Вäкшкүвлäжѣм нѣнѣи шукуым бѣштät, öрдѣшкѣи моло выжалат. Сэрнур кантон гѣц пасна эчэ Моркы дä Торйал кантоныш-тат улы.

Извоска дон сирäгү Йошкар-ола, Сэрнур, Звэ-нѣигывы кантонышты дä Кырык Мары районышты Шур рэкä воктэн улы. Извоскажы кѣрпѣц тома бѣштѣ-мäшкѣи кэä, сирäгүжѣи — äнгä-йѣрән пышкыдэмдѣи-мäшкѣи кэä.

Кѣртньи охыра (нарынцы чиä) сэдѣрä чиälтѣи-мäшкѣи моло кэä. Ти чиäm Йошкар-ола, Оршан дä Сэрнур кантонышты мот.

Кыртный рок Кого Кокшагы, Изи Кокшагы, Кого Кундыш та Шур рэка мычкы моныт.

Кварцы ошмам Мари-Турек, Звэньигы да Моркы кантонышты моныт, эчэ Марйывы доны Кырык Мары районышты моныт. Ти йиш ошма охоньца ёштёмашкы кэа.

Шунжы шуку вэрэек Областьштына улы. Шунгыц коршоком, плошкам, кырпыцым, черэпицым моло ёштят.

Торф купеш кушпы шуды гыц, тыгыды пушангывлэ гыц моло лиэш. Нинь ольэн-ольэн шут та вара пашарнэн шынцыт. Торф пу вэрэш камака олтымашкы кэа. Мәнмән Кожла сирьштынэ Рутка рэка дон Кого Кокшагы рэка лошты, шьргышты шуку вэрэ торф улы. Эчэ Йошкар ола да Звэньигы кантонышты моло улы.

Кэлэсымына гыц пасна эчэ проста кувля, ошма, сакой йиш шунвлэ улы. Айыртэмьнжок нинь Кырык Мары районышты ылыт. Ку, ошма, шун,—цила нинь сакой ёлышвлэм строймашкы кэат.

Паша:

Маробласть картышты Йошкар олам, Сэрнурым, Мари-Турекым, Звэньигывым, Оршнккым, Моркым, Цик халам, Шур рэкам, Йылым, Рутка рэкам да Иыгы анырым мода. Вара кэлэсыда: кыштакэн, рокышты ылышы махань кэрэвлэ улы.

Маробластын кымдэмжы.

Маробластын кымдэмжы тор вёлвалэн агыл, кырык сирьшты да Моркы кантонышты кырыквлэ да карэмвлэ улы, молы вэрэжы кырыквлэ улы гынэят, изивлэ вэлэ ылыт, шукужы төрвар ылэш.

Рокышты кишы кэрэвлэм айыртэмьнжок кырыкан вэршты моаш лиэш. Кырык сирьшты моло карэмвлэ мычкы кэ доко, сакой йиш ошмам, кум ужаш лиэш. Карэмвлэ мычкы вёт йога, кырык вёлныжы

мардэж ёфбылә. Тэлымжы гынь кырык вёлнөй литёймәш ұшты, тырхашат акли, карэмьштёжы тырырак тә шокшырак. Кәнгёж вэрәмән Маробластышты шокшы 30 градыс йактә шоэш, йужнам тырхашат акли. Эчә йурат пүлә лиэш. Тэхәнъ игечёй мўландёй вёлвәлым вашталтылэш, карэм укәән вәрэшок карэм лин кәрдәш, кырык укәән вәрэшок кырык лин кәрдәш. Тәнгә вашталтмашым цаклаш пиш йасы: п ш ольән, изин вашталтәш.

Кырыквләнә кыцә урыт.

Кырык урмы гишән кәләсёмәшкёй изиш стопка шөлмёй гишән шайышталына.

Шолшы вёлдём тёрүк опталмыкы стопка малын шөләш? Көргёжы тёрүк ёрән кәә, вёлвәажы ёрән ак поспәйёй, ёрымәшәш стопка көргёжы шәрлән кәә, вёлвәлжы шәрлән поспәйёйдә, тьдёндон шөләш.

Рокат тәнгәок шөлёштәш. Кәнгёжгач рок ёрән шьинцәш тә шьёжым (тэлымәт) тёрүк ұшты толын колтымыкы ўкшән ак поспәйёй, тьшкәкән вара таки шөлён кәә. Кырыкат тор вәрёштёйш роклаок ұштәш — шокшәш шөлёштәш. Эчә сотыгечён ёрымәшәш тә йыдым ўкшёмәшәшәт рок шөлёштәш. Малын вара рокшы тәнгә шөлёштәш? Шокшы годым шәрлә, ұшты годым пьзёбрнә дә шөлёштәш. Тәнгә шөлёштмәшәш кўәт тырхән ак кәрт, шөлёштәш. Кырыкым анчалда доко, кўвләжы цилә шөлёшт шьинцёйнёйт. Шөләш тьнгәлмёй годым шөлёкшёй изи вәлә ьләш, вара йур вьт тә лым вьт пырымәшәш шөлёкшёй изин-ольән мышкылт-мышкылт когоэмәш. Когоэмькёжы

11-шө карт. Стопка малын шөлён.

ти шәлбкышкы ўшты пыраш тынәләш тә эчә пакыла
ти шәлбк шәлбштәш тынәләш.

Рок тон кұ шәлбшмәштә ўштә дон шокшы гыц
пасна вьтәт кого пәшәм бштә. Ўштә годым вьт
кьлмә дә и лиэш. Ижы вьт кыц кого вәрым йәшнәәт, —
тбдбндон шәлбкышкы попаза дә кьлмьмькыжы, и ли-
мькыжы шәлбкым тараш тынәләш. Тидьм пәлбнәт
кынь, йамдарышкы вьдьм цыцок оптән шьндәт
пропкадон цаткыдын питеьрән йамдаржым вьт кьл-
мән кәртмь ўштә вәрышкы шьндь. Вара анчал доко,
мам ужат. Вьт кьлмьмәшәш йамдар шәлбн кәә. Тә-
нәок ўштә-шокшәш рокат шәлбштәш. Кырык ль-
вәлнь анчыда доко, кынары кұмаклакавләм ужыда.
Нины цилә кырык шәлмәшәш кырык вьләц, кұшыц
вилыт.

Кувлә вилмьштә годым, тыгыдывләжы кырык
кыц өрдьшкырак кыргыжыт, коговләжы кырык ль-
вәләнөк кодыт.

Тәвә кыцә вьт тон воздухәт пәшәм бштәт. Ты
пәшә пиш ольән кәә, лу — луцкы иштыжы ньмат
цаклән ат кәрт.

Аңьрвләнә.

Кожла сирьштыш аңьрвләм (Ардәм, Руткам моло)
анчалда доко, ньнө ольән йогат, йогымышты годым
ньма йукат ак шакты. Пындаштышты моло ньма
кұәт укә, цилә вәрә ошма вәлә, нүштәләшәт моло пиш
йажо.

Кырык сирьштыжы гынь тьхәнә агыл. Кырык сир
аңьрвлә пиш чынь, „шужгә“ мырән йогат. Шошым,
аль кого йуран годым моло вәт „Э. э. х.!“ кыцә йо-
галтән кәәт: ханга лаштыквләәт, пичьмәнгьвләәт, ты-
гыды кұмаклакавләәт — ньмат ак кот, цилә йогат.
Күән вәрьштыжы гынь кого мардәж йук кань, „шу-
жгә“ вьт йукәт шакташ тынәләш. Изи кұмаклака-
вләжы гынь пындашәшәт ак тькнәп, цилә вашток

йогат. Вѣт йогэн цәрнѣмѣкѣ анчал доко, әнгѣр мычкы тыгыды йѣргѣшкѣ кѣэр вѣлѣ цилѣ вәрѣ. Малын вара нинѣ йѣргѣшкѣ ылыт, пѣлѣдѣ? Йогымашѣш мындырталт вѣс кѣвлѣ тәрвэн тѣкнэн йогатат, йѣргѣшкѣ ылыт.

Пѣшѣ:

Экскурсишкѣ кѣмѣдѣ годым ти тыгыды йѣргѣшкѣ кѣмаклакавлѣм школышкыда кандыда. Нинѣ тѣлѣндѣ тымәнѣмѣ годѣштѣ кәрѣл лит.

Ошма.

Карѣмѣштѣ, Йыл тѣрѣштѣ, йәр тѣрѣштѣ моло анчалда доко, цилѣ вәрѣ ошмам ужыда. Кырык сирѣштѣ карѣмвлѣштѣ ошма йакшаргы, алыкышты, йәр тѣрѣштѣ, Йыл тѣрѣштѣ моло — ошы.

Ошма мѣ донна вѣлѣ агыл, мол вәрѣят улы. Хыткыш кѣ, цилѣ вәрѣ ошмам ужаш лиѣш. Ошмам цилѣн пѣлѣдѣ, тидѣ тыгыды, лашаш кѣц, изиш вѣлѣ шалдырарак ылѣш. Кышты — тиштѣжѣ шалдыраракат улы.

Кыцѣ вара ошмажы лиѣш? Шуды гань тидѣ ак куш вѣт.

Тидѣ тѣвѣ кыцѣ лиѣш. Вѣт тон кѣчѣ кѣ кырыквлѣлѣн, пасна кишѣ кѣмаклакавлѣлѣн моло изишѣт ирѣкѣм ак пуѣп, нинѣ со изии-ольѣн кѣм шѣлѣтѣт, лашаш кань лимѣшкѣ шоктат. Иктѣ ошма пѣрцѣм нѣлѣн анчыда доко, тидѣ кѣганьок пинѣдѣ ылѣш, охоньциѣм моло пѣчкѣн кәрдѣш. Лѣлѣцшѣм вѣдѣн лѣлѣц тон тѣрѣштѣрѣн анчышаш кѣнѣ, ошма вѣт кѣц 2 $\frac{1}{2}$ канѣ лѣлѣ ылѣш. Бѣндѣ пѣлѣдѣ, — ошма кѣ гѣц лиѣш.

Ошман вәрѣш шудат, пушѣнѣт кушкын ак кѣрт. Йыл тѣрѣштѣ моло анчалда доко, нѣма шудат, пушѣнѣт укѣ; шим рок изиш пижѣмдѣлѣш кѣнѣ вѣлѣ шѣды ѣль иктѣ махань пушѣнѣт кушкылдалѣш. Каспий тангыж дон йѣт лѣвѣл монгырышты ирсѣ ошма

вэлэ кий. Вэс вәрэят тэхэнь вәрвлә улы. Шуды уштышым моло кээт, ньима пушангымат ат уж. Иктә шуды әль пушангы кушкылдаләш кынь, тьдым ошмагә мардәж ыфылән нәнгә.

Тынгә гыньят әдәм ыш цилә ыштән кәрдәш. Шукәрды агыл, когон тымәньшы аграномвлә тамахань йиш пушангым моныт. Ти пушангы ошмаәшок кушкәш. Тэхэнь пушангывләм шындәш тынгәлмыкы пустиным йажо садышкы сәрәш лиәш.

Ошмагыц лишы кү.

Ошма пылоток шавшалә ак ки, кынам-тинәм ик-вәрәш пижын күанг шынцәш. Ошма гыц лишы кү сакой йиш улы: пингыды шим кү улы, ош кү, шалдыра ошма гыц лишы, дә тыгыды ошма гыц лишы улы. Пиш цаткыды күвләжы тома стройымашкы, ольицә вәкшмәшкы моло кәят. Тыгыды ошма гыц лишы күвләжы пьчкү ыштымәшкы кәят, кыдыжы гыц вәкшкүм ыштәт. Маробластышты Сәрнур кантонышты вәкшкүм шуку ыштәт. Мәнмән Кырык Мары районыштынажы вәкшкү ыштышәшлык күжок укә, мугьирәп пуралан, тәпәнәлән дә пөрт лывәлән опташ моло вэлә йарат.

Шыргы укәән вәрышты пөртвләм, кылатвләм, капка мәнгым штолмым моло цилә кү гыц вэлә ыштәт. Кәчывәл лывәлны — Сәвастопыльышты, Симфәропыльышты, Кавказышты моло пырәнә гыц ыштымы томажымат ат уж.

Мә доннаат кү гыц томам ыштәш лиәш.

Охоньицә, йамдар, стопка

„Кү гыц томавләм стройат, вәкшкүвләм моло ыштәт“ манна.

Ошма гыцәт әдәмлән кәрәлым ыштәш лиәш. Ошмам пөрт ыштымәшкы, камака опымашкы моло кол-

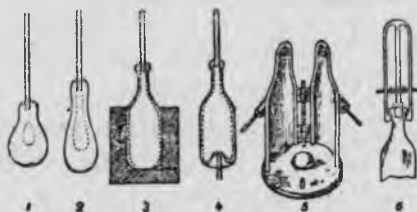
тат. Э
молым
Кы
ыштәш
Ти ги
Ош
тымән
гань-с
Кым п
ыштәш

Пы
пиштә
ыштәт
(стопк
Ош
5—6
ылгәц
Ош
моло
пиш и
шыды
цәт м
Ош
чәски
Кы
Тә
вара

тат. Эчэ ошмадон охоньицәм, йамдарым, стопкам, молымат ёштәт.

Кыцэ вара ошма гыц охоньицәм, йамдарым моло ёштәш лиэш? Кышты вара ниньым ёштәт, ужында? Ти гишән ёндэ тэвэ тэнгэ кэлэсэн пуэнә.

Ошма гыц охоньицәм ёштәш эдәмвлә шукәрдок тымәньюнёт. Тымәньюнёт кынъят, пётәри кызьитшы гань-сотым, вашт кайшым ёштән ак мыштәп ылын. Кым шуды готшән вэлэ вашт кайшы охоньицәжым ёштәш тымәньюнёт.

12-шы картын. Йамдарым ёфёлән ёштёмь

Пётәри ләкмь андак охоньицәм пиш шэргәкәнэш пиштәт ылын. Охоньицә гыц косир ёжгарым вэлэ ёштәт ылын. Кызьит ёндэ охоньицә гыц мам-шон (стопкавләм, йандарвләм, окньавләм моло) ёштәт.

Охоньицә укэ ылгэцй завотвләм, фабрикувләм, 5—6 йатажан томавләм моло ат ёшты. Охоньицә укэ ылгэцй наукат мьндьиркы кэн ак кэрт ылын.

Охоньицә гыц микроскопвләм, тьэльэскопвләм моло ёштәт. Микроскоптонжы сьнцәэш кайтымы пиш изи кавшанывләм моло анчаш, тьэльэскоптонжы, шьдырвләм, тьлзым, кэчым моло анчат. Тэвэ охоньицәт мам ёштә.

Охоньицәм ёштәш тымәньюнёт ылгэцй эльэктричэски тылнаат укэ лиэш ылын.

Кыцэ вара охоньицәжым ёштәт?

Тэвэ кыцэ ёштәт. Ирэ ош ошмам йәмдылат тә вара тидым извоскадон, аль пор лашаштон соды

йарэ йарэн шьндят. Вара ти йарэн шьндьимбьжым йори ьштым камакаэш шьрятят. Камакажы вьлкь анчашат лудьш, пиш когон тыл гань йакшаргэн шьнцэш, шокшыжы 1 200 градыс йактэ шоэш, ровочьй-влэжь цярэн ровотайат. Маньары йакшарга, тьнарь олшат. Вара кыловой сьнцэлыктэ камакашкыжат анчал ат кэрт лиэш, тылжы пиш соты, ошы лин шьнцэш.

10—12 цаш охоньцэлык соды дэ извоска аль пор лашаш йарышан ошмам шолтат. Вара шолтэн ситарьымькь чьдырэкь олташ тьнгальт, охоньцэлык ошма йакшаргэмаш тэ ныгыдэмаш тьнгэлэш. Тьнам сакой хэдырвлэм (йамдарым, стопкам, окнья охоньцэм моло) ьшташ тьнгальт.

Йамдарым дэ окнья охоньцэм кьртньи пыч вашт ьфьлэн ьштят. Пыч мычашэшьшь, тьрвьим йылатымаш кьц пу пычым чиктят.

Вэс хэдырвлэжым дэ тьгьрлык охоньцэм йори ладэш оптал ьштят. Социализмьм стройымашты пиш шуку охоньцэ мэлэннэ кэлэш. Тьнгэ гьньят мэ ситарэнэ. Кьзьт мэ пиш кого завогвлэм охоньцэ ьшташ ьштэнэ. Ошманажы гьнь мэлэннэ пиш шуку вэрэмэш ситэ, ньгынамат ана пьтэрь.

Маробластьышты охоньцэ ьштым завогвлэ 3 вэрэ улы: Кырык Мары районышты „Марьино“ донь. Моркы районышты „Красный стьэкловар“, Мари-Турэк районышты „Марийэц“ завог.

Паша:

1) Маробласть каргышты охоньцэ ьштым завогвлэм мода.

2) Спиргтон йылыш лампым чьктьдэ дэ тылэшьжь охоньцэ пычым ьрьктьдэ. Ёрэн шомькыжы кок вуйжы гьц кычыда дэ шывшыл анчыда. Охоньцэжь шьрэнэн гьнь, шывшылтэш.

дым
опт
дон

кыш

тат

лиш

Так

И

аль

тат

лэн

И

тым

воск

влэж

мьлэ

кудь

вьрэ

шьн

тьшт

киэн

кү л

пьзь

ньж

ордь

пиш

ольэн

мүлэн

Крим

рыкв.

И.

рикь

3—109

Извоска кў.

Камака оптымим ужында вэт. Камака оптым го-
дым кырпыцвләм шундон шырэн оптат. Кырпыц тома
оптымьжы гоным кырпыцыым, шундон агыл, извоска-
дон шырәт.

Извоскам извоска кў гыц ыштәт. Извоска кў ро-
кышты пиш шуку вәрә улы. Кырык Мары районыш-
тат Пайскырык тоны, Актусола лывәлнәй, Йоласал
лишнәй, Кого Шапкилә лывәлнәй, Пызыкныр доны,
Тәкәрә, Йылайәл дә Кукшылидә лывәлнәй улы.

Извоска кўм, порым дә мрамьрым „извэстнәк“
аль извоска кў маньт. Извоска кў сирыштәт, вәйдьш-
тәт улы. Вәйдьштыжы маклакан-маклакан ак ки, шы-
лән шынцәш. Эчә извоска кўән кырыквлә моло улы.

Извоска кырыквләжым пиш изи, сынцәш кай-
тымы ылышывлә (кавшанывлә) ыштәт. Нинәй эчә из-
воска гыц ышләнышты кудым ыштәт. Тәхән ылышы-
вләжы тагыж вәйдьшты пиш шуку. Кәчә йәдә
мәльионын шачыт, мәльионын колат. Колымыкышты
кудышты цилә тагыж пындашышкы валат, вара лә-
вәбрәдон йарлалт шынцәш. Тидын вәлән эчә угыц
шынцәш. Вара изин-ольән ти кудывлә икәнә — ик-
тышты тәрвән пижын-пижын пор лит. Поржы киән-
киән пиш цаткыдәм (пингыдәм) шынцәш вара извоска
кў лиэш. Эчә пиш шуку вәрәмә эртымькы когон
пызыргымәшәш извоска кў гыц мрамьр лиэш. Та-
гыж пындаш изин-ольән со вәлкылә куза, вәйтшы
өрдьш каранәш, вара тагыж вәрәш, аль окәән вәрәш
пиш кого кырыквлә лин шынзәйт. Тәвә тәнгәлә изин-
ольән зәмлә вәлвәл вәштәлтәш, тагыж вәрәш кукшы
мүләнды лиэш, кукшы мүләнды вәрәш тагыж лиэш.
Кримыштыш, Кавказыштыш, Йыл тырыштыш кы-
рыквләэт моло тәнгәлә вәт линәт.

Извоска кў гыц (извэстнәк кыц) томавләм, фаб-
рикывләм, заводвләм, халавләм стройаш матьэриалым

(кёрпыц кань) оголан кўвләм, (извоскам) ёштәт. Извоска ёштәшәжы кўжым йори ёштәймә камакаэш йылатат. Извоска кўм эчә йагыштат тә ныр вәлән шәвәт. Шәвәймәккәжы ныр пышкыдәмәш, вара киндә йажон шачаш тәнгәләш. Извоска кўгыц лишә мрамыр гыц пиш кого томавләм, клубвләм, тьэатрвләм моло стройат.

Пор дон извоска кў гыц цәмәнтәйм ёштәт. Цәмәнтәжәт сакәй завогвләм, томавләм стройымашкы кәәт.

Тәвә кышкәвәк йактә шоктат сәинцәәш клитымы, тыгыды кавыагывләәт.

Пәшә.

1. Пор дон извоска кўм тәнгәштәрән анчыда, вара кәләсәдә, нинә махань ылыт, махань пәшәшкә нинә кәәт.

2. Порышкы әль извоска кўшкә пиш пингәдә уксысым әль санчал кислотам опталда. Вара кәләсәдә, ма лиш опталмыкы.

3. Порым, извоска кўм эчә мрамырым нәлдә дә кызыдоң нәжын анчыдаат кәләсәдә, кыдыжы пышкыды, кыдыжы пингәдә ылыт.

4. Порым, извоскам, мрамырым нәлдә да иктә коропляәш пасна-пасна пиштәдә. Вара пумага лаштыквләм нәлдә дә сирән шәндәдә, кышты, кынам монда поржым, извоска кўжым дә мрамыржым. Тәймәнгә пумагавләжым нинә тәрвән тышкән шәндәдә.

Граньит.

Эчә ик йиш кў улы. Тидә-граньит ыләш. Граньит тьолгыжшы ош кў ыләш, мә донна ти йиш кў укә. Тидә Финляндяшты, Сибирәшты Байкал йәр вәс монгырышты, Уралышты, Кавказышты моло вәлә улы.

Граньит пиш пингәдә, йажо кў ыләш. Тәдәндон тидә томавләм стройымашкы кәә. Ирсә граньиттонок томам ёштәш акли: шокшы годым тидә пиш когон йрә. Тәдәндон стәнә вәлвәләйм вәлә граньиттон сәрәт.

мәи
изи.
I
улы.
(ош
колт
Ти
шпат
лиәш
тыгы
пыра
гынь
Вара
йарл
кыц
II
кәчә
Мәнм
ошат,
дон с
Ат
рәм г
вара
пиштә
мәшәш
стопка
годым
тидәвл
оптат,
тәнгә с
Мәл
шашлы

Шун дә кырпыц.

Шун дон кырпыцым цилән ужында. Шун карэмьштѣ ылэш, шун гыц кырпыцым ыштат. Бнде изиш нинѣ гишән шайышталына.

Кырык сирѣштѣ йуж вәрэжѣ пиш кого карэмвлә улы. Урмы вәрѣм анчал колтэтат, сакой йиш рокым (ошым, йакшаргым, кырәнѣм, нарынцым моло) ужын колтэт. Йуж вәрэжѣ тэхән рок кўан шѣнцэш моло. Ти кўжѣ-польэвой шпат (ныр шпат) ылэш. Польэвой шпат кѣц шун лиэш. Кыцэ шунжы лиэш? Тэвэ кыцэ лиэш. Польэвой шпатым вѣт тон мардэж изин-ольэн тыгыдэмдат, пырошок каньым ыштэн шѣндат. Ти пыракым мардэж кышкы-шон нангәә, тыр вәрэшѣжѣ гѣнь лым пуалтэм гань пырак погынэн шѣнцэш. Вара ти пырак вѣдэш йогән кәә дә льявѣрә йарә йарлән шѣнцэш. Вѣт кошкән кәмѣкѣ вара ти пырак кѣц тә льявѣрә гыц-шун лиэш.

Шун цилә вәрә йыт лѣвалнәт, кэчѣвал лѣвалнәт, кэчѣ дүлтмѣ велнәт, кэчѣ шѣцмѣ вәрѣштат улы. Мәнмән совет сойузыштына шуку йиш шун улы: ошат, йакшаргат, лудат, нарынцат моло улы. Тѣдын-дон сакой йиш әтѣдәрѣм, кырпыцым моло ыштат.

Әтѣдәрѣм тэвэ тәнә ыштат: пѣтәри шуным карәм гыц капайән лыктыт тә йажон нүштѣл шѣндат; вара йори ыштѣмѣ, сәрнѣшѣ стөл вѣлән шуным пиштат тә стөлжѣм чѣнь сәрәш тѣнгәлыт. Тәнә сәрѣмәшеш йѣргәшкѣ әтѣдәр (плошка, коршок, чай стопка, чай цашкә моло) ләктэш. Кырпыцым ыштѣмѣ годымжы шуным нѣл оголан ладышкы оптат. Вара тидѣвләм цилә йори ыштѣмѣ вәрәш кошташ оптат. Тѣмѣнгѣ вара тылэш кальат, йылатат. Тэвэ тәнә сакой коршоквләм, кырпыцым моло ыштат.

Мәләннә социализм хозәйствам ыштәш стройышашлык матѣриал пиш шуку кәлэш. Тѣдын совет

власть кѣзѣйт матьериалым пиш когон йамдылэ. Кѣрпѣц ѣштэшьжѣ моло пиш кого завогвлэм ѣштэнѣйт.

Шун гѣц кѣрпѣцѣйм дэ атѣдэрѣм вэлэ ак ѣштэп, эчэ „куштылгы шим“ шѣрэтэн лыктыт. Ти „шин“ лѣмжѣ — „альуминьи“ ылэш. Альуминьидон кѣзѣйт пиш шуку хэдѣрѣм (горэлкэм, чѣйньѣкѣм моло) ѣштэт. Альуминьи сакой машинэвлэм, аэропланым ѣштѣмэшкѣ моло кэѣ.

Пашэ:

1. Сакой йиш шуным карэмѣштѣ погыда дэ школышкы кандыда. Школыштыжы изи короплавлээш оптэн шѣндѣдэ кыроплавлэ вѣлэжѣ шун лѣмвлэм сирэн шѣндѣдэ.

2. Шуным вѣдэш нортѣдэ дэ анчалда, нортѣмѣкѣжѣ махань лиэш.

Сирэгү — (фосфорит)

Сирэгү гишэн анцылны изиш лытна. Ёндэ йажо-ракынок ти кү гишэн кэлэсэлѣнэ.

Мүлэндѣм пылот кыралмыкы, мүлэндэш пылот киндѣм удѣмѣкѣ, тидѣ кагырга. Тѣдѣндон киндѣ удѣшѣ халык кэнѣж йѣдэ нырышкы намозым лык-тэш.

Малын намозыжы аңа-йѣрэнѣм пышкыдэмдэ, киндѣ удѣшѣ халык шукужок ак пэлѣ. Намозышты сакой йиш миньэрал санцал улы, айыртэмѣнжок кальий дон фосфор улы.

Фосфортэ ньимахань кушкышат, ньимахань ѣлѣш-шат ѣлэн ак кэрт.

Фосфор фосфоритѣштѣ (сирэгүштѣ) ылэш. Фосфоритшѣ — тидѣ вэс йиш извоска кү ылэш. Ти кун ѣбрэжѣ шимѣрэк тэ лудырак ылэш.

Кыцэ вара фосфоритшѣ лин?

Тэвэ кыцэ. Пэрви пиш шукэрдѣ мэнмэн сэндалѣк-нэм цилэ вѣт нэлѣн шѣндэн ылын, цилэ вэрэ тангыж ылын. Тангыжыштыжы сакой йиш ѣлѣшѣвлэ (рэквлэ моло) ылыныт.

Тагыж со иканьок агыл ылын: йужнам кэлгэмэш, йужнам коашэмэш ылын. Тэнгэ лимашэш тагыжыштыш Ылышывлә изин-изин колэн миэнйт. Нинйи колымы вәрвләштй кызыт фосфоритым мот. Тэхэнь вәрвләштй рокшы ошма дон лывыра йарышан ылэш. Фосфорит кұ (сирәгү) мындыра ганыракок йыргәшкй ылэш; аражы мышкынды ганырак, кыдыжы когоракат, ылэш. Фосфоритым палаш ләлы агыл: кок фосфорит маклакэм нәл дә иканә-иктыштй тэрвэн шырал вэлә, тышәкок кого пыш ләктын кәә.

Фосфоритым монэт кынь, шим лавыраштй, ыжар лавыраштй, әль кыранырак ошмашты кычәл.

Әнә-йыранәдым фосфориттон пышкыдәмдынәт кынь, фосфоритшым, кошкымыкыжы, йагышташ кәлэш. Фосфорит әнә-йыраным йажон пышкыдәмдә.

Кырык мары районышты сирәгү Шур рәкә воктән моло улы. Кычәлмыкыжй вәс вәрәәт моаш лиэш.

Пәшә:

Фосфоритым карәмыштәдә кычәлдә. Момыкыда школыш кандыда.

Санцал.

Мә докына санцалым тыгыдым вэлә кандат. Тыдын дон кыдыжы санцал тыгыды ылэш машанат. Санцал тыгыды агыл, шалдыра, кугань ылэш.

Санцал кышкы кәә?— качмашкы кәә. Ик иштй ик әдәм 6—7 килограмм санцалым качкәш. Сәндәлык вылны цилә вәрәжй 18 мыльион тонны санцалым лыктыт. Вагонвләшкй оптымыкы 1 мыльион вагон лиэш, әль 20 тыжәм пойезд лиэш.

Санцалтә иктәт ылән ак кәрт. Шамак толшы: ик государствышты санцал укә гынь, вәс государствы гыц нәнгәәт. Африкыштй пәрви кыды халыкшы шортныы әк нәрымок санцал тәрәш тұләт ылын.

Малын вара тагыж вйт санцалан ылэш?

Санцал улат санцалан ылэш. 100 вэдырә вьдйм нълмькы 2—3 вэдырәжй санцал ылэш. Тангыж вьдйм падэш аль коршокэш пьтймэшкй шолтымыкы, пындашэшйжй ирсә кукшы санцал вэлэ кодэш.

Тэвэ тидйм анчэн шокты сандәлыкыштй тангыж тьрыштй шуку лаксакым (бассейным) йштәт. Ти лаксаквләм тәнгә йштәт: тангыж тьрыштйш пьтәриш лаксаквләжй тангыжыштыш вьт кьц изиш кұшнйрәк ылыт, вэс рәдй лаксаквләжй пьтәриш лаксаквлә гьц кұшнйрәк ылыт, кымшы рәдйштйш лаксаквләжй вараш рәдйштйш лаксаквлә гьц эчә кұшнйрәк ылыт, пакылажат тьнгөк ылэш. Кого мардәжэш вьт тәрвәным годым коәшмәшэш вьдәт пьтәриш рәдй лаксаквләшкй попаза дә тьшәк шьнцьн кодэш. Вара кәчй шокшэш вьт пычын, кошкән кәә, санцалжы киэн кодэш, эчә вэс кәнә вьт толмы годым вараш рәдйшкй вьдйм колтат, кымшы гәнә толмы годым кымшы рәдйшкй колтат. Тэвэ тәнгә йштән Кримьштй тангыж гьц санцалым лыктыт.

Йьтпәл вәлнй Ош тангыжгьц тә Иән окәән гьцшй кьлмьктән лыктыт. Тангыж вьдәтйм йори йштймй кого лаксакыш (бассейнйш) пыртат тә кьлмьктән шьндәт, вьт кьц и лин шьнцәш. Санцалжы ишкй ак попазы, кьлмьдйм вьдәш, пындашэш киэн кодэш. Котшы вьтшй ныгыдәм шьнцәш. Вара им ти лаксак кьц пыдыртән, роән лыктыт. И лйвәлныш вьтшй эчә кьлмә, ижйм пыдыртән лыктыт тә котшй вьтшйм эчә кьлмьктәт. Остаткәшйжй вара вьт воксәок ак кьлмй, тьнәм вьтшйм шолтән, пычыктән колтат, Тэвэ тәнгә йьтпәл вәлнй санцалым вьт кьц лыктыт.

Тангыж гьц пасна йәрйштәт санцал улы. Тәхәнй йәрвлә Йыл воктәнәт, Дон воктәнәт ұлыкйләжй улы. Йыл лишнйжй „Баскунчак“ лймән кого йәр улы. Ти йәрйштйш санцал СССР-лән 400 иэш ситә. Кәнйж вэрәмән ти йәрйштйш вьт пйш кого ныгыдә-

мәш
күл
ара

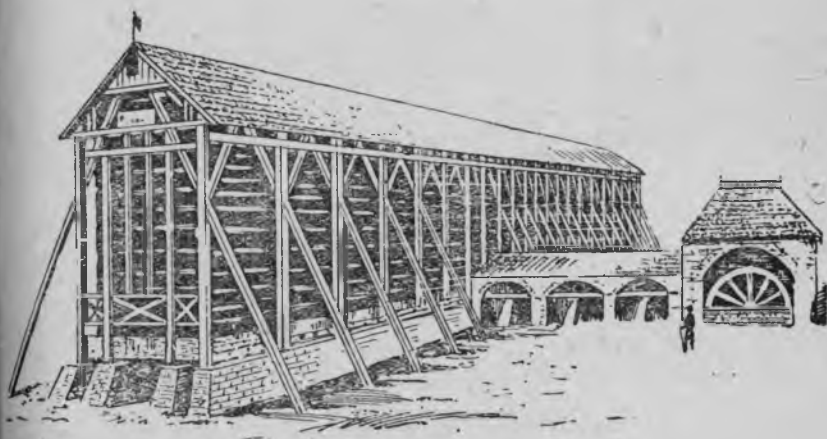
ак
ылы
гьц
дйм
стән
сәвб
лйвә
хән

Г
Т
состо
мычк
дәт м
дәмә
Тэвэ
Тәнгә

мэш, кошкэн шынцэш. Ти кошкэн шыцшы санцалым кула капайэн, пыдыртэн лыктыт, вара маклаканжым арашкы оптэн шындат.

Пэрви санцалым тэнгэ ак лыкэп ылын, йяр гыцят ак лыкэп ылын, санцалан вьдэн аңыр гыц нэлйт ылын. Тидым тэвэ тэнгэ ыштат ылын: вьдым аңыр гыц ик вэрэ оптат тэ мардэжэш коштат ылын. Тидым ыштышашланэн кого ылышым (сарай ганьым) стэнъадьмым ыштат ылын. Коргышкыжы цаткыдын савым оптэн шындат ылын. Пындашэшыжы савы лывалэн кого лаксакым (бассэйным) капайат ылын. Тэхэн вэрим (санцал лыкмы вэрим), „градьирня“ маныт.

13.шы карт. Градьирня.

Градъирныштыжы кыцэ вара санцалжым лыктыт?

Тэвэ кыцэ: Градъирныштыш савы вьлкы вьдым состон качайэн (оптэн) шындат. Вара вьтшы савы мычкы улыкыла ольэн йога. Йогымыжы годым вьдэт мардэжэш кошкэн мия. Котшы вьтшы ныгыдэмэш. Ныгыды вьтшым вара шолтэн пычыктат. Тэвэ тэнгэ пэрви санцалым вьт кыц лыктыт ылын. Тэнгэ лыкмы санцал пиш шэргэш шагалэш ылын.

Санцал пöрт.

Уралышты ик вәрэ „Илецкая защита“ манмы вәр улы. Тиштәкән кўгань пингидй санцал кий, кытшы кок километыр, торәшйжй ик километыр лиэш.

14-шй карт Кўгань санцал.

Ильэцки зашчитйштй санцалым вйт кйц ак лыкәп, кўлә шахты гйц капайән лыктыт. Санцалжы тйштй пиш пингидй ыләш. Тйдйндон санцал капайым годымжы шахтышты потолыкым моло ак йштәп, тйхәлок санцал ак ур. Сәдйрәштй санцал лым гань ошы кий, изин — ольән ти санцал мәнгй гәнь со кушкынок миә, потолыкәшйжй илә кәчәлт шйнцәш.

Санцал лыкмы шахты пиш кого ыләш: кўкшйцшй 20 йатажан тома кўкшйц, кытшы $\frac{1}{4}$ километыр кыт лиэш. Шахты кöргйштйшй эльәк-тричәски лампывлә кәчәт. Сотәшәт стәнйә тьолгә вәлә кайәш, анчашат йажо. Шахты мычкы изи вагонвлә каштыт, ровочыйвлә санцалым капайат.

Тәхәнь санцал вәр эчә Польшышты „Вәльичкй“ лйман вәрйшты улы. Тйштй зәмльә лйвәлнй санцаләш халам йштән шйндәнйг. Халаштыжы шуку ольицә ыләш, кого томавлә ылыт. Томавләштыжй пөкәнвләжй, стöвләжй моло санцалынок ылыт.

Пәшә:

1. СССР картышты санцал лыкмы вәрвләм мода.
2. Шокшы вйдйшкй шуку санцалым опыта да лыгән шйндйдә. Шылән пйтймйкйжй вәс стопкашкы опталда да ўкймйктйдә. Вара анчалда, стопкашты мам ужыда;
3. Кого санцал маклакам нәлдә да тотәш анчыда;
4. Санцалым пробиркйш пиштән йрйктйдә да ма лиэш, анжыда;

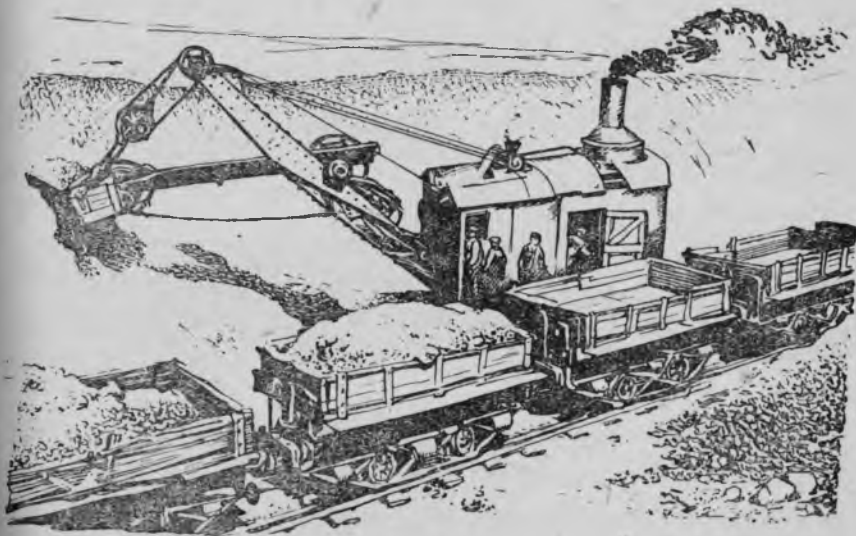
5. Шокшы вѣдѣн кок стопкам нѣлдѣ, шылаш цѣрнѣмѣш санцалым пыдыратѣн анчыда;

6. Шокшы вѣдѣн стопкаштыш шылатым санцалым итѣ-рѣйѣм пумага вашт опталда;

7. Итѣрѣйѣм санцалан вѣдѣшкѣ шѣртѣй мычкы изи пы-дам ѣль лѣцѣнѣ лаштыкым колтыда, вара шокшы вѣрѣш шѣндѣдѣ. Ма лиѣш анчыдѣ?

Баскунчак йѣр.

Баскунчак йѣр Астырган гѣц 200 киломѣтѣр кѣш-нѣй, Йыл гѣц 70 киломѣтѣр ѳрдѣштѣй ылѣш. Йыл дон Баскунчак йѣр лошты кѣртнѣй корны улы. Ти

15-шы карт. Экскаватор.

корны мычкы Баскунчак кѣц Йыл тѣрѣшкѣ санца-лым шывштат. Вара тѣшѣц пѣлжѣм Астырганышкыла, пѣлжѣм кѣшкѣлѣ, Йыл мычкы нѣнгѣт. И йѣдѣ ти йѣр гѣц 300—400 тѣжѣм тонн санцалым лыктыт.

Санцалжы Баскунчак йѣрѣшкѣ ѣнгѣрвлѣ мычкы кырык кѣц йогѣн толѣш. Хыть манѣары лыктыт кѣ-нѣт, санцалжы ак пѣтѣй, со толынок миѣ,

Кѣзѣйт ѣактѣок санцалым кѣртньи кольмыдон капайѣн — капайѣн лыктыт ылын. Кѣзѣйт ѣндѣ машинѣдон лыктыт. Машинѣжѣйм „ѣкскаватыр“ маныт.

ѣкскаватыр ик иштѣѣ 930 тѣжѣм тонны ѣактѣ санцалым лыктын кѣрдѣш. Тѣѣѣндон ѣкшѣт шулдѣштѣш, 63 копѣк ѣактѣ ик тонн вала.

Мѣталлвлѣ гишѣн.

Кѣртньим, вулным, шѣртньѣм, вѣргѣньѣм „мѣталл“ маныт. Цилѣ мѣталлынок цѣрѣ улы. Нѣйнѣ ѣылгѣжѣйт, когон, ѣѣлѣ ѣрѣт, ѣѣѣнѣт, выльат, ѣрдѣнгѣйт, шѣртньѣѣ, платѣина, уртьут ак ѣрдѣнгѣп, ак выльѣп.

Мѣталлвлѣ пиш шуку ѣиш улы. Нѣйнѣн лѣлѣѣѣштѣѣ иканѣ агыл, кыдыжы лѣлѣѣ, кыдыжы куштылгы ылыт.

Куштылгы мѣталл альѣуминь ылѣш. Лѣлѣѣ мѣталл кѣртньи, шим вулны, ош вулны, вѣргѣньѣѣ, ши, уртьут платѣинѣ, цинк ылыт.

Мѣталлвлѣ пиш кого шокшышты вѣлѣ шѣѣрѣнѣт. Уртьут вѣлѣ куштылгын шѣѣрѣнѣ. Рудагѣц лыкмы уртьут шѣрѣтѣѣѣок вишкѣѣѣѣ ылѣш. Кѣртньи дѣ платѣинѣ лѣлѣѣн шѣѣрѣнѣт.

Мѣталлвлѣ шѣѣрѣнѣм градѣс анчыктым таблицѣѣ. (Цѣльси градусньиктон).

№	Мѣталл лѣйм	%	№	Мѣталл лѣйм	%
1.	Уртьут	39	6.	Ши	968
2.	Шим вулны	230	7.	Шѣртньѣѣ	1071
3.	Ош вулны	327	8.	Вѣргѣньѣѣ	1084
4.	Цинк	418	9.	Кѣртньи	1530
5.	Альѣуминь	660	10.	Платѣинѣ	1775

Когон, лэлйн шьбрәнйш металлвлә гыц эльэктричэски лампы көргәш вьцкйж ваштырым ұп каньым йштәт. Нинй когон йрән шьнцйтәт, тылла сотәмдәт.

Металлвлән пингьдйштым пәлйнет кйнь, кок металлым нәл дә икйжәк-иктйштй тәрвән шьбрәл анчы. Ыдыралтшы металлжым „пышкыды“ маныт, ыдыралттымжым „пингьдй“ маныт.

СССР-йштйнә шуку йиш металл улы: кйртньи, вьйргәнй, шөртньи, платйнә, ши, вулны, вәсйвләят.

Эдәмлән махань металл кәләш, цилә улы. Цилә ти металлвләм кәрәләш нәлын шоктәнә ылгәцы, мәнмән сойузна айыртәмйнок пайан лиәш. Ти пәшәм мә кйзйт когон тәрвәтәннә. Шуку вәрә металл шьбрәтйм завогвләм кйзйт йштәннә.

Кугижән правитьельствй ти пәшәм ньимат йштәш цацыдә. Тьдй хрәсән дон ровочыйлан кыцә гйньәт утларак буржуазин пәшә йштыктәш шанән йлән. Кого оксан эдәм, поп, кулак, помәшык моло вәлә тьнәм йажон йләнйт, нйнй машинәвләм йштыдәлйт, металл пәшәм шәрйдәлйт, машинәвләм вәскит кйц вәлә кандыкаләнйт. Кугижә годым сәндәлыкнә тьхньикй пәшәшты мол сәндәлык кйц пачышты ылын. Мә тьнгә йлән ана кәрт. Кйзйт анцылны ылшы капиталыст кугижәншывләм коммуныст партйи вьктәрймй дон Совет сәндәлыкнә поктән шон дә эртә, сәндәлыкәшнә цилә вәрә завогвләм фабрикйвләм, кйртньи корньвләм йштә, колхоз пәшәшкй тракторвләм, комбайнывләм пырта. Цилә ти пәшәм йштән шокташ пиш когон пыт кычаш кәләш. Станоквләм, машинәвләм сакой хәдйрвләм йштәш шуку мьльион тонн металл кәләш. Сәдйндон металл йәмдйлым пәшәм айыртәмйнок пыт кычән йштышәшлык ылына.

дон
инә-

сан-
тәш,

алл“
жйт,
шөр-

шты
ылыт.
еталл
ртьут

әнәт.
ыкмы
пла-

ыцй.

%
968
1071
1084
1530
1775

Руда (мэталл рок).

Цилä мэталлок кислородтон дä мол газыдонат рокрышты йарлалт шйнзйньйт. Тэхэнь йарлалтшы мэталлым „руда“ маныт.

Рудам анчалмыкы мэталлат ат машаны, ыжар йак-шар аль луды валган кўэр вэлэ машанэт. Йужнам тэхэнь рудашты кйртньи пиш чбдбй ылэш. Тэхэнь рудам акат капайэп. Пиш йажо рудаштыжы 70% йактэ кйртньи лäктэш. Рудаштыш кйртньим итырййэн лыкташ пиш шуку кйрэдäмбйлä.

Сäндäлйк вйлньи кйртньи руда шуку улы. Йуж вәрэ тидй рокрышты пиш кэлгйшты кйä. Тбдбндон руда лыкташ кого шахтывлäm бштымбйлä: Йуж вәрэ-жбй гбнь рок вйлкок лäктэш. Вәрэ-вәрэ эчэ ирсä руда кырыквлäйт улы. Шамак толшбй, Урал кырыкышты „Благодать“ кырык улы. Кок шудбй и готшэн ти кырык кйц рудам лыктыт. Кбзбйт эчэ „90 мбйльион тонны нәрбй кйртньи улы“ маныт.

Эчэ Уралышток „Магньит кырык“ улы. Ти кырык кйкшбй ылэш. Вйләнжбй шбйргбй кушкын шагалын. Магньитät кйртньи рокок (рудаок) ылэш. Тидй кйртньим литбймäш шывшэш, тэрвәнжбй пижбйктä.

Карйэр.

Вйлкбй лäкшбй руда капайым вәрбйм „карйэр“ маныт.

Карйэрбйм ташкалтышла, нэркävлäm бштэн капайэн валат. Анчаш карйэр кого карэмлä вэлэ чучэш. Ташкалтышвлäжбй йбдэ руда капайышы эдэмвлä ыдыр-влälä вэлэ кайыт. Капайаш тбнгäлмбй вәрвлäжбйм пб-тäри дбдинамиттон пыдэштäрэн пыдыртат. Пыдэштäр-рән лыкмы кого маклакавлäжбйм кайладон шälätät.

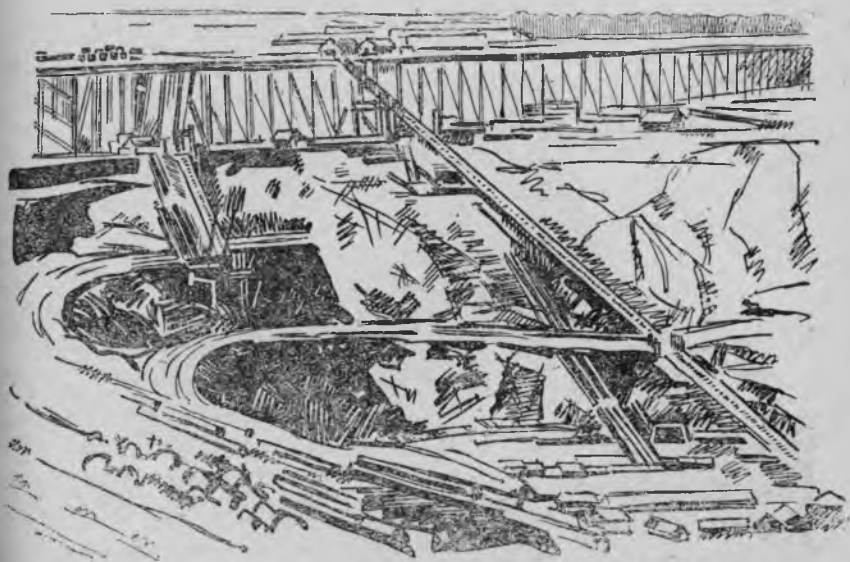
Дбдинамит шбйндäш машинäдон ыражвлäm пролэн кэät. Пыролымы паштэк ыражвлäэшбйжбй пäläш панды-

влäm
шбй
тым
нäm
дэш
Шбй
дбйр
вазы
лаш

Пб
шälä
цбн
Вагон
Тэгэ
Мэта
Крив
улы.

вләм кәрҗыл-кәрҗыл кодат. Вара патронвләм тѣшәкән шѣндәт. Качмы вәрәмәштѣ, әль ровочыйвлә вәшталтымы годым, кынам карҗәрәш ик эдәмәт ак кот, тѣнәм патронвләм пыдәштәрәт. Цилә вәрә ик тѣр пыдәштәрәт, пыдәшмѣ йукшы вәлә мѣгҗрәш тѣнгәләш. Шѣкш, пырак, пѣл гань шагаләш, карҗәр гѣц мѣндѣрккѣ өрдѣшккѣ коҗо маклакавлә ләктѣн-ләктѣн вазыт. Тырлән шөәшәт ровочыйвлә пәшә йштәш вәләш тѣнгәләйт.

16-шѣ картѣн. Карҗәрвлә

Пыдәштәрән лыкмы коҗо кѣ маклакавләм шәләтән-шәләтән карҗәр пындашкы ровочыйвлә йөрәт. Тѣшәцѣн изи ваҗонвләшккѣ оптән-оптән вѣлккѣ лыктыт. Ваҗонвлә үлѣц кѣшккѣ вәшталтышла цәрнѣдәок каштыт. Тәнгәлә карҗәр гѣц мәтәлл рокым (рудам) лыктыт. Мәтәлл рок СССР-ѣштѣнә Уралышты, Украинѣштѣ Кривой-рогышты „Кәрчѣ“ лѣмән пәлөстроҗышты улы. Мәнмән Угарман крайыштына Омутнѣн райо-

нышты улы. Эчэ Курск районышты Москыва облас-
тышты улы. Курск районыштыш кыртны рок пиш
когон келгыштй металл ылэш. Тыдым лыкташ пиш
когон шэргэш шагалэш.

Азиштат металл рок шуку улы.

Домны камака махань ылэш.

Домны камака вблэцын пинбды кудон, кыртны
шина шывшын, оптэн шындымы ылэш. Коргыжы тыл

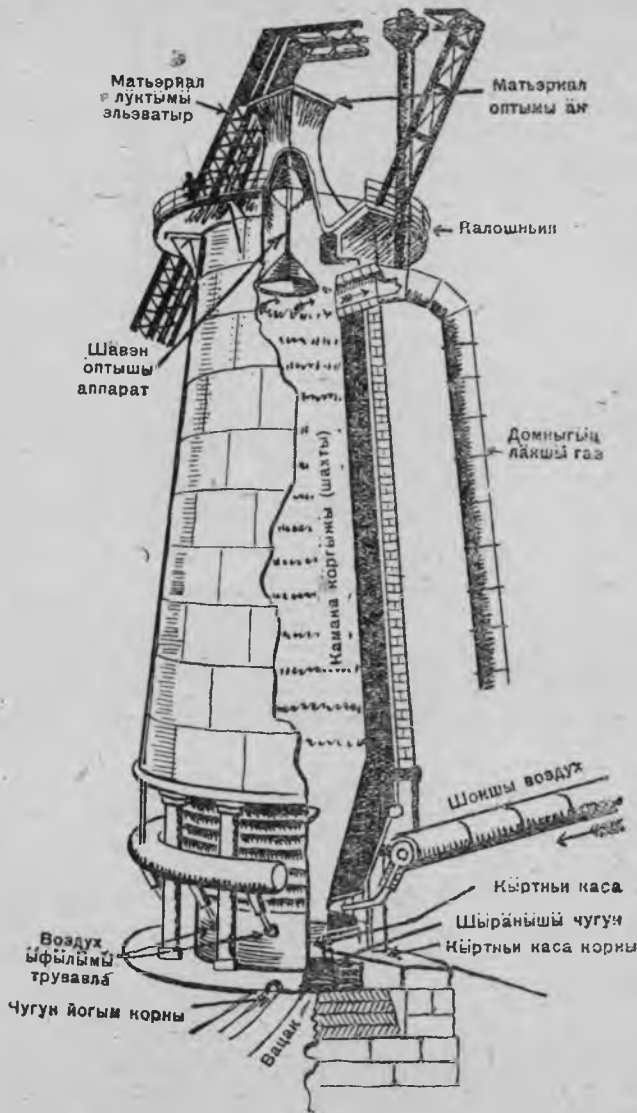

17-шй картын. Домны камака.

тырхыш кырпйц-
тон кок пачаш
сартэн шындымы.
Кышкы кырпйцтон
трувала оптэн ку-
зымжым „шахты“
маныт. Шу дон кыр-
тны рокым опышы
эдэм шалгым вяр-
жым „колошнык“
маныт. Вацак кыц
кышыцырак домны
йыр трува сарна. Ти
трува гыц кушкыла
эчэ воздух ыфылы-
мы трувавлэ кузат.
Воздух ыфылымы
трувавлэм кого шок-
шэш шыранэн кэмаш
кыц, кок пачашым
ыштат. Кок пачаш
лоштыжы тытыштэ-

ок уштй вйт каштэш. Тэхэнь трувавлэ домны стэнья
коргышкыжят колтымы ылыт.

Домнышкы куаншы шум кыртны рокым, извос-
кам йарэн оптэш колошныкэш йори аппарат ыштймы.

18-шй картын, Покшец пйчмй домны камка.

Ти аппарата вѣлән-вѣлән шѣндѣмѣ кок воронга гань ылэш. Лѣвѣләнжѣ комдык цаг гань пачылтшы кок пындаш бѣштѣмѣ. Шѣрѣтѣшѣшлык кѣртньи рокым апаратыш йѣрѣлѣт. Вѣлвѣл воронган пындашыжы ѳлѣк вала, кѣртньи рок тѣшѣкѣнок ѳл воронгаш валэн кѣѣ. Тѣнѣм кѣшѣл воронга питѣрнѣ, ѳл воронгажы пачылтѣш. Вара кѣртньи рок шахтыш вѣрѣштѣш. Цаг гань кок пачаш пындаш газ лѣкмѣш кѣц бѣштѣмѣ ылэш.

Домны кѣргѣштѣш газ пиш йажон йыла. Сѣдѣндон йори трува мычкы олтымашкы тидѣм колтат. Ти газдон домныжымат бѣрѣктѣт, завод камакавлѣмѣт олтат.

Колошньикѣш кѣртньи рок лѣктѣшѣ машинѣм „ѣльѣватыр“ маныт.

Шѣрѣнѣм сѣмѣнь чугун пындашкы йога, касажы (ышлакшы) шѣрѣнѣш чугун вѣлнѣ лиѣш.

Домны камака бѣшкѣтшок агыл, сагажы воздух бѣфѣлѣшѣ станци улы. Тидѣн кѣргѣштѣ кого насосвлѣ тытыштѣок домнышкы воздухым бѣфѣлѣт.

Мартѣн камака.

Чугундонок цилѣ хѣдѣрѣм бѣштѣш акли. Товарым, сѣм, таганым, автомобильѣм, паровозвлѣм бѣштѣш кѣртньи дон вуры шуку кѣлѣт. Чугун — шѣ йарышан кѣртньи ылэш, сѣдѣндон падыра ылэш. Чугун хѣдѣр кѣнвацмашѣшок пыдырга.

Чугун дон шѣм икѣнѣ-иктѣштѣ гѣц айырымыкы вѣлѣ, шѣжѣм йылатѣн лыкмыкы вѣлѣ, кѣртньи лиѣш. Шѣ йарышым итѣрѣйѣш лимѣм шуку вѣрѣмѣ пѣлэн кѣртѣлѣт. Чугуным шѣрѣтѣш, кѣртнѣишкѣ, вурсышкы сѣрѣш 1800-1900 градус шокшы кѣлѣш. Тѣхѣнь кого шокшым бѣштѣн шокташ пѣтѣри Мартѣн лѣмѣн ѣдѣм шанѣн лыктын. Тидѣ чугун шѣрѣтѣш йори камакам олпытѣн. Тѣхѣнь камакам кѣзѣтѣт „Мартѣн камака“ маныт.

И
И
влѣж
тѣр
лѣк
шы
лым
Кам
шок
цил
шоз
мы
крѣ
бѣрѣ
пы
гыш
ѣдѣ
ньи
рѣн
нѣн
цѣл
пи
кѣр
рок
йак
тал
йар
кол
цил

Кызыт ти камакам Бэссэмэр лымән эдэм йажоэмдэн.

Вылэц анчэн мартэн камака кужы, лап ылэш.

Ик камакаэшок кым аңгым ёштат. Камака аңвләжы тыл тырхышы кёрпыцтон ёштёмбы ылыт. Питёртышвләжы цэп мычны кэчат. Питёртыш йёр шёлквлә гыц вазалмы сотэш йыдымат сотыгэчы готшы ганьок сотэмәлт шынцэш. Камака көргыжы тылым тырхыш кёрпыцвләдон сәртэн шындымбы ылэш. Камака цицок тэмьн шыцшы чугун вёлныжы пиш шокшы газ йыла. Ти газэш чугунын шү йарышыжы цилә йылэн пьгә.

Мартэн камакан шокшыжы 2000 градыс йактэ шоэш. Тьдйндон тыл тырхышы кёрпыцвләдон оптымы ылэш кынъат, 8-10 тьлзё вэлэ тырха. Питёртыш круквләжы 2 кэчышток локтылалтыт.

Мартэн камакам ньэфтёдон олтан. Камакам когон ёрбыктәш манын, пыч мычкы камакашкы воздухым пыртат. Мартэн камакаэш кёртньим, вурсым, пыдыргыш кёртньи хәдырём моло шёрәтәш лиэш.

Шёрәтём вурсы опталаш кашар вәдырә гань кок эдэм кукшыцәш каркавлә кэчат. Каркавләжы кёртньин ылыт. Көргышты тыл тырхышы кёрпыцтон сәрэн шындымбы ылэш. Ирсә кёртньин ылгэчы шёрәнән кәә.

Камакаштыш шёрәнёш вурсым, пьцкәмёш сьнцәлыктон вэлэ мастар анча; сьнцәлыктэ анчаш акли: пиш когон соты.

Вурсы шёрәнән шомыкы питёртыш лывэцын кёртньи вурган саваладон каштал-каштал нәлын рокэш йори ёштём ладыш опталыт. Пингьдэммыкыжы йакшаргымок укшән шотымымок уштё вьдёш колталтат. Вьт кыц лыкмыкы, покшэц роал анчат.

Махань вурсы лишашлык, роалмы доцок пәләт. Акйарырак кынъ, эчэ когоракын воздухым камакаш колтан. Тьшәкән тыл эчэ когон йылаш тьнгәлэш. Вара цилә акөлвләжы йылэн кәат,

Йажон шырәнән шомыкы, вурсым камакагыц йок-
тараш тыңгалыт. Пытәри изиш вәлә вурсыжы йога.
Вара когоракын йогаш тыңгаләш.

Шырәтәшәшлык чугуным мартән камакаш эльэк-
тричәски крандон нәлын миәт. Камакавлә окнядым
пөртвләгань ылыт, йыгырә шынцән кәәт. Камакавлә
вәйлнә, салымын-салымын тыл валгалтәш. Анчал
кәрттым соты шырәнән шыцшы вурсы лыргә вал мыч
каркаш йога. Завот көргы цилә валгалт шынцәш.
Вурсы йогән пытым вәкылә касажы йогаш тыңгаләш.
Тәммә сәмынь, рокәш капайән йәмдәлымә лады-
вләдон вурсым эльэтричәски карка намаләш.

Ладывләштә ылшы вурсы лады статья, пырыс
кань лиәш. Вара ти пырысвләм, үкшәймәкыштә,
складыш нәнгәәт. Чугун касам (шлакым) пәрви өрдәш
йөрәт ылын, әль корнәш вәкшәйт ылын. Тәнәш кодым
намозы вәрәш әнгә—йырән пышкыдәмдәш тидым
нәлыт. Шлак маклакавләм пытәри йангыштән шындәт,
вара рокәш шәвәт.

Магнытогорск тон Кузьнецк.

Магнытогорск тон Кузьнецк иквәрәшәжы Урало-
Кузьнецкий комбинат ылыт. Ти комбинатышты Ура-
лыштыш кыртньи рок тон Кузьнецки бассәйнәштәш
күәнгшә шү вәш лит.

„Магнит“ кырыкышты кыртньи рок пиш шуку,
вәйлнок кия—тол дә нәл. Тынгә гыньәт, кызыт йактә
нәлтәлыт ылын. Күәнгшә шү тыштә укә ылынат нә-
лын кәрттәлыт. Кыртньи рок кыц чугуным лыкташ
күәнгшә шү кәләш. Күәнгшә шү вәлә кыртньи рок
күвләм чугуныш сәрән кәрдәш.

Урал кырык вәс монгырышты Магнит кырык кыц
2 тыжәм километыраш вәрәштә йытпәл дон кәчә
лүлтмә вәлнә күәнгшә шү Кузьнецки бассәйн улы.
Тыштәкән пиш шуку, кызыт йактә тыкәлтәймә күән-

шәй
жәм
икв

ыш
дәш
ньи

тыш

хрә
кәв.
нәл
зәй
жән
ыш
ло
мәш
эдә
Мәл
мәш
эцк
пал

мән
вар
лыт

гән
тнь

шы шү улы. Таманьар шүдү и ти шү пиш шуку тѣ-
жэм тонны кѣртнѣ рокум вычэн киѧ, кѣртнѣ роктон
иквѧрэш лин чугуным, вурсым, кѣртнѣм шачыктынэжѣ.

Кугижѧ ылмы готшы России нинѣм вѧш ѣштѣдѣ,
ѣштѧшѣжѧт шаныдѣ. Тынѧм кѧншѣ шү ик хоза кидѣш-
тѣ ылын, кѣртнѣ рок вѣс хоза кидѣштѣ, кѣрт-
нѣ корны кымшы хоза кидѣштѣ.

Вѣс кугижѧншѣвлѧн капиталыствлѧт Российѣш-
тѣш промышльѣнностыым шѧрѧш ѧптѣртѣнѣт.

Кѣзѣт тѣнгѣ агыл.

1917 ин октѧвѣр тѣлзѣн ровочывлѧ труйышы
хрѣсѧншѣвлѧ дон икараш лин ѣшкѣдурѣш лишѣ пѣр-
кѣвлѧм, фабрикѣвлѧм, заводвлѧм ѣшкѣ кидѣшкѣштѣ
нѧлѣнѣт. Тынѧмшѣн мѧнмѧн ик хозѧйствы, совѣт хо-
зѧйствы лин. Мѧнмѧн промышльѣнностына вѣс куги-
жѧншѣвлѧн капиталыствлѧ гѣц сѣсѣрнѣш. Ындѣ мѧ
ѣшкѣ хоза ылына. Ышкѣ кого заводвлѧм мо-
ло стройѣнѧ. Мѧлѧннѧ капиталыствлѧн гань ѣлѣм-
мѧш акѣары: капиталыствлѧн гань ѣлѣмѧш кыды
ѣдѣмжѣм пайдара, кыдыжым кѣчѧш кѣмѣш шокта.
Мѧлѧнна социальизм сѣмѧн ѣлѣмѧш кѣлѣш. Ти ѣлѣм-
мѧшѣм мѧ кѣзѣт ѣштѣнѧ. Магнѣитогорск тон Кузнь-
ѣцк социальизм стройымашты мѧлѧннѧ пиш когон
палшат.

Пѧшѧ

1. Магнѣитогорск тон Кузньѣцкѣштѣш школышты ты-
мѣншѣ ѣрвѣзѣвлѧлѧн сирѣмѧшвлѧм сирѧш тѣнгѧлдѧ. Тынѧм
вара нѣнѧт тѧлѧндѧ ѣшкѣ ѣлѣмашѣштѣ гишѧн сирѧш тѣнгѧ-
лѣт.

2. Магнѣитогорск тон Кузньѣцким СССР картышты мода.

Цѣрѣѧн (шѣргѧкѧн) мѣталлвлѧ.

Чугун, кѣртнѣ, вурсы—шим мѣталл ылыт. Вѣр-
гѣнѣѣ, цинк, ош вулны, шим вулны, нѣкѣлѣ, шѣр-
тнѣѣ, ши—цѣрѣѧн мѣталл ылыт.

а) **Вѳргэньѳ**. Вѳргэньѳ кѳртньѳ ганьок кэрэл ылэш. Вѳргэньѳ гѳц сакой хадѳрвлэм (сымаварым, чайньѳ-кѳйм, лампым моло) бѳштат. Айыртэмбѳнжок эльѳктричѳствы промышьлѳнностышты вѳргэньѳ пиш шукуы кэлэш.

Вѳргэньѳм руда гѳцок лыктыт. Бѳшкѳдурэшѳжят кыды вѳрѳжѳ лиэш. Руда гѳц лишѳ вѳргэньѳм „**Вѳргэньѳ колчѳдан**“ маныт. Пиш шукуы вѳргэньѳ-жок Кавказышты, Уралышты, Сибирѳштѳ дѳ Казак-станышты улы.

Вѳргэньѳ руда рокушты пиш кэлгѳштѳ кѳѳ. Ти рудам лыкташ шахтывлэм бѳштат. Шахтывлѳжѳ кэлгѳ ылыт тѳ вѳргэньѳ лыкташ пиш йасы. Тѳдѳндон вараш вѳц ин вѳргэньѳ лыкташ йори машинѳ-влэм бѳштат. Шахтыгѳц лыкташыжы эльѳктричѳствыдон кашшы изи вагонвлэм, ѳкскаватырвлэм, кѳшкѳ кузыктымы кранвлэм бѳштат.

Кѳзѳйт йактѳ йори бѳштѳмѳ камакаэш шѳрѳтѳн вѳргэньѳм руда гѳц лыктыт ылын. Бѳндѳ вѳс статьян (хими статьян) лыктыт. Тѳнгѳ лыкмы гоным вѳргэньѳ-жѳ шѳрѳнѳн кѳѳ, касажы шѳрѳнѳдѳок киѳн кодѳш Шѳрѳнѳш вѳргэньѳжѳ вара ѳкшѳмѳкѳжѳ пингѳ-дѳм шѳнцѳш.

Лач ирсѳ вѳргэньѳжок раскуды йакшаргырак цѳрѳѳн ылэш. Вѳргэньѳ пышкыды мѳталл ылэш; айѳш, ньѳпцырташ моло тѳдѳм йажон лиэш. Шѳрѳ-тѳшѳт вѳргэньѳ куштылгы ылэш. Тѳдѳндон сакой хадѳрвлэм тѳдѳ гѳц бѳштѳш лиэш. Тѳдѳн пиш йажожок эльѳктричѳски силам (токым) мычкыжы йажон колтымаш ылэш.

Вѳргэньѳ мол мѳталлвлѳ гѳц йажон бѳрѳ, бѳлѳк-шѳ въздухышты ак бѳрдѳн, вѳлѳцѳн вѳлѳ ыжаргалэш. Кѳртньѳ гѳнь кѳлгѳшкѳлѳ дѳ кѳлгѳшкѳлѳ вѳлѳ бѳрдѳнгѳш. Тѳдѳндон сакой тыгыды хадѳрвлэм, машинѳ-нѳш кэрэл хѳдѳрвлэм моло вѳргэньѳнѳм бѳштат. Ѳтѳдѳрлѳн (цѳшкѳлѳн моло) вѳргэньѳ ак йары: выльѳ,

луйымыкы вэлэ качкышым моло вѳргэньѳ атышкѳ опташ лиэш.

б) **Той.** Вѳргэньѳ дон цинкѳм иквэрэш шѳрэтэн шѳндѳмѳкѳ той*) лиэш. Той гѳц порык опташ тѳ пулькам пиштѳш гильзѳм ѳштѳт. Эчѳ сымаварым дѳ пушка гѳц лѳмѳ снѳрѳтвлѳм моло ѳштѳт.

в) **Бронзы.** Вѳргэньѳ дон ош вульным иквэрэш шѳрѳтѳмѳкѳ бронзы лиэш. Бронзы тыгыды окса ѳштѳмѳшкѳ, машинѳэш кѳрѳл хѳдѳрвлѳм ѳштѳмѳшкѳ моло кѳѳ.

г) **Шим вулны.** Шим вулны мѳлѳндѳ кѳргѳштѳ, рудашты вэлэ ылэш. Вѳргэньѳ гань пинѳдѳ агылат машинѳ хѳдѳрѳш шим вулны ак кѳ. Шим вулны вурсыгѳц кок пай шѳргѳ ылэш. Шим вулны водопровод трувавлѳм, пульывлѳм, тровывлѳм дѳ чѳѳм ѳштѳмѳш кѳѳ.

д) **Ош вулны.** Ош вулны шим вулны ганьок ѳылѳ шѳрѳнѳ. Тидѳ ак выльы, сѳдѳндон кѳртньѳ льистѳ вѳлѳн, вѳргэньѳ вѳлѳн тидѳм шѳрѳт. Ош вулны шѳрѳм кѳртньѳ льистѳм „зосты“ маныт. Шѳрѳтэн шѳндѳм ош вулнышкы ѳрѳктэн шѳндѳм вѳцкѳж кѳртньѳ льистѳм цикѳл-цикѳл лыктытат, кѳртньѳ льистѳ гѳц зосты лиэш. Эчѳ луйымашкы ош вулны кѳѳ.

Ирсѳ ош вулны гѳц ньѳмат ак ѳштѳп, пышкыды ылэш. Ош вулны вурскѳц 18-кѳнѳ, вѳргэньѳ гѳц 2,5 кѳнѳк шѳргѳ ылэш.

Сойузыштына Байкал шайылны вэлэ ош вулны улы.

е) **Альуминь.** Шѳдѳ и пѳрви Франциштѳ льѳвѳрѳ гѳц у мѳталлым мон лыктыныт. Ти мѳталл куштылгы, лывыргы, ши гань ѳолгыжшы ылэш. Ти мѳталлым пѳтѳри „льѳвѳрѳ гѳц ѳштѳмѳ ши“ маныныт. Кѳзѳйт тидѳм „альѳминь“ маныт.

*) Тойым эчѳ „латунь“ маныт.

Алюминь гыц пйтәри сакой сәргәвләм, полдышвләм моло вәлэ бштәнйт. Ик килограмм алюминь 1000 тәнгәм бштә ылын.

Кызыт алюминь гыц атыдәрым (торәлкәм, цашкәм, кострульым, чайныкым моло) бштәт.

Тидй эчә такәш вәлэ. Алюминь гыц автомобилым, аэропланым, дырижабылым моло бштәт. Эчә эльэктричәский сила кәаш ваштырым бштәт.

Алюминь ак брдән, воздухышты выцкыж царадон ләвәдәлт шынцәш тә тидын көргышкы брдәншй пырән ак кәрт. Алюминь кыртны гыц кым гәнә куштылгы ыләш. Тидындон алюминь гыц бштәймә машинә, кыртны машинә гыц куштылгы ыләш. Алюминь пиш шуку вәрә улы, кыртны гыц кок кәнә шуку ыләш, вьргэныы гыц 750 гәнә шуку. Тынгә гынәт алюминьым кыртны гыц чыдй лыктыт. Малын вара чыдй лыктыт? Алюминь ләавыражым чыдй монытат чыдй лыктыт.

Пәрви алюминьым вәс кугужәншывлә гыц кандат ылын. Кызыт ана канды. Мә бшкәок алюминь ләавырам Ләньинград областыштыш Тыхвин районшты Волхов эльэктростанци лишны монна. Тыштә кызыт кого заводым стройән шындәнйт. Тәхән заводымок Днәпр рәкә доны эчә стройәнә. Уралыштат пиш шуку алюминьым моныт.

ж) Уртыут. Ирә уртыут вишкыды ыләш. 40 градысан уштй годым уртыут, кылмә кылмымыкыжы тидым кызыдон пычкәдәш лиәш.

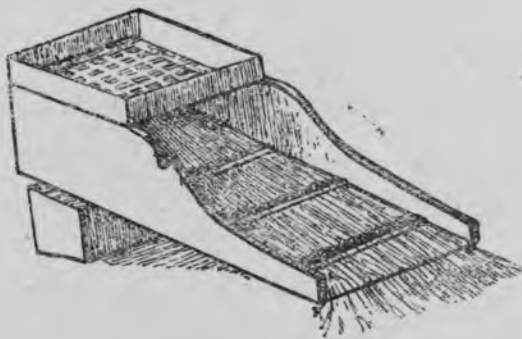
Уртыутым руда гыц лыктыт, рудажы кырпыц йагыжа цырэән ыләш. Шуку металл уртыутәш уштышток шыранәт.

Вулны дон уртыутым йарымыкы охоньичә тәрвән шыратәт тыгыр лиәш. Уртыуттон эчә градусныкым, дә баромәтырым бштәт.

СССР-ышты йытпәл Кавказышты Бахмут хала доны уртыут шуку улы.

з) **Ши.** Ши ошы, йылгыжшы металл ылэш. Му-
лэндышты тиды бшкэдурэшыжят лиэш, рудаштат
улы. Шим шэргакан металлэш шотлат. Ши ак вылы
ырыктымбыкы пиш кужын кыртны ваштырла шыв-
шылтэш. 4 грам шим 10 километыр кытышкы шыв-
шын шокташ лиэш. Ирсэ шидон нымат ак бштэп:
тиды йылэ тыганэ. Оксам, хэдырвлэм бштэш тидым
выргэньёдон йарат.

и) **Шортный дон платина.** Шортный дон пла-
тина пиш йажо йиш металл ылыт.

19-шы картин. Шортный мышмы вэр.

Шортным шукэршэн эдэмвлэ пэлэт. Шортный-
дон эдэмвлэ бшкэ бшкымбштым нэрайэнбт.

Шортным мулэнды гыц шахты бштэн капайэн
лыкташ акэл. Тиды, ошма лошты, вёлнок ылэш.

Ошма лошты эчэ платина улы. Платина дон
шортный ошма лошты йужнам икараш ылыт, йуж-
нам пасна-пасна кийт. Нины пиш лэлы ылыт, сэдын-
дон ошмам мышкын, йоктарэн колтат тэ шортный
дон платина пындашэш киэн кодыт.

Шортный дон платина мулэндышты пиш чыды
ылыт. Платиньяжы гынь эчэ чыдырак ылэш. Сойузыш-
тына Урал кырыкышты, Алтай кырыкышты дә кэчы
лүгмы вэл Сибирьшты нины ылыт.

142 тонны ошмашты 4 грамм вэлэ шөртньы ләк-тәш. Тәнгә гыньәт, тидым шукәш шотлат.

Урал кырыкышты пйтәры 40 килограмм ләлыцән йшкәдурәш лишы шөртньы маклакам моныт. Вара эчә 48 килограмм ләлыцән маклакам моныт. Австра-льиштә 96 килограмм ләлыцәнйым моныт.

Шөртньы дон платина ак выльәп. Шортньы пышкыды ыләш, молоттон шимыкы пиш кымдаәмәш. Сәдындон ик грамм шөртньы гыц 1 квадрат мәтыр кымдык листым йштәш лиәш, 4 грамм шөртньым шывшын шындымыкы 9 киломәтырйш кытшым шок-таш лиәш.

Шөртньидон оксам, шәргәшым, пьлыш сәргәм, чай савалам, кышәнәш кандышмы цәшым моло йш-тәт, эчә мәталлвләм шөртньылат.

Платина пиш пингыды, шәргәкән ыләш. Вырсы йактә 400 грамм платина 3000 тәгам йштә ылын. Ик тонны ошмагыц 7 граммым вэлэ лыкташ лиәш. Иуж вәрәжы эчә тиды гыцәт чыдырәк. 1910 ин Урал кырыкышты платинам 5487 килограммным лыктыныт. Платина вурсы гань пингыды ыләш, ныгынамат ак вылы, йрыктымыкы, шыранә, когон шывшылтәш.

Сәндәлык вьлны сәк шуку платинажы Уралыш-ты ыләш.

к) **Радый.** Шукыжы „шөртньы дон платины гыц шәргәкән металл укә“ маныт. Тиды лачок агыл. Ни-ны гыц шәргәнән металл улы. Тиды **радый** ыләш.

Радый гыц 10 копәкәш ши окса гань оксам йштымыкы, тиды пәлмыльион тәнгәш шагаләш.

Малын вара радыйжы пиш шәргым йштә? Кычә-ләш, лыкташ йасат шәргым йштә.

Радыйым пиш чыды моныт, кызыт йактә цилә сәндәлык вьлныжы 300 грамм нәрйым вэлә моныт. Радый шуку вәрәок укә. Манман Союзыштына Ал-тай кырыкышты „Вәрблүт шү“ манмы вәрыштә улы. Радый мол мәталлвлә ганьок руда ыләш.

Радый—лэлѣ, ош цѣрѣян металл ылэш. Воздухышты тидѣ изин—ольэн шимэмэш. Сакой хадѣ-рѣшкѣ санцал гань тыгыдым вэлэ колгат. Пѣцкѣ-мѣштѣ радый сотын кайэш, йолгыжэш. Сотыжы изиш кыловойракын кайэш. Радый сотышты кнѣ-гѣм лыдаш лиэш. Кэрэк маньары сотэмѣлт кѣ гѣ-нѣят, радыйын аражы ак изиэм. Хыть маньар 10, 100 и кижѣ, соикток аражы тѣхѣнок кодэш. Ра-дыйѣн сотыжы пушѣнгѣ ваштаг, охонѣцѣ ваштат, металл ваштат, пумага ваштат кайэш. Шим вулнѣ вашт вэлэ ак кай. Радый соты палшымдон эдэм кѣр-гѣмѣт, пѣрткѣргѣмѣт тѣцѣн снѣмайаш (вазаш) лиэш.

Радый соты пиш кого силан ылэш, нѣмахань ылѣшѣт тырхѣн ак кѣрт, кола. Икѣнѣк радый сотэш калѣм, кролькѣм, вѣт саснам пиштѣнѣт тѣ тѣшѣ-кок нѣнѣ колѣн кѣнѣт. Пушѣнгѣ ылѣштѣшѣт радый сотышты тырхѣн ак кѣрт, кошка, вѣльѣ.

Лѣдѣш ылэш кѣнѣят, малын вара радыйѣм пиш шѣргѣш ѣжѣплѣт?

Пушмы силажым смирнаэмдѣнѣтѣт, вѣс пѣшѣш колтѣнѣтѣт, шѣргѣш ѣжѣплѣт, ѣаратат. Кѣзѣт радый-дон цѣрлѣнѣш эдэмвлѣм лицѣт. Радыйдон ракум дѣ волчанкум (кавашты чахоткум) лицѣт.

Радый ѣшкѣ кѣргѣштѣжѣ со шокшым ѣштѣ. Тѣнѣ гѣнѣят ѣшкѣжѣ ѣылѣн ак пѣтѣ. Радыйѣм вѣ-дѣш ѣарымыкы, ти вѣтшѣм волыкклан ѣуктѣмѣкѣ, волык ѣйлѣ кушкѣш.

Радый пиш чѣдѣ ылэш кѣнѣят, шуку вѣрѣ улы, айыртѣмѣжок Кримѣштѣ дѣ Украинѣштѣш „Санца-лан ѣѣрѣштѣ“ мот. ѣажон кѣчѣлмѣкѣжѣ мол вѣрѣят моаш лиэш вѣкѣт.

ѣатмашвлѣ:

1. Кырыквлѣ малын урыт?
2. Ошма дон шун кыцѣ линѣт?
3. Ошма дѣ шун гѣц мам ѣштѣт?
4. Извоска кѣм кыцѣ пѣлѣш лиэш?

5. Сандалым кышты, кыцэ лыктыт?
6. Ку дон металл лошгы махань айыртэм улы?
7. Кыртньы, вурсы да чугун лошты махань айыртэм ылэш?
8. Сэк куштылгы металл махань металл ылэш?
9. Шортньы дон платинă малын шэргакан ылыт?
10. Радый кышкы кэа?
11. Машинавлам махань металл гыц ёштат?
12. Махань хадырвлă ёрдангыт?
13. Металл рок ма ылэш?
15. Махань рудавлă улы?
16. Руда гыц мам ёштат?
17. Рудам кышак шёратат?
18. Руда лошкы мам йарат?
19. Руда шёраташ маньар градыс шокшы кэлэш?
20. Домны камака мэхань ылэш?
21. Чугун кыцэ лиэш?
22. Чугун малын пыдырга?
23. Чугуным кышык шёратат?
24. Чугун гыц мам шёратэн лыктыт?
25. Чугуным камака гыц мадон каштал лыктыт?
26. Мартэн камака махань ылэш?
27. Шёравёш вурсым кыш оптагыт?
28. Вурсын йарал лин шомыжым кыцэ палат?
29. Вурсы малан йара?
30. Цёрэан (шэргакан) металлым маньарым палэдэ?
31. Вёргэньы гыц мам ёштат?
32. Альуминь гыц мам ёштат?
33. Ош вулны дон шим вулны малан йарат?
34. Шортньы малан йара?
35. Платинă малан йара?
36. Махань металл сэк пиньды?
37. Той да бронзы ма ылыт.
38. Сойузыштына махань йиш рудавлă улы? Нинь кышты ылыт?

Ш. I

К

тэн

шук

пайы

И

йиш

данг

ылыт

ывл

В

шот

морк

К

шот

куш

ылыт

Г

вэлэ

кёнь

ылы

кави

К

куш

ныр

йылэ

ём,

кёнь

III. КУШКЫШВЛАН ЫЛЫМАШЫШТЫ.

Пырцывлă, нұшмывлă, тонвлă.

Кушкышвлă пырцывлă, нұшмывлă, тонвлăн, шыр-тен лăктын кушкыт. Мăнмăн сандăлывлăн чотэ шуку йиш кушкыш улы. Нини цилан кым йишеш пайылалтыт.

Ик йиш кушкышыжы пырцывлă кушкеш. Ти йиш кушкышвлăм „киндѣ“ маныт. Ыржа, йарца шадангы, шож, шильи, шим, шадангы, вишты—кинди ылыт. Эчэ шудывлă: кльэвэр, ыржала шуды дă молывлăат улы.

Вэс йиш кушкышвлăжы нұшмывлă кушкыт. Ти шотышкы кавштавичѣ хăдыр: кавшта, ушман, рэви, морко, аныс, горчицы дă молат пырат.

Кымшы йиш кушкышвлăжă тонвлă кушкыт. Ти шотышкы кавштавичеш, садеш тă шырғеш кушшы кушкышвлă пырат. Нини олмаву, пиркэм, тум молы ылыт.

Перви мăнмăн нырешнă ыржам, шожым, шильим, вэлэ шуку удат ылын. Шадангет, вишшырешет, киньээт, итинет моло кышты-тишти вэлэ кайыкала ылын. Кавштавичештижăг тэнгэок ылын: роколма, кавшта, охыра дă охырэц моло вэлэ ылын.

Кызыт тынгэ агыл. Кызыт колхозвлăнă шуку йиш кушкышым куштат; Ышкымыштын пысмантымѣ кого нырыштым пасна нывлăеш (9 шурнан ныреш) пайылан шинденит. Ыржам, шожым, шадангы, шильим, вишшырешим, кльэвэрим, ыржала шудым, киньэм, итиним удат; роколмам, вольык ушманым,

кавштам, охырам, охырэдѣм, кого охырэдѣм, кэчы-донгым шѣндэт.

Кавштавичѣвлѣштэт шуку йиш кушкыш лин. У йиш кушкышвлѣм: помидорым, салатым, рэдѣсѣм шѣндэт, кого мѣрвлѣм войат.

Йатмашвлѣ?

1. Тѣмдѣн колхозыштыда махань киндѣвлѣм улѣт?
2. Колхоз кавштавичѣшты махань кушкышвлѣ улы?
3. Школы кавштавичѣшты махань у йиш кушкышвлѣм шѣндэндѣ?

Пѣшѣ:

Бржа, шож, шѣдѣнгѣ, шѣльѣ, пырса, таракан пырса, викѣ, пшона, кльѣвэр, горчицѣ бѣрцѣвлѣм дѣ кавштавичѣ нѣшмѣвлѣм нѣлдѣ дѣ изи йамдарвлѣшкѣ оптѣн шѣндѣдѣ. Нинѣ лошты махань айыртѣм улы, тѣшлѣдѣ дѣ лѣмвлѣштѣм сирѣдѣ, вара кольѣкѣим ѣштѣдѣ.

Бѣрцѣн дѣ нѣшмѣн кѣргѣшты махань ылѣш.

Бѣрцѣн дѣ нѣшмѣн кѣргѣшты пѣлѣн нѣлѣш лѣлѣ агыл. Таракан пырсам, пырсам, шѣдѣнгѣм, ыржам нѣлѣнѣѣт ик суткаѣш вѣдѣш пиштѣнѣ. Вѣдѣшты нинѣ лѣчѣн шѣнзѣйт. Лѣчѣмѣкѣшты кѣргѣшты йажон пѣлдѣйрнѣ.

Пѣтѣри таракан пырсам анчѣнѣ. Тидѣ коман ылѣш. Лѣчѣш пырсан комжы йажон айырла. Комжым айырѣн шумыкы, таракан пырса кок пѣлдонѣш шѣлѣлѣтѣш. Пѣлдонѣвлѣжѣ ик вѣрѣ вѣлѣ пижѣнѣйт. Пижмѣшты турѣ шѣтѣк вѣр улы. Тидѣ важ лишѣшлык ылѣш. Кок пѣлдонжым айырѣн шумыкы, шѣтѣшѣшлык изи пѣртнѣѣм (почкым) мона. Ти пѣртнѣѣгѣц, вургы дѣ кок изи ѣлѣштѣш лишѣшлык. Таракан пырсан пѣлдонг лоштыш пижѣкшѣ шѣтѣк ылѣш. Пырса пѣлдонгвлѣжѣ кѣжгѣ шѣлѣнвлѣ ылыт. Нинѣ шѣтѣклѣн йѣмдѣлѣм качкыш ылыт.

Токо шьтэн лăкшы кушкыш, роккыц качкышым нăлын ак кэрт. Сэдьндон тьдьлăн йăмды качкыш кэлэш.

Пырса тидым пăлă дă качкышым анзыцок йăмдылэн шьндă. Пырсан, кого охырэц тонгын, кэчы-

20-шы картин. Фасоль пырса а) ком айырэн нăлмь пырсан шьткш; б) пырсан пэлдон вуйыштыш шьтк. в) пырсан пэртнăжы.

нұшмьн дă молынат, нұшмь кьргьвлăшть таракан пырсан ганьок ылыт. Ниньм „кок пэлдонан ылыт“ маньт.

Ыржам дă шăдăнгьм анчалына.

Кинды пьрцьвлă кужикăвлă ылыт. Пьрцьн ик мычашыжы кашаргы, вэсьжы кьжгырăк ылэш. Пьрць кьт мычкы шэлък постол улы. Кашар мычаш вуйыштыжы пьрцьн шьткш улы. Пьрць кьргьм йажон анчаш маньн, шэлък постол дурэ пьрцьм пьсь кьзьддон лош пьчкьнă. Кинды пьрцьнăт пырсан ганьок изи шьтк улы.

Пырсањым дă пьрць кьргьм тăнгаштăрьмькь, кого айыртэмьм ужына. Пырса кок пэлдонан ылэш. Ыржан, шăдăнгьн дă мол киндынăт пьрцьшть кок пэлдонан агылэп, цэла ылыт. Шьткклăн кэрăл качкышышты цилă ик кьдэжьшть ылэш. Сэдьндон ниньм „иктонганвлă“ маньт.

Шăдăнгьн дон ыржан шьткьшть пырсан гань агыл. Шьткьшть ик вуйшты, качкышыты вэс вуйышты ылэш. (Каргьнын анчалда).

Йаңыштымы годым пёрцён комжыгыц тә шьтык-
шьтыгыц шышыл лиэш, пёрцён качкышлыкшы гыц
лашаш лиэш.

Кож эхэлыым дә кэдёр пүкшыим анчалына.

Кож эхэлыын дә кэдёр пүкшыын нүшмыштым пёр-
тари лош шэлына, вара нүшмы көргышты куужика
шьтыкым мона. Вьцкыжырак вуйыштыжы
важ, кыжгырак вуйыштыжы качкыш ылэш.
Вьцкыж вуйгыц важ ләктэш, кыжгы вуй-
ыжыгыц шьтык ләктэш. Шьтык йьржы
вьцкыж шьртыганьвлә улы. Нины шь-
тыкым шуку пайэш пайылат. Сэдьндон
кэдёр пүкшыим, кож эхэлыым дә мол йиш
имән пүшангывлән нүшмывләм „шукы-
донан“ маныт.

Пёрцым, нүшмым дә тонгым шьтыктымәш.

21-шы картын.
Кэдёр пүкш:
к) комжы,
р) шьтыкшы,
о) изи ыраж.

Пёрцён, нүшмын дә тонгын көргышты
ма улы, тьдым мә ьндә пәлән шона.
Ниньн циләштынок „шьтыкышты“ улы.
Икыаш үдәш кырал йәмдылым ныр-
ышкы колхозныквлә ләктэвы. Ныньн шожым, шьль-
ым, пырса үдәт, роколмам шьндәт.

Үдән ыштымь пёрцышты кыцә вара шьтә? Шо-
жышты моло изи пёрцы гыцок мэтыр күкшыцаш
кыцә вара кушкэш?

Ти йатмашвләэш ышкэок кэлэсыдә.

Пәшә.

1. Йатмашвләэш кэлэсышәшләнән тәнәлә ыштәш кэлэш:
пырсам, таракан пырсам, кого охыряц тонгым, кэчынүш-
мым нәлдә дә лывыргы пылым шьрәшэш ыштыдә. Вара

кушкы
важ лә
траты
2.

лөчыкт
Вар
кыдыж
Ма
Шы
кушмы.

Пә
Пил
рәшт
годым
шокшы

Пә
Ыр
кашкы
кә вьл
кым пи
тыда. Е
тәнгәл
көргыш
Кож
нәлдә д
мынь а
тән ләк

Пёр
4—5 к
годым
кушкар
ды важ
гыц ку
Важшы
рок вь

кушкын вашталт мимыштым: лочымыштым, шытыммыштым
важ лакмыжым кэчынь анчаш тынгалда. Мам цакледә тьэ-
тратышкы сирбидә.

2. Таракан пырсам, кого охырэц тонгым лочыктыдә.
лочыктымь цэлә тонгым, пэлым, дә ик пырсан нэржым нәлдә.

Вара ниным циләштым шындыдә. Кыды тонгжы йажон,
кыдыжы худан кушкэш, тьдым кэчынь анчыда.

Малын нинь икань ак кушәп, кәләсбидә.

Шытэн лакшы таракан пырсан кок пәлдонгә пьчтә дә
кушмыжым анчыда.

Пәлдьртыш:

Пилым шыраш лоэш шындым нүшмывләм шокшы вә-
решты худан кушкыт. Пырсавлә 8 градус шокшы ылшы
годым кушкаш тынгалыт. Кого охырэц нүшмы 14 градус
шокшы ылмы годым шытә. Тидь ольән кушкэш.

Пәшә:

Бржа, шадань, шож, шыльы пьрцым нәлдә дә промыш-
кашкы вьлән шытыктыдә. Шытыкташыжы тәнгә кәлэш: цәш-
кә вьлән кок лөцәнәм пиштыдә, лөцәнә вьлкы промыкаш-
кым пиштыдә. Пумага мычашыжым цәшкәштыш вьдыш кол-
тыда. Вара кэчынь анчыда, кыцә пьрцы лөчә, кыцә шытәш
тынгалэш, кыцә важвләм колта, ылыштәшым лыктәш. Тьрцы
көргыштыш качкыш пьтымәшкы азымым куштыда.

Кож эхәлы нүшмым, йәкты нүшмым, кәдыр пүкшым
нәлдә дә лывыргы рок лоэш шытыктыдә. Кушмышты сә-
мьнь анчыда, кыцә азым кушкэш, важым колта. Азым шы-
тэн лакмыкы, йәкты нүшмын комжы вәлә кодәш.

Таракан пырса кыцә кушкэш.

Пытәри таракан пырса 2—3 кэчы нәрй лөчә. Вара
4—5 кэчышты важшы кушкаш тынгаләш. Шытыммыжы
годым вьлвәл комжы пәчкәлт кәә, вара шытыкшы
кушкаш тынгаләш. Изиш лимыкы өрдьжышкылә тыгы-
ды важвлә шарләш тынгалыт. Ти йжәпышты пьрцы-
гыц кушкышын вургыжы дә ылыштәшвләжы ләктыт.
Важшы рокыш пырән шомықы, вургыжы пәлдонгым
рок вьлкы лыктәш.

Вара тонжы лош шэлбн кэмбкы, пйтәриш ылбштәшвлә ләктйт. Тонгыштыш качкыш пйтәмбкы, нинб вьцкыжгән кыптыргән шынзбт.

Тәнгәләок мол кок пәлдонвләат (пырсан, кого охырәцбн) кушкыт. Тум эхәльбн дә пырсан тонгышты

22-шй картин. Фасоль.

вйлкы ак ләкәп, рок лоэшок кодыт. Пәл пйрцбм, пәл нүшмбм вәлә шбндәнә гбнь, азым йажон кушкын ак кәрт.

Кушкашыжы качкыш ак ситы. Тәхәнъ нүшмбгыц шйтән ләкшы азым мәрцән йамәш.

Ыржа пйрцб шйтәмәш.

Ыржа пйрцб лывыргы рокәш лөчә. Вара 2-3 кәчбштб шйтәш тбнгәләш. Пйтәри шйтык ик важым вәлә колта, вара шуку важ ләктәш, ыржа азымын важшы тыгыды пынан мәтәлкә гань лиәш.

Ыржан вургыжы, ылбштәшыжы важвлә ләкмб. годымок ләктйт. Ләкмб годым ылбштәшвләжы сага-

сага
чан
тбш
азы
Тбн
ымг
цил

шбтә
2
азым

важ
тбн
тбнгә
комж
цилә
качк
каш
кодә
кушк
вим

хань
1.
2.
5-10

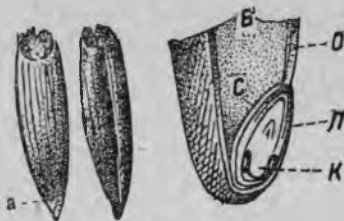
сагаок ылыт. Вургы кушмы сэмьнь ёлыштәшвлә мычан-мычаң кушкын миәт. Кушмы сэмьнь пёрцёш-тёш качкышым изин-ольән азым шывшын пётәрә. Тынәм пёрцёш комжы азымгыц айырла.

Ик тоған нүшмёвлә цилә тәнә кушкыт.

Йатмашвлә:

1. Пёрцёш азым кыцә шётә?

2. Ик тоғанвлән дә кок тоғанвлән нүшмёгыц шётёш азымвлән кушмы лоштышты махань айыртәм улы?

23-шы картыйн. Ыржа пёрцёш шётёмәш.

Йәктё нүшмё шётёмәш.

Йәктё нүшмё ольән шётә. Пётәри нүшмёгыц важшы ләктәш. Важ рокыш кушкын ләкмёкё йәктё вургыжы дон имвләжё (ёлыштәшёжё) кушкәш тёнгәлыт. Вургыжы дә имвләжё ләкмёкё, нүшмёш комжы айырла. Нүшмёжё тонгыштыш качкышым цилә ёшләнжё нәләш.

Цилә шётёшок шётәш тёнгәлмёкышты кэрәл качкышым нүшмё көргыгыц нәлыт. Шётёклән кушкәш кэрәл качкышым „әвәжё“ нүшмәш йәмдёлән кодән. Йәмдёлән кодыдым качкыштә шётёк шётән, кушкын ак кәрт, важшы кушкын шомәшкё роккыц вим нәлын ак кәрт.

Йатмашвлә:

1. Йәктё нүшмёгыц кыцә азым шётә, кушкәш?

2. Йәктё ачым дон вәс йиш нүшмё шётём лошты махань айыртәм улы?

Махань пѳрцѳ, кынам шѳтѳ.

Йѳктѳ нѳшмѳн кѳргѳжѳм дѳ шѳтѳмѳшѳжѳм ѳндѳ пѳлѳшнѳ, шѳтѳш тѳнгѳлмѳшкѳ ырыкклан туты нѳшмѳвлѳм айыраш кѳлѳш. Тоша нѳшмѳ худан шѳтѳ, вусыжы эчѳ акат шѳтѳ.

Кыды кушкышын нѳшмѳвлѳжѳ туты ылыт кѳнѳѳт, шуку и кимѳкѳштѳ цилѳок ак шѳтѳтп.

Шамак толшы: ыржа пѳрцѳ 5 и нѳрѳ кимѳкѳжѳ ак шѳтѳ. Кым и йѳктѳ кишѳ пѳрцѳжѳ шѳтѳ. Кыды йиш нѳшмѳвлѳжѳ ыржа пѳрцѳгѳцѳт анзыц шѳтѳдѳмѳ лит. Уѳ нѳшмѳ кым ѳрнѳш йѳктѳ вѳлѳ шѳтѳ, тум эхѳлѳй ик иѳш, шѳлѳй 12 иѳш, шѳдѳнгѳ 20 иѳш йѳктѳ шѳтѳ.

Кыды кушкышын нѳшмѳвлѳштѳ, шамак толшы: пырсан, таракан пырсан, тавакын, макын дѳ молывлѳнѳт кѳрѳк кынары киѳт кѳнѳѳт, шѳтѳдѳмѳ ак лиѳл.

Вѳттѳ нѳшмѳ шѳтѳн ак кѳрт.

Нѳшмѳлѳн шѳтѳш палшыкым вѳйт когон пуа. Вѳйт пырымашѳш нѳшмѳ лѳча, вѳйдѳш нѳшмѳштѳш качкыш лѳѳзыргѳ, вара шѳтѳйк качкышым нѳлѳшѳт, шѳтѳ.

Щуку йиш нѳшмѳн шуку йиш качкыш улы. Киндѳн крахмал дѳ бѳлок улы. Тидѳм пѳлѳш ыржа лашашым ѳлѳ шѳдѳнгѳ лашашым нѳлѳнѳѳт, нѳнжѳкѳм ѳштѳнѳ. Вара стопкаѳш парнѳ нѳрѳ тѳмѳдѳ вѳйдѳм ѳптѳнѳ. Вѳйлѳцѳн шоѳ савыцтон лѳвѳдѳнѳ. Савыц вѳйлкѳ нѳнжѳкѳм пиштѳн, парнѳ вуйдон нѳѳмѳртѳлѳнѳ. Савыцшы нѳнчѳйк турѳ вѳйдѳшкѳ шожы. Нѳѳмѳртѳйлмѳ годым, савыц вашт нѳнжѳкѳкѳц изи тыгыды ош пѳрцѳйквлѳ вѳйдѳш валатат, тѳшѳк вѳйт пыдырана. Ти ош пѳрцѳйквлѳжѳ кырахмал ылыт. Савыц вѳйлнѳш нѳнжѳйк маклака изиѳмѳш, кычымы гогым парнѳѳш пижѳш. Пижшѳйжѳ „бѳлок“ ылѳш.

С
Тидѳ
изиш
вѳйт
лимѳ
шѳ
Л
крах
Б
ылѳш
шѳтѳ
ик
Итѳн
кѳчѳ
лыш
Н
тѳнгѳ
ѳлѳ
лѳн
вѳйлн
влѳш
малат
Ш
кыш
Крах
Нинѳ
йѳнѳн
кушк
шылѳ
Йа
1. П
2. П
3. П
4. П
ѳштѳн
5*

Савыц вашт валышыжы лачок крахмал аль агыл? Тидым палаш куштылгы: крахмалан вьдэш йодым изиш колтымыкы, вьт симсы цьрэан лиэш. Йодэш вьтшы ак чиялгы, крахмалэш вэлэ чиялгя. Изиш лимькы вара крахмал стопка пындашэш тырла, вьтшы ирээмэш.

Шьтым годым нүшмьштыш льазьбргэн шьнцшы крахмал дон бэлоким шьтйк „качкэш“, нэлэш.

Бэлок сэк шукужок пырсавляшты ылэш. Бэлок тон крахмал гыц пасна, шьтйклан кэрал нүшмьвлашты эчэ ик йажо качкыш улы. Тиды у ылэш. Итын нүшмьшты, кьньэ нүшмьшты, кэчьдонгышты, горчицьшты дэ мо- лыштат у улы.

Нүшмьшты у ылмыжым палаш тэнэ лиэш: кукшы кэчынүшмь тонгым аль итын нүшмьм нэлын, пумага вь- лан кьчтон ньэпцьртымьля. Пумага вьлны у тамга лиэш кьнь, нүшмь- вляшты у улы. Эчэ бэлок тон крах- малат нүшмьшты улы.

Шьтэш, кушкаш тьнгальмь годым, ти кым кач- кышым шьтйк нэлэш. Нинь вьдэшты ак шьлэп. Крахмалжы вэлэ (вьтшы шокшы гьнь) льазьбргя. Нинь шылыдымышты гишан кушкышлан качкаш пиш йонан ылыт. Пьрцьштыш качкышвля шылат ьлгэць, кушкышлан кэрал качкышэт иканя норьмькоок цила шылэн дьтэ.

Йатмашвлэ:

1. Нүшмьлэн шьтэшьжы вьт малын кэлэш?
2. Нүшмьвлашты махань качкышвлэ улы?
3. Нүшмьштыш качкышвлэ вьдэш шылат, аль агэп?
4. Нүшмьшты крахмал дэ у ьлмашым махань опытым ьштэн палаш лиэш?

24-шы картын.
Ыржа лашашы-
шты крахмал ул-
ым тэнэ палат.

Вырлыклан шйтәш воздухат кәләш.

Воздухтә пйрцй шйтән ак кәрт. Тидым пәләш тәхәнъ опытым йштәнә. Кымда логәрән кок йамдарым нәлбнә дә пындашәшйтй вйцкбйжбн ваткым шәрәнә. (Ваткы вәрәш промокашкым иктә 4-5 пачашым пиштәш лиәш). Вара ваткыжым вйттон нөртәнә. Кок йамдарышкат пйрцйм шйтйктәш пиштәнә. Пйрцйвлә шокшы вәрйштй кым кәчйшток шйтән ләктйт. Важвлә, вургы дә йлйштәшвлә изиш кушкылдалмыкышты ик йамдаржым пропкадон питйрән шйндән, көргйшкбйжй воздух пйрән йнжй кәрт. Вәс йамдаржым виш кодәнә. Кым кәчйштй анчалына дә тйшләнә: питйрйдым йамдарышты азым йажон кушкәш, пропкадон питйрймйштй ак куш. Пропкадон питйрйм годым махань ылын, тйхәнъок кодәш. Воздухтымы азым йамдарышты кушкын ак кәрт.

Шйтәш тйнгәлшй пйрцйлән шүләшйжй воздух кәләш: шүлйдә йлән, кушкын ак кәрт.

Йатмашвлә:

1. Нүшмй шйтймәштй воздух кәләш әль акәл?
2. Нүшмй шйтймәштй воздух кәрәлйм кыцә пәлбймә?
3. Шйтймйжй годым нүшмй воздукбйц йшләнжй мам нәләш, көргйжй гйц мам шүлән лыктәш?

Вырлыклан шйтәш шокшы кәләш, әль акәл?

Пйрцйлән, нүшмйлән дә тонлан шйтәшйштй „воздух тон вйт кәләш“ манын попышна. Нины гйц пасна эчә нйнйлән шокшы кәрәл йләш. Шокшыдә нймат кушкын ак кәрт. Шамак толшы, пйрсам, таракан пйрсам шйтйктәш нәлбнә. Нинй 5-6 градус шокшы ылмы годым шйтән ак кәртәп. Нинйлән 8-10 градус шокшы кәләш. Тйнәмәт эчә ольән вәлә шйтәт. Шокшы когөэмй сәмбйнь пйрцй ййлә дә ййлә шйтә. Шйтйшәшлык вырлыклан сәк йажо шокшы 30 градус йләш.

шы
Ку
шо
шы

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10

изи
тәх
ш
шок
вәр
шйт
пас

Утла кого шокшат ниньлән ак йары: кого шокшы лимькьй кушкын ак кэртэп, кошкаш тьнгальйт. Кушкышвлалән икань шокшы акэл. Кыдыжы чьдьй шокшышток кушкыт, кыдыжылан вэлэ когорак шокшы кэлэш.

Кушкышвлалән кэрал шокшы анчыктым таблицьй.

Кушкыш лымвлә	Сэк изи шокшы годым шьтән кэртмәш	Икпоратка шокшы	Сэк кого шокшы
1. Горчицьй	0°	27°	38°
2. Кьльэвьйр	1°	21°	28°
3. Ыржа	1°—2°	25°	30°
4. Викьй	1°—2°	30°	35°
5. Итьйн	2°	21°	28°
6. Шож	3°	20°	30°
7. Шадангы	3°—4°	25°	32°
8. Шьлььй	5°	25°	30°
9. Изи охьрэц	12°—15°	33°—35°	40°
10. Кого охьрэц	14°—16°	34°	46°

Ти таблицьй гьц ужыда, махань кушкышлан сэк изи, маханьылан сэк кого шокшы кэлэш.

Пьрцьй шьйтьмаштьй шокшын кэралжым паләш тэхән пәшавләм ьштьйдә.

Ыржаным, аль шож пьрцьйым нәлдә дә 20—25° шокшы вәрьштьй шьйтьктьйдә. Вара ужыда, шокшы вәрьштьй кушкыш йажон шьйтә, йуалгышты худан шьйтә.

Нүшмьй шьйтьмаштьй вьйт, воздух тә шокшы гьц пасна ньимат акэл. Сотат акэл: нүшмьй пьцкэмьш

вәрйшток шйтән кәрдәш. Нүшмәй шйтәм годым ро-
кат акәл: качкышыжы пәйрцәштәжок улы. Шйтә-
мәкәй, кушмы годым вәйт, воздух тә шокшы гәц
пасна эчә сотат кәләш.

Йатмашвлә:

1. Кәчылән мәлән вәрйштәй малын кушкышвлә йажон,
иылә кушкыт?
2. Рис, арвузы, кукурузы мә донна малын ак кушәп?
3. Кушкышлан шокшы малын кәләш?

Кушкыш сотыдә кушкын ак кәрт.

Сотыдә кушкыш кушкын ак кәрт. Кушкышлан
соты качкышым йштәш палша. Пәйцкәмәйш вәрйштәй
кушкыш йлән ак кәрт. Чәдйрәк сотан вәрйштәт,
кушкыш йажон кушкын ак кәрт, мәрцә.

Шамак толшы: шйрә шйргәштәй пушәнгәвлә
вәйцкәйж дә кужывлә лит. Нинәй цилән сотышкыла
кушкыт; икәнә-иктәйм эртәйнәштәй, йшкә йлйштәш-
штәйм йәл гәц анцыц сотышкы лыкнәштәй. Тәхәнә
шйрә шйргәй лошты, пушәнгәвлә йлймәшйштәй вәр-
цәйн когон кәйрәдәләйт.

Кыды пушәнгәйжәй йәлдон тәрәш кушкын ак
шокты гәйнә, сотым чәдәй ужәшәт, кошка.

Ныр покшалныш пушәнгәй нәйгынамат вәйцкәйж,
кужы ак ли, кәйжгәй, лаштыра лиәш. Тәдйлән куш-
кашыжы соты ситә. Сәдйндон йажон кушкәш.

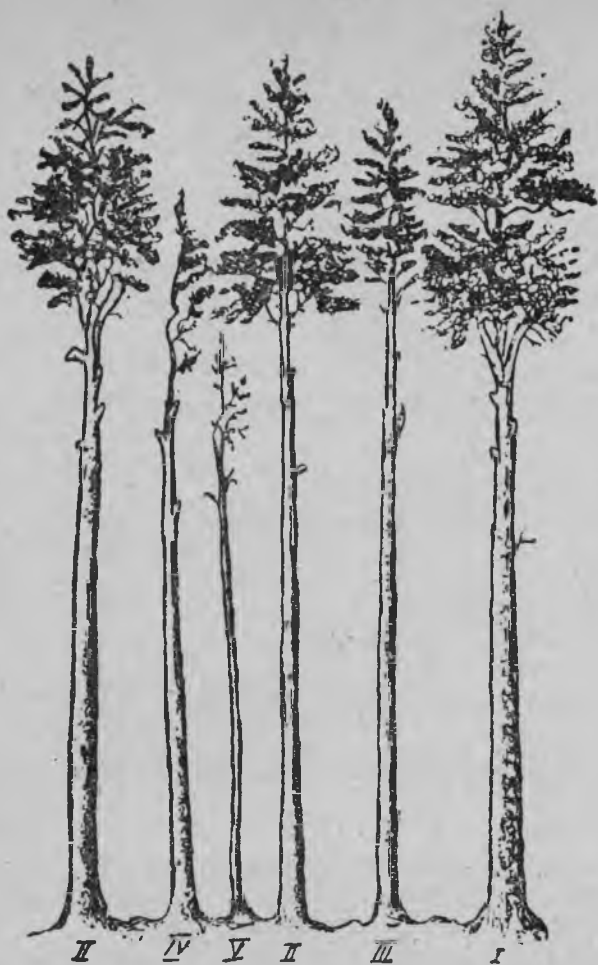
Йлйштәш йжаргаш соты палша. Йжар йлйш-
тәш качкышым йәмдйлән кәрдәш. Пәйцкәмәйштәй
йлйштәш ак йжаргы, качкышымат йәмдйлән ак кәрт.
Сәдйндон кушкыш кола.

Пәшә:

Кок изи коршокәш нүшмәй, пәйрцәйм, әль роколмам
шйтәйктәдә.

Ик коршокшым шокшы пөртйштәй окня анцык, вәсә-
жәйм пәйцкәмәйш вәрйш (коропля кәргәш) шйндәдә. Кок
коршокоштат лывыргы рокум урдыда.

Лу п
ләсәйдә,
Йат
1. I
кушкәш
2. I
3. P
укшан

24а-шй каргын. Шёрэ шёргётшйш пушангёвлэ.

Лу кэчй эртёмёкё, кушкышвлэм тэнгэштэрьдэ дэ кэ-
лэсёйдэ, махань айыргэм лиэш.

Йатмашвлэ:

1. Шёрэ шёргётшйш пушангё малын кужы, вёцкёйж кушкэш?
2. Шёрэ шёргё лошты кыды пёшангёжё малын кошкэ?
3. Нырышты (ёонгы вэрёшты) пёшангё малын лаштыра укшан лиэш?

Вырлык шытыктымаш.

Пырцым шытыктыдә үдәт кынь, шуку перкәм йамдәт. Аңгә—йыран пашәэш мә шуку вим пиш-тәнә. Пырцы шытыктым изи пашәм бштән ана шокты гынь, цилә пашәнә такәш йамын кәрдәш.

Вырлыкым шытыктән анчыдә үдәмкы, кинды иктөр ак ли. Азым ләкмкы вәлә йажо, худа выр-лык үдәмәт кайәш. Азым худан ләктын гынь, кин-дәт ләктышән ак ли. Анзыкыла киндыдәок кодын кәрдәт. Вәс пачаш үдәш вәрәмә эртән кәә. Тәхәнә эксык бнжы ли манын—пырцым шытыктән үдәш кәләш.

Пашә:

1. Колхозышгы да ыржа пырцым, шожыным, шыльы-ным шадангыным дә молынымат 100 пырцы рәдб нәлдә дә шытыктыдә.

2. Кыцә, маньар кәчышты, маньарын шытән ләктыт, ан-чыда—тышлыдә. Тышлымаштыдә мам ужыда, цакләдә,—цилә сирән мидә.

3. Шытән ләкмкы шотшым колхозлан кәләсыдә.

Пырцым кыцә шытыктымблә.

100 пырцышты 94—100 шытә гынь, йажон шы-тыш вырлык ыләш, 86—94 шытә гынь, икпоратка ыләш, 60—75 вәлә шытә гынь, худа вырлык ыләш.

Кыцә пырцыжы шытыдымы лиәш?

Пырцым шуку вир шытыдымым бштә.

Анәш когон коштымы, пырәйышы, кыпышы дә шуку и киктымб пырцы шытыдымы лиәш.

Киндывлән шытымашышты икань агыл:

Ыржа 2—3 и йактә йажон шытә.

Шож 10—12 и йактә йажон шытә.

Шыльы 10—12 и йактә йажон шытә.

Шадангы 20 и йактә йажон шытә.

Кыльэвыр 80 и йактә йажон шытә.

Тидым цилалан пыт палаш кэлэш.

Йатмашвлә:

1. Вырлыкым малын шытыктымылә?
2. Вырлык шытымашым кыцә палымылә?

**Шуку киндым нәлнәт кынь, пырцым итырайыдә
ит үды.**

„Мам үдәт, тидым тырәдәт“.

Вырлыкым итырайыдә үдымнәдон шуку перкәм йамдәнә, әнгә-йыранәш акәл шудывләм шәрәнә. Машинадон итырайдым вырлыкышты тыгыды сүквлә дә акәл шуды нүшмывлә шуку статьяны ылыт: туты, вусы, тыгыды, шалдыра. Машинадон шимы годым, машина пүвләм самынь шындымәшәш, пыдыргыш пырцывлә лин кәрдыт. Ти пырцывләм цилә айырен нәлдә, туты пырцым вәлә үдыдә.

Акәл шуды нүшмывләм йажо пырцы гыц ана айыры гынь, әнгә — йыраныш нини вәрәштәт. Азым кушмы годым нинәт цилән шытән ләктәт, азымлан кушкәш әптыртәт тынгәләт, азымлан кәрәл качкышым рок кыц шывшыт, әнгә - йыраным когон коштат.

Итырайдым вырлыкым үдымыкы, әнгә - йыран мычкы акәл шудывлә: писән, шыпкән, муйан, пахыра, мәтәлцә, нәзәр шуды, шоды шуды дә молат кушкын шагалыт.

Туты пырцым вәлә үдәш кэләш.

Туты пырцым үдән вәлә шуку киндым нәлын кәрдәт. Тидын вижы кого.

Сәдындон йажон шытән ләктәш, азым цилә иктөр кушкәш, ик йжәлышты ошәмәш (поспәйә).

Туты пырцым машинадон вәлә айырен нәләш лиәш.

Вусы пѳрцѳм ѳдет кѳнь, киндѳ худа лиѳш. Вусы пѳрцѳн комжы вѳлѳ улы, крахмал дон бѳлокшы укѳ.

25-шы картѳин.
Анѳ вѳлѳн кушшы акѳл шудувлѳ.

Тидѳн вижѳ чѳдѳ, качкышыжы азымлан куш-каш ак ситѳ. Тѳдѳндон азым мѳрцѳн кушкѳш. Пѳрцѳ гѳц лѳкшѳ изи азым вим ѳажон нѳлѳн шоктымѳшкѳт пѳрцѳштѳш качкыш пѳтѳн кѳѳ, кѳл-гѳшкѳ вѳцшыжы лѳктѳнжѳт ак шо.

Вусы пѳрцѳ ѳарышан вырлыкым ѳдѳмѳкѳ, киндѳ лѳктѳш чѳдѳ лиѳш.

Пѳшѳ:

1. Колхозын ыржам, шожым, шѳльѳм, шѳдѳнѳм дѳ мол вырлыкымат нѳлдѳ дѳ тутывлѳжѳм ик араш, вусывлѳжѳм

вэс араш айырэн шындыдә. Вара кок коршокэш ик нәрә пёрцым шыткән анчыда.

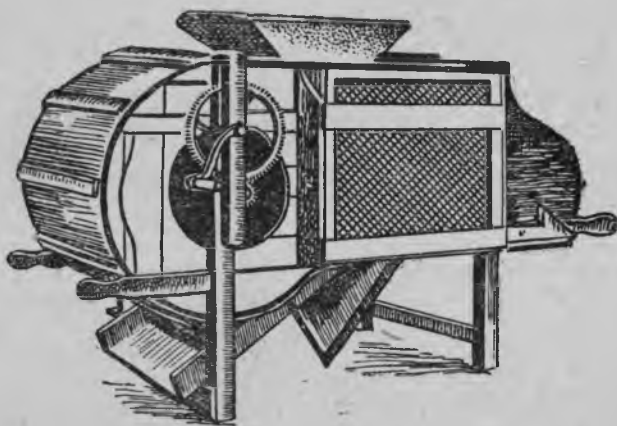
2. Шытэн ләкмәкыштәм: туты дон вусы пёрцә гыц кынар пёрцә шытэн, тәгәштәрәдә.

Йатмашвлә:

1. Вурлыкым малын итәрайәш кәләш?
2. Шыткәтәймәдә годым анчыда, кыды пёрцә гыц йажон, йылә шытә: вусы гыц әль туты гыц?

Пёрцым мадон ирәктәймәдә.

Кызыт йәктә пёрцым мардәжәш вәлә пуалтәнәйт, прамой итәрайәдәләйт.

26-шы картъин.
Пуалтым машинә.

Кызыт шуку машинәвлә бәштәймә, изи дон когом, вусыдон тутым ик пёрцы дәнәинь айырат.

Пёрцә ирәктәймә машинәвлә, „пуалтым машинә“, „Триумф“ дә „Трийәр“ сортыровкывлә ылыт.

Тәвә ти машинавләм анчыда:

Икиӕш киндѣштѣш тылвуй.

Икиӕш киндѣштѣ (шожышты, шѣльбѣштѣ, шӕдӕнбѣштѣ дӕ молыштат) шим тылвуйым цилӕн ужында. Тӕвӕ ти тылвуй мӕлӕннӕ кого эксѣккѣм канда. Кыды ижбѣ икиӕш киндѣ пӕлжок тылвуйан лин шагалӕш. 1926 ин Мары областыштынаат икиӕш киндѣ кыды вӕрӕжбѣ 30% йактӕ тылвуйан лин ылы.

Тѣнӕм маньар киндѣ йамын, шотлӕн лыкташ лиӕш. Ик гӕктар гѣц 15 цӕтнӕр лӕкшӕшлык ылын, анчӕт кѣнбѣ 11 цӕтнӕр вӕлӕ лӕктѣн, 4 цӕтнӕрбѣм тылвуй йамдӕн. Маробластыштына тѣнӕм пиш шуку киндѣ йамын.

Киндѣ лӕктѣшбѣм тылвуй когон чѣдӕмдӕ. Тидѣм шукӕрдок пӕлӕнѣт.

Ваштарӕшбѣжбѣ кѣрӕдӕл мыштыдӕлытат, тылвуйым йамдӕн кӕртӕлыт.

Тылвуйын кого эксѣк бѣштѣмӕшбѣжбѣм дӕ тидѣм пѣтӕрѣмбѣ ӕмӕлѣм цилӕлӕн ынгылдарӕн пуаш кӕлӕш.

Тѣдѣндон кѣрӕдӕлмӕшкѣ пѣтӕри кушмашыжым пӕлӕн нӕлѣнӕ.

Тылвуйым шукужы „пырак“ маныт.

Тылвуй пырак агыл. Тидӕт мол кушкышвлӕ ганьок, пѣрцѣ гѣц кушкӕш. Пѣрцѣжбѣ вӕс кушкышвлӕн ганьок шѣтѣкӕн ылӕш.

Кѣлтӕ шимбѣ годым тидѣ кѣшбѣлӕш вӕрӕштӕш, пѣрцѣ шӕлѣкѣш пѣрӕн шѣнцӕш. Пуалтым машинӕ дон тидѣм айыраш акли.

Шошым, ӕдѣм годым пѣрцѣ сага тылвуй рокышкы вазӕш. Пѣрцѣ рок кѣц шѣтӕн лӕкмѣ годым тидӕт шѣтӕн лӕктӕш. Тидѣн кушкышыжы пѣрцѣ йбѣр кыпышыгань нӕлѣн шѣндӕ, нӕржбѣ нӕргѣ азым кӕргѣш пѣрӕн кӕӕ. Вара вургы кӕргѣ мыч кушкын куза.

пѣр
кӕр
бѣш
рӕш

29-шы картъин. Тылвуйан киндѣ.

Шож аль шѣльбѣ пѣлѣтмѣ годым, тидѣ цилѣ пѣрцѣ лишѣшлык вѣрѣш пѣрѣн кѣѣ дѣ пѣрцѣлѣн кѣрѣл качкышым ѣшкѣлѣнжѣ нѣлѣш. Пѣрцѣ вѣрѣш ѣшкѣ нѣшмѣжѣм ѣштѣ. Шожын ик вуй лимѣ вѣрѣш, тидѣн нѣшмѣ мѣльионын лиѣш.

30-шы картвин.

Йажо киндывлă: а) шăдăнгы вуй, б) шож вуй, в) шёльё вуй.

Йатмашвлă:

1. Тылвуй мăлăннă эхсыкъым кыцэ канда?
2. Икиăш киндеш тылвуй кыцэ лиэш?
3. Тылвуй кушмы гишăн мăлăннă малын пăлăш кэлэш?
4. Йажо вуйан киндй дон тылвуйан киндй лошты махань айыртэм улы?

Т
кЫН
куп
Б
С
мал

шБ
лЭ
(к

15
пы
фс
йă

Тылвуйдон кыцэ кӱрэдӱлмӱлӱ.

Тылвуй йамдаш лӱлӱ агыл. Тылвуйым йамдынӱт кӱнӱ, ырлыкым фармалын вӱттон, вӱргӱнӱ купоростон, извоскадон дӱ ломыждон мышкаш кӱлӱш.

Кыцэ мышмыла, ӱндӱ тӱдӱм анчалына.

Формалын — вӱт кань ошалгы йад ылӱш.

Тидӱм аптӱкӱштӱ нӱлӱш лиӱш. Ирсӱ формалындон ырлыкым мышкаш акйары: ырлык

31-шӱ картӱин.

Ырлыкым формалынӱн вӱдӱш нӱртӱт.

шӱтӱдӱмӱ лиӱш. Формалынӱм вӱдӱш йараш кӱлӱш. Формалынӱм кычылтмы годым, ӱшкӱмӱм (когонжок сӱнзӱм) пӱрӱгӱш кӱлӱш.

Формалын вӱдӱм тӱнӱ йӱмдӱлӱт: кого вачкыш 15 вӱдӱрӱ вӱдӱм оптӱн шӱндӱт. Вара тӱшкӱ ик пылыштоп формалынӱм опталыт. 300 пӱй вӱдӱш формалынжӱ 1 пӱй вӱлӱ лижӱ. Ырлык мышкаш йӱмдӱлӱн шӱндӱмӱ вӱдӱшкӱ ырлык нӱртӱм аң-

зыц вэлэ формальинѳм йарат. Йарымыкы йажон пыдыратыл шын даш кэлэш. Вырлык мышшашлык вѳйдѳшкѳ пѳлгѳчѳ, ѳль сутка анзыц формальинѳм колтымыкы, вѳт кѳц тидѳ пар лин лѳктѳш.

Вырлыкым формальинѳн вѳдѳш мышкаш пѳл мѳшѳкѳн вѳлѳ (30—35 килограммын) оптат. Вѳдѳштѳ 2 минут тѳ пѳлѳ вырлыкым урдымыла.

Мѳшѳкѳштѳш пѳрцѳжѳм йажон нѳртѳмѳлѳ. Тѳнѳлѳ нѳртѳм пѳрцѳм икараш оптымла дѳ ко-жандон ѳль шын ѳлѳктон лѳвѳт шын дѳмлѳ. Выр-лык аражы 30 сантимѳтѳр гѳц кѳжгѳ ынжѳ ли. Тѳхѳнѳ арашты кок цѳш киктѳмлѳ. Вырлыкшым пѳл цѳш кач пыдыратылмыла. Вара кок цѳш ѳртѳмѳкѳ кжландараш вѳцкѳжѳн вырлыкым шѳрѳн шумыла.

Ик путилкѳ формальинѳм 15 вѳдѳрѳ вѳдѳш йарымыкы ик тонны нѳрѳ вырлыкым мышкаш лиѳш. Ти пѳшѳм ѳдѳм анзыц вѳлѳ ѳштѳмѳлѳ.

Формальин йарышан вѳттон ѳчѳ вѳс стѳтъанат вырлыкым мышкыт. Йарышашлык вѳтшѳм дѳ формальинжѳмѳт анзылны кѳлѳсѳмѳ нѳрѳмок йарѳн шын дѳмѳлѳ.

Мышшашлык вырлыкым шын ѳлѳк вѳлѳн шѳрѳн пиштѳт. Вырлык вашт нѳрѳн шомѳшкѳ формальинѳн вѳдѳм лѳѳкѳдон шѳвѳт. Нѳртѳм вырлыкым араш-ты изиш киктѳлѳт. Вара кжландараш шѳрѳн шуат.

Анзылдаш (купорос) вѳдѳш вырлыкым мышмаш.

Анзылдаш кыловой кѳ гань ылѳш. ѳчѳ ыжар цѳрѳн кѳртнѳ анзылдаш улы. Тидѳдон вырлыкым мышкаш акѳары.

Кок килограмм анзылдашым ик вѳдѳрѳ вѳдѳш шылатымыла, вара кого вачкѳш оптымы 14 вѳдѳрѳ вѳдѳшкѳ шылатымыжым йарѳн колтымыла.

Формальин вѳдѳш мышмылаок анзылдаш вѳдѳшѳт мышкыт, вѳдѳштѳжѳ вѳлѳ изиш шукрыак

(5 ми
лык
пукш

К
кышк
вѳдѳ
Й
шѳрг
В
вырл
Т
нѳрѳ
пѳл
нѳрѳ
жѳм
И
гѳн
К

2
тѳн
ирѳ
тѳнѳр
мыкѳ
Ш
тѳшѳ
Н
Па
К
налдѳ
дымж
6—10

(5 минут) урдымыла. Анзылдаш вѣдэш мышмы ыр-лык иктѣләнәт (эдәмләнәт, вольыкланат, кэквләләнәт) пукшаш акйары.

Извоска вѣттон тылвуйым йамдымаш.

Кок килограмм йылатым извоскам кого вачкышкы пиштәт. Вѣлкѣжѣ луатвѣц вѣдѣрә шокшы вѣдѣм опталыт.

Йажон лыгән шѣндѣмѣкѣ, токо шывшылмы шѣшѣргань тидѣ лиэш.

Ырлык мышкаш тѣнгәлмѣшкѣ укшѣктәлѣт. Вара ырлыкым мышкыт.

Тинәр вѣдэш йужнам киндѣ пѣрцѣн пѣлжѣ нәрѣм вѣлѣ мышкаш лиэш. Вѣдѣштѣш ырлыкшым пѣл цәш йѣдѣ лыгалтал миәш кәлэш. Тѣнгә 4—5 цәш нәрѣк нѣртѣмѣкѣ, вѣтшѣм кѣшкәл колтат, пѣрцѣжѣм коштат.

Извоскам формальиндон анзылдаш каньок пѣрѣгән качылтмыла.

Кычылт ат мышты гѣнь, йшкә локтылалт кѣрдәт.

Ырлыкым ломыж вѣдэш мышмаш.

2 килограмм ломыжым ик вѣдѣрә вѣдэш пиштән шолтән шѣндәт. Вара ти вѣдѣшкѣ ик вѣдѣрә ирѣ вѣдѣм опталыт. Ырлыкшым, маньары пыра, тѣнәрѣ пиштәт, вѣдѣштѣ 10—12 минут урдат. Лыкмыкы ирѣ вѣдэш мышкын колтат.

Шуку вәрѣ тѣнгә мышмылан ак ѣньәнѣп, „лак-тѣшѣм чѣдѣмдә“ маныт.

Нѣмат ак чѣдѣмдѣ.

Пәшә:

Колхозыштыда мышмы ырлык пѣрцѣм дә мыштымым нәлдә. Вара нинѣм кок вәрѣ йѣгѣрѣок удѣдә. Кушмы годымжы анчыда. Вара кушмыкышты тәнгәштәрѣдә.

Йатмашвлә:

1. Тылвуй ваштарэш кыцэ, малын кырэдәлмәлә?
2. Тылвуйым мадон йамдаш лиэш?
3. Тылвуйым йамдышашланән, формальинән вѣттон ыр-лыкым кыцэ мышмыла?
4. 15 вәдѣра вѣдэш маньар формальиным пиштѣмлә?
5. Анзылдаш тон тылвуйым кыцэ йәмдѣмлә?
6. Совет правитьѣльствы совхоз дон колхозвләлән тыл-вуй ваштарэш кырэдәлмәштѣ махань пәшәм йштѣктә?
7. Тылвуй ваштарэш кырэдәлмәштѣ тә махань пәшәм йштѣшәшлык ылыда?

Кого йиш ырлыкым үдәш кәлэш.

Кого йиш вольык кѣц, кого йиш вольыкок лиэш. Тидѣм цилән пәләт. Тәнгәләок киндѣ лоштат. Кого йиш ырлык кѣц ләктѣшѣжәт шуку лиэш. Кѣзѣйт үдѣмѣ ырлыкна тыгыды йишвлә ылыт. Какырака әнгә-йѣрәнэш итѣрәйѣдѣм ырлыкым үдѣмәш, тишкәвәк йәктә шоктән. Ти гишән киндѣ ләктѣш когон чѣдәмѣн.

Киндѣм шуку нәлнәт кѣнь, тыгыды ырлыкым кого йиштон вашталташ кәлэш. Кѣзѣйт вәлә агыл, шукәршәнок опыт йштѣмѣ станцивләштѣ кого йиш ырлыквләм лыктыт. Тѣштѣ изи йиш ырлык кѣцок кого йишѣм йштәт.

Кѣзѣйт тәвә тәхәнь кого йиш ырлыквлә улы: ыржа — „Вәткә йиш“, „Альпы йиш“, шѣльѣ — „Викторийа“, „Швәдски“, „Ик монгырышкыла йәрѣмән“ дә молат; шож — „Виньәр“ дә молат; шадәнгѣ — „Кубанкы“; роколма — „Вольтман“.

Нинѣ цилән шуку ләктѣшәнвлә ылыт. Шамак голшы: „Вәткә“ манмы кого йиш ыржа ырлыкым проста ыржа дон тәнгәштәрѣмѣкѣ, нинѣн лошты кого айыртәмѣм ужаш лиэш. „Вәткә“ ыржа шалдыра ыләш, азымжы кого, тәл үштѣм тырха, йытпәлѣштѣш үштѣ сәндәлыкѣштәт үдәш йарал ыләш.

„Ваткә“ ыржа ырлыкын ләктѣшѣжѣ проста ыржа гыц когон шуку лиэш. Шуку ләктѣшән йиш вэс ырлыквләат улы.

Колхозвлә киндѣ ләктѣшѣм лултѣшәшлык ылыт, кого йиш ырлыкым удѣшәшлык ылыт. Кого йиш ырлык ныр покшалан, изи йиш ырлык лозш удѣмѣ лиэш кѣнь, 2—3 иштѣ изи йиш ырлыктон йарлалт кәә, вара йамэш. Кого йиш ырлыкым пәрэгынэт кѣнь, нырэш ныр хәлә кого йиш ырлыкым удѣ. Тѣнәм худа ырлык кѣц пәрэгәлтэш.

Йатмашвлә:

1. Кого йиш киндѣм малын удәш кәләш?
2. Кого йиш кивдѣвләм маханьым пәләдә?
3. Кого йиш ыржа изи йиш ыржа дон кынам, кыцә йарлалт кәрдәш?

Киндѣ ләктѣшѣм когоэмдѣмәштѣ рәлыги әптѣртә.

Мәнмән халык лошты йымылан бнъәнѣмәш эчә пѣтән шотә. Бѣшкәт бѣлѣшѣ хозәйствавлә кѣзѣтәт эчә рәлыги шудѣмѣ сәмѣнь әнгә - йѣрән пәшәм бѣштәт. „Йурѣә әрнә“ ләкмәшкѣ кыралаш ак ләкәп. Рәлыгин празныквлә кәчѣ ровотайаш, ровота тѣнгәләш моло „йымы гыц“ шәкләнәт. „Петрогәчѣ“ эртѣмәшкѣ шудым ак саләп. „Ильин“ эртѣмәшкѣ — ыржа тѣрәдәш акйары — маныт.

Тидѣ цилә попын шайа мычкы бѣштәлтэш. Тамазар шудѣ и мычкы халыкым ородышты попвлә урдәнѣт.

Кѣзѣтәт эчә нинѣн ти шамышты пѣтән шотә, тоштылаок труйыш халыкым урдынәштѣ.

Киндѣ йажо лижѣ, йур шѣрән лижѣ манын мольәвѣн служыктымаш мälәннә нѣмахань палшыкымат ак пу. Тидѣ попвлән алталымаш вәлә ыләш. „Йымылан“ бнъәнѣшѣвлә — „йур толжы, киндѣ

йажон кушшы“ — манын мольэвѣнѣм служыктат. Рѣлыги тымдымы сѣмѣнь кэрэк мам бѣштѣ, агроном тымдымы сѣмѣнь аңгә-йѣрәнѣм ат ровотайы гѣнь, киндѣ ләктѣшѣт нѣгынамат йажо ак ли. Вусы пѣрѣдѣм удѣт кѣнь, киндѣ ләктѣш худа лиѣш.

Мольэвѣн служыктымаш мälәннә эксѣкѣм вэлә канда. Рѣлыги сѣмѣнь бѣлѣмаш мәнмәм шайыкыла вэлә колта.

Киндѣ куштымашты дә молы сола хозәйства пәшәштәт агрономвлә шудѣмдон вэлә пәшәм бѣштәш кэләш.

Агрономвлә цилә пәшәмок наукѣ сѣмѣнь бѣштәт.

Цилә колхозвләдон дә мол ушәмвләдон (йымылан бѣнәнѣдѣмвлән ушәмдон моло) цаткыдын ушнән, рѣлыгим важгә лыктын шуаш кэләш. Тидѣ бѣлѣмашѣм анцыкыла колташ социализмѣм бѣштән шокташ бѣнжѣ аптѣртѣ.

Пәшә:

1. Рѣлыги мälәннә махань эксѣкѣм бѣштә, раскыдын шайышт пуда.

Рок ланзывлә.

Рокым анчымы годым айыртәмѣнок вѣлвәл рокым пытырак тѣшләлтән анчалаш кэләш. Тидѣм йажон пälән нälтә, кушкышын кушмыжым пälән шоаш акли. Вѣлвәл рокышты кушкышлан кәрäl качкышыжы ма ыләш, тидѣмät пälәш кэләш.

Вѣлвәл рок лѣвәлнѣ „лѣвәл“ рок.

Ти рокын йѣржѣ махань ыләш, лоштыжы ма улы, вѣлвәл роклаок пälән нälәш кэләш.

Лѣвәл рок лѣвәлнѣ эчә вәс йиш ланзы улы. Тидѣм „äвә рок“ (грунт) маныт.

Урмаш тѣрѣштѣ рокым анчымыкы шуку цѣрән ланзывләм ужына. Вѣлвәл рокын цѣрәжѣ шимѣ. Шим рокын кѣжгѣцшѣ 40 см. нәрѣ бѣләш.

Кы
кат
шу
„вѣ

дал

дѣр
ылә
ман

лом
кыш
Лѣв
45 с

кѣл
цѣр
зыш
улы.
пиш
иләш

Л
аль с
цым
Р
нинѣ
рок
ланзы

Йа

1.
мälгѣ

2. I

3. I

4. I

такән

Кыды вәрэжы тишэц чыды, кыды вәрэжы шукуракат улы. Вёлныш шим рокышты шун шыцшыжы шуку, сэдйндон рокшы шим цырэан ылэш. Тыдым „вёлвэл рок“ маныт.

Вёлвэл рок лывэлны лудалгы рок ылэш.

Ти рокышты шүшыжы чыдырак, сэдйндон луды цырэан ылэш. Ти ланцым „лывэл рок“ маныт.

Лывал рокышты шун, ошма, ломыж гань рок, вёлвэл рокыштыш кыц шуку ылэш. Лывэл рокын кыжгыцшы 35—45 см. нэры лиэш,

Лывэл рок кыц эчэ лыва-кыла капайэн анчымыкына вэс цырэан ланцым ужнына. Ти ланзышты, шун аль ошма шуку улы. Ти ланзышты шүшыжы пиш чыды „воксэок укэ“ манаш илэш.

Цырэжы ошалгы йакшаргы аль ошалгы луды ылэш. Ти ланцым „авэ рок“ маныт.

Рок ланзывлэм пэлэн нэлмыкыда тыэтрэтьэштэ ниным рисуйэн шындыда. Ланзывлэжы дурэ махань рок ылэш, ты рокын лымжым сирэн шындыда. Рок ланзывлэжым сакой йиш кырандашвлэдон рисуйыда.

Йатмашвлэ:

1. Урмаш тырыштыш рокын вёлвэл ланзы малын шималгы цырэан ылэш?
2. Вёлвэл, лывэл да авэ рок махань ылыт?
3. Вёлвэл, лывэл да авэ рокышты ма улы?
4. Шунжы, ошмажы да кышкышын шун шыцшыжы кыштакэн шуку?

32-шы картын.
Вёлвэл рок. Лывэл рок.
Авэ рок.

5. Лывӕл рокшы малын лудалгы цырэӕн ылӕш?
6. Ӕвӕ рокшы малын ошалгы йакшаргӕй, ӕль ошалгы луды цырэӕн ылӕш?
7. Вӕлвӕл рокшыты, лывӕл рокшыты дӕ ӕвӕ рокшыты шун дӕ ошма улы, ӕль укӕ?
8. Кыды ланцышты шукрырак ошма ылӕш?

Вӕлвӕл рокшыты ма улы.

Рокшыты кывӕмшӕй (пӕрӕгной) дӕ миньӕрал пыдыргывлӕ, кувлӕ моло улы.

Рокшытыш кывӕмшӕйжӕй тылӕш йыла, миньӕрал пыдыргывлӕжӕй ак йылӕп.

Кыды рокшыты кывӕмшӕйжӕй шуку улы, кыдыштыжы чӕйдӕй.

Шамак толшы: пышкыдӕмдӕймӕй шим рокшыты кывӕмшӕй шуку, йакшар рокшыты укӕ ганьок. Кывӕмшӕй цилӕ йиш рокшыток икнӕрӕй агыл, кыды рокшытыжы 20%, кыдыштыжы 6%, кыдыштыжы ньимат укӕ.

Ошмашты, ошма йарышанышты, шунанышты, шун йарышанышты кывӕмшӕй чӕйдӕй.

Киндӕйлӕн йарал качкыш шим рокшыты шуку улы. Тӕйдӕндон шим рокӕш киндӕйм ӕдӕмбӕккӕй йажо шачышан лиӕш.

Ошмашты, шунанышты киндӕйлӕн йарал качкыш чӕйдӕй. Тӕйдӕндон киндӕй лӕктышӕйжӕт шуку ак ли.

Шунан рок ньацка ылӕш. Тишкӕй воздух йажон пырӕн ак кӕрт. Рокшат йажон ак ӕрӕй. Ошман рокшы вӕдӕм кычӕн ак кӕрт, вашт колта. Ошман рок кӕчӕй айарӕш когон ӕрӕ дӕ кушкышым йылата. Йажон ӕрӕштытӕй, ситӕлык вӕдӕныштытӕй, воздухыш йажон пыртышы пыргата рокшыты вӕлӕ цилӕ кушкышыжок йажон кушкыт.

Пӕшӕ:

1. Нырыштыш рокым, кавштавичӕштыш шим рокым, ошмам, шунан рокым ик килограмм рӕдӕй нӕлдӕ дӕ кама-

каш кошташ шындыда. Кошкымыкышты висыда. Лэлыцшты маньар грамм чыдэмьн, палыда.

2. Коштым роктам сэлмэеш аль кыртны листэш камакашты йылатыда, вара висыда. Лэлыцшты маньар грамм чыдэмьн?

Йатмашвлә:

1. Коштэн йылатымыкы рокын лэлыцшты малын чыдэмеш?

2. Шим рокын лэлыцшты мол роквлән гыц малын шуку чыдэмеш?

3. Йылатым рокын цырэжы малын вашталтэш?

4. Вылвал рокышты мавла улы?

5. Йылатымыкы рок малын куштылгы лиэш?

СССР-шты вылвал роквлә маханьвлә улы.

СССР-ышты вылвал рок шуку йиш улы. Кинды йажон шачмы вэрышты рокышты кывэмшыжы шуку ылэшәт, шим рок ылэш. Мә ылымьнә кытлаштыжы шунан, шун йарышан, ошмаан, ошма йарышан вылвал роквлә ылыт. Тэхэнь роквлән кывэмшыжы чыды, миньэрал пыдыргывлэжы шуку.

Ушты вэрышты йажо шим рок лин ак кэрт: кывэмшы чыды. Тэхэнь вэрышты рок луды ылэш, кинды шачыктыдымы ылэш.

Шим рок.

Рокышты шуды пайышты 6—20 пай йактэ кывэмшыжы улы гынь, тидым „шим рок“ маныт. Тэхэнь рокын кыжгыцшты, кыды вэрэжы 50 гыц 150 сантимэтыр йактэ ылэш. Тэхэнь роквләшты кинды пиш йажо шачышан лиэш.

СССР-ыштынә шим рокаң вэрвлә: Украина, Шим рокаң Область, Покшал дә Ул Йыл Край, Йытпэл Кавказ, Вадывэл Сибир ылыт. Кырык мары районшты шим рок пиш чыды.

Шунан рок.

Рокышты 100 пайышты 50 пайжы шун ылэш кынь, тыйдым „шунан рок“ маныт. 50 пай гыц чыдырак кынь, ошма йарышыжы шун нэрыкок кынь, „шун йарышан“ рок маныт. 100 пайышты 50 пай гыц 80 пай йактэ ошма ылэш кынь „ошма йарышан рок“ маныт.

Тэхэнь роквлэштэй кывэмшыжы 1,5% гыц 5% йактэ вэлэ ылэш.

СССР-ыштына тэхэнь рокан вэрвлэ Кримишты, Ул Йыл мычкы да Йытпэл Кавказышты улы.

Тэхэнь рокэш кинды йажоок ак ли. Тыйындон шуку киндым нэлшашланэн тэхэнь анга-йыраным йажон пышкыдэмдымла.

Ломыж йарышан рок.

Тундыр пэтымаш кыц кэчывэл вэкыла ломыж йарышан рок тынгалалтэш. Ломыж йарышан рокышты кывэмшы шукок агыл. Тэхэнь рокын кыжгыцшы 3 см. гыц 25 сантимэтыр йактэ вэлэ ылэш.

Тэхэнь рокан анга-йыраным йажон ат пышкыдэмды гынь, кинды лэктыш пиш чыды лиэш. Намозым да йори ыштым пышкыдэмдышым лыктын, йажон пышкыдэмдэн шындымыкы тэхэнь рокышат кинды лэктышым 2—3 пай шукэмдаш лиэш.

Манман районышты, Кырык сирышты шуку вэрэок ломыж йарышан лудалгы рок ылэш. Вэрын-вэрын изиш шим рокат улы. Кожла сирышты цила вэрэжок ошма йарышан вэлэ ылэш. Кырык сирышты кыды вэрэла эчэ шун йарышан рокат улы.

Ломыж йарышан рок пиш пыраканэш. Тэхэнь рок вольык кашмашэш корныштыш пырак кань шагалэш. Шошым иры ат кырал гынь, рок пиш йыла

кошкэн кээ. Когон ширэн шындымыкы изи йурешок вѳлэц ком нэлѳн шѳндѳ.

Тѳнѳм ѳгѳ-йѳрѳнѳштѳш вѳт когон кошка.

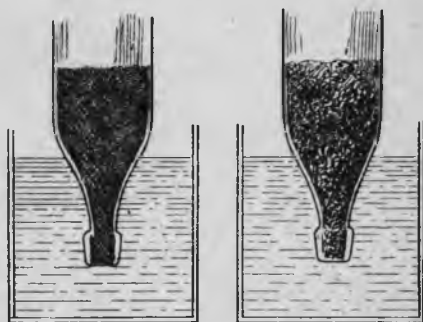
Йатмашвлѳ:

1. Тѳмдѳн нырыштыда вѳлвѳл рок махань ылѳш?
2. СССР-ѳштѳй шим рокан вѳрвлѳ кышты улы?
3. Махань рокѳш киндѳй йажон шачѳш?

Махань рок вѳдѳм йажон кыча, махань агѳш.

Рокын шуку кывѳмшѳжѳй улы гѳнѳ, тѳдѳй вѳдѳм йажон шывшѳш. Тѳхѳнѳ рок шим рок ылѳш. Шим рок йѳлѳ ак кошкы, пышкыды — пыргата ылѳш. Шим рокышты киндѳй йажон шачѳш.

Ошма йарышан рок, вѳдѳм ак кычы, йѳлѳ Аѳошка. гѳй йѳрѳнѳштѳй рок ошма йарышан ылѳш кѳнѳ, кукшы игѳчѳй годым азым йѳлѳ вѳльѳн кѳѳ. Тѳхѳнѳ рокышты киндѳйлѳн кѳрѳл качкыш чѳйдѳй, сѳдѳйндон киндѳй худан шачѳш

33-шѳй картѳин.
Шуку йиш рок вѳшт вѳт колтымым анчыктымы.

Шунан рок пингѳдѳй ылѳш. Тѳдѳйндон вѳдѳм вѳштшы худан колта, айарѳш пиш когон кошка. Тѳхѳнѳ рокышкы воздух йажон пырѳн ак кѳрт. Лывыргы игѳчѳй годым шунан рок пиш нѳѳцка лиѳш, кѳнгѳжѳйм йур вѳдѳм шывшын ак кѳрт, вѳлѳцѳйнжѳй вѳлѳ вѳдѳм йоктарѳн колта. Киндѳйлѳн, шудылан дѳ молыланат кушкаш йажо рок агыл.

Йатмашвлѳ:

1. Махань рок вѳдѳм йажон шывшѳш?
2. Махань рок вѳштшы вѳдѳм йажон колта?

Пәшә.

1. Кым йиш рокым: шимбѣм, лудым дә шунаным нәлдә. Вара шокшы камакашкы кошташ нинѣм пиштѣдә.

2. Кым йамдарын пындашыштым пѣчкѣн шуда дә логәрѣштѣм савыцтон паткыдын, йалштән шѣндѣдә.

3. Ик йамдаржын ләлѣщѣм пәлѣдә. Вара вуйстык ѣштән кым пайыштыш ик пайәшѣжѣ ошмам, вәс йамдарәш шуным, кымшәш шим рокым опыда.

4. Кым йамдарышкат вѣдѣм изин-изин оптән анчыда: кыды йамдаржы гѣц вѣтшѣ йѣлә йогән ләктәш,—анчыда. Тәнгә ѣштѣмбѣкѣдә, махань рок вѣдѣм ваштшы йѣлә колта,—йажон пәлѣдә.

5. Рокан йамдарвлә гѣц вѣт йогән пѣтѣмбѣкѣ рокын ләлѣщѣм висѣдә. Пѣтәриш ләлѣц кѣц роквлә маньарыкы ләлѣмбѣт,—пәлѣдә. Вара процентѣшкѣ сәрѣдә.

Махань рок йѣлә кошка.

Бѣшкә дурәш ѣлѣшѣ хрәсәнвлә кѣзѣтәт эчә „Йүрйү әрнәә“ ләкмәшкѣ икиәш вәрѣм ак кыраләп. Ыржа үдәшѣжѣ гѣнь „Ильин“ әртѣмәшкѣ кыралтәок киктәт.

Вара, кыралаш тѣнгәлмѣкѣштѣ — „әнгәәм манар ганы кошкән шѣнзѣн, токо таптыктымы шага кѣртнѣизмәт ак пыры“—манын попат.

Попыдә мам ѣштәт! Кыралаш пышкыды ылмы годым, попын шайам колыштыныт.

Тымәншѣвлә тидѣ ваштарәш пыт кѣрәдәлшәшлык ылыт. Әнгә-йѣрән малын когон кошка, малын ирѣ кыралаш кәләш, киндѣ шачыш когоэмдѣмәштѣ рәлыги кыцә әптѣртән шалга, науки ваштарәш ѣштѣмбѣ пәшәвлә халыкым кыцә тупыньла колтат, тымәншѣвлә соләвләштѣ цилә ынгылдарышашлык ылыт. Махань рок, малын йѣлә кошка, тидѣмәт пәлѣдә. Вара әтѣә-әвәдәвләлән ынгылдарыда.

Рокым ат пышыдәмдѣ гѣнь, кушкыш йажон ак куш. Пѣнгѣдѣ рокушты кушкыш йажон важым колтән ак кәрт. Важ колтымәшѣжѣ силам когон

пѣтәрә. Тэхэнь рокышты вѣт йѣлэ кошка, воздух чѣдѣ пыра. Вѣттэ, вѣздухтэ, кушкышлан кэрәл качкыш йажон йәмдѣләлт ак кэрт.

Киндѣм әль вэс кушкышым йажон куштынэт кѣнѣ, пыргата пышкыды рокым урдаш кэлэш. Пышкыды рокышты вэлэ лывыргыжат, воздухшат кушкышлан кушкашыжы ситәлык лиэш.

Рокышты воздух улы. Рокын тыгыды пѣрцѣквләжѣ лошты охыр вәрвлә улы. Охыр вәрѣш воздух пыра. Воздух рокыштыш кывэмшѣм шүктә, кушкышлан качкышым йәмдѣлә.

Йатмашвлә:

1. Махань рок йѣлэ кошка?
2. Пинѣдѣ рок малын йѣлэ кошка?
3. Рокышты воздух улы әль укә?
4. Рокышты воздух ылмашым кыцә пәлѣмѣлә?

Пәшә.

1. Пындаш пѣчмѣ кок йамдарым нәлдә дә нинѣм вуйстык шагалтыда. Кок йамдарышкат икань рокым оптән шѣндѣдә. Иктѣшкѣжѣ пыргатан, вэсѣшкѣжѣ шѣшкѣн оптыда. Вара кок йамдаргә икнәр вѣдән стопкавләшкѣ вуйстык шагалтыда.

Иктә кок кәчѣ шокшы вәрѣшты урдыда. Вара анчалда, кыды стопкажы гѣц вѣт шукурак погынэн, малын пычын, тѣшлѣдә.

2. Кыды йамдарыштыш рокшы шуку вѣдѣм коштән? Малан вѣтшѣ чѣдәмѣн? Махань рокшы: пышкыдыжы әль пинѣдѣжѣ шуку вѣдѣм коштән, тѣшлѣдә,

3. Ыраж пындашан пәлэдѣш шѣндѣмѣ кок коршокым нәлдә. Иктѣшкѣжѣ шѣшкѣн, вэсѣшкѣжѣ пыргатан икнәрѣ гѣц рокым оптыда. Вара кок коршоккә вѣдән кэлгѣ цәшкәшкѣ, кымыктән пиштѣдә. Коршок пындашыштыш ыражвлә дурә вѣдән изи йамдарвләм кымыктыда. Коршок кѣргѣштѣш роккѣц воздух ләктәш тә кымыктым йамдарышкы пыра; вѣдѣм йамдар гѣц шѣкән лыктәш. Кыды йамдар гѣц воздух шуку ләктәш,— тѣшлѣдә.

Кушкыш роккыц мам нэлэш.

Кушкыш нымахань качкыштэок кушкын ак кэрт. Тиды вьдём да мол качкышвлэм эчэ роккыц нэлэш.

Кушкышым цилэ статьян тышлэн анчымыкы, коштымыкы, йылатымыкы моло роккыц нэлмь качкышыжым пэлэдэ.

Кушкыш вьдэш шылэн шыцшы санзалым роккыц нэлэш. Санзалвлэ кушкышлан качкышыш кэат. Кушкышлан кэрэл санзалжы рокышты чьдь гьнь, кушкыш худан кушкэш. Сэдындон йори ьштём пышкыдэмдышым — супэрфосфатым, кальи санзалым, сэлытьрым, лу лашашым да ломыжым нырэш шавэн пышкыдэмдат.

Йатмаш:

Вьткыц пасна, кушкыш роккыц мам нэлэш?

Паша:

1. Кавштавичьштыш аль нырыштыш рокым нэлдэ да стопкан кым пайышты ик пайжым ти роктон тэмьдэ.

2. Ирэ лым вьдём аль промокашкым вашт йанчыктым вьдём ти стопка тэммэш опыда. Стопкаштыш рок лязьбргэн шомыкы кашаргыдон пыдыратыл мидэ, вара тырлаш шьндьдэ.

3. Рок пыдыргывлэ тырлымыкы стопкаштыш и: патькалтыш вьдём стьокла вьлкы опталда. Вара стьоклажым тыл вьлэн кычэн коштыда. Вьтшы пар лин кошкэн кэа. Вьт ылы вьрьштыжы ош санзал кодэш.

Ломыжым пэрэгьдэ.

Манман мары лошты ломыжым ак пэрэгэп, ломыжын кэрэлжым кьзыт йактэ пэлэн шотэлыт. Тидым такэш кышкэт, йамдат. Мол вэрэ вэс китвлэшты ломыжым и мыч погат та ага-йьранныш шавэт.

Маланна ломыж пиш кого пэркэм пуэн кэрдэш. Тиды пиш йажо пышкыдэмдышы (удобрэньи) ылэш.

Ик и мычкы шуку ломыжым погаш лиэш, пэл гектар нэрэш ситәрәш лиэш. Ик гаэш 18—25 центньер кэлэш.

Ломыжышты кушкышлан кэрәл качкыш (кальи) улы. Кушкыш (айыртәмбнжок ушманвлә дә роколма) кальим пиш шуку нәләш. Роколма шындым го-
дым йыранэш ломыжым шаваш кэлэш.

Ломыжым нөртөдэок пэрэгымлә нөртөмөкы кушкышлан кэрәл шылэн кәә, сәдындон ломыжым кушкыш вәрйшты урдаш кэлэш. Ломыжым цилән погыда, роколма вәрйш тидым шавыдә.

Йатмаш:

1. Ломыжым аңә-йыраныш малын шаваш кэлэш?

Аңә-йыраныш извоскам шавәт кынь, кинды ләктыш шукәмәш.

Цилә йиш рокэшок извоскам шаваш акйары: йуж рокыштыжы шавыдэок извоска шуку улы. Ломыжан рокышты извоска чыды. Сәдындон тэхень рок йылә шапа. Шапыш рокышты кушкышлан качкыш йәмдылалт ақ кәрт: шапы вйт әптөртә. Тэхень рокыш извоскам пиштәш кэлэш. Извоска шапым шывшын нәләш тә кинды ләктыш шукәмәш. Извоскам ыржа вәрәш пар кыралмы го-
дым шавымлә, вара аңәжым ширән шындымблә.

Шапы рокым палаш аңә-йыраным агрономлан ачыкташ кэлэш. Бшкәәт палаш лиэш. Шапы рокан аңәәш когон урвач кушкәш.

Йатмаш:

1. Извоскам малын аңә-йыранэш шавәт?

Аңа йыраңым пышкыдэмдәмәш.

Мәнмән аңа-йыраңым худан пышкыдэмдәт, ирҗы шошым ак кыраләп. Шыжымәт чыды кыралыт. Ыржа вәрҗым 20-шы ийунын вәлә кыралаш тыңәлыт. Тыдындон рок когон кошкән шыңзәш, кыралаш худа. Кукшы рок кыралмашәш кого маклакавлә лит. Кырал пиштымыкәт кок әрнәшты ижы ширәт, рок маклакавләжы эчә когон кошкән шыңцыт, ширән пыдыртыдымы лит.

Тәңәлә аңа-йыраңым анчымашәш, киндылән качкыш йәмдыләлт ак кәрт, кинды ләктыш чыды лиәш, акәл шуды вәлә кузән шагаләш.

Парым ирҗы кыралмыла.

Пар нырым мүләнды тапланымыкок кыралаш кәләш. Кыралмы паштәкок ширән шумыла. Тәңәлә ыштымыкы шошымшы лывыргым пәрәгән кәрдәнә, вара кәңыжгач рок лывыргок ылә. Кырал-ширән шыңдымы рок лывыргым йажон кыча. Рокышты вйт улы гынь, кушкышлан качкыш йажон йәмдыләлтәш. Вйт кыц пасна пышкыды рокышты воздухат ситәлык лижы.

Рокышты вйт, воздух, шокшы улы гынь, намозат йылә шүәш. Кырал, ширән пиштым аңәәш шошым шуды кушкәш кынь, эчә икәнә ширән әль „луцильник“ манмы плугыдон коашын кырал шуаш кәләш. Ыржа үдымгыц 7—10 кәчы анзыц кырал, ширән шыңдымылә, вара үдымылә.

Икиәш нырым шыжымок кыралаш кәләш.

„Науку сәмынь ровотай-эт кынь, кинды ләктышым шукәмдәт“.

Мәнмән сәңдәлыкыштынә шуку вәрәок лывыргы ак ситы. Лывыргыдә киндым куштац акли. Аңа-йы-

рән
рәгә
ты
шуа

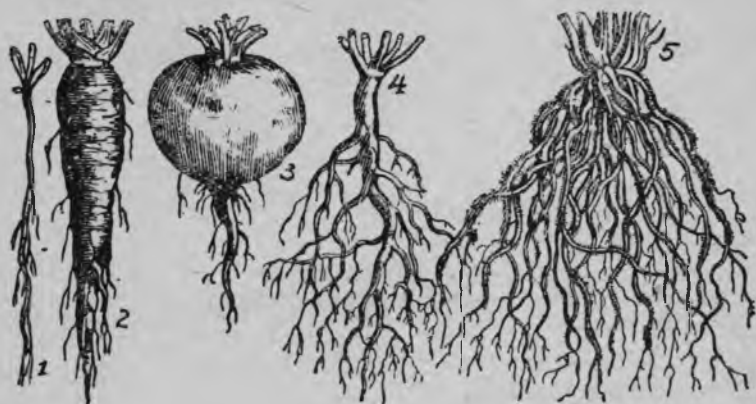
34-ш
2) шыд

Пл
Шыж
тәш к
дә мы
шым
кәләш
Ик
кырал

Йат

1. П
2. К
3. И
4. К

рәнйім йажон пышкыдәмдэт кѳнѳ вэлэ лывыргѳ пэ-
рэгэлтэш. Шѳжѳй йур дѳ шошым вѳт рокэш кодѳш-
ты манын, ыржам тѳрэт нѳлмѳкок нырым кырал
шуаш кэлэш. Кыралмыжым шѳжѳйм ширѳш акэл.

34-шѳ картѳин. Шуку йиш важан кушкышвлѳн — 1) шѳртѳгань важ,
2) шѳдѳр статьян важ, 3) рѳвѳй гань важ, 4) укш кань важ, 5) мѳтѳлкѳ
гань важ.

Плугы дон кырал пиштѳймѳ рок йажон кѳлмѳ.
Шѳжѳйм кыралмы нырышты акэл шуды важвлѳ ѳш-
тэш кѳлмэн йамыт. Рок лошты ылшы шукшвлѳжѳй
дѳ мынывлѳжѳй вѳлкѳй литѳт, тѳл ѳштэш колат. Шо-
шым лым шылэн кѳмѳкѳй начкырак кодѳмок ширѳш
кэлэш. Вара лывыргы шукэш шозш.

Икиѳш ѳдѳшѳшлык нырым шуку вѳрѳ шѳжѳймок
кыралмыкы цилѳ вѳрѳок киндѳй лѳктѳш когоэмэш.

Йатмашвлѳ:

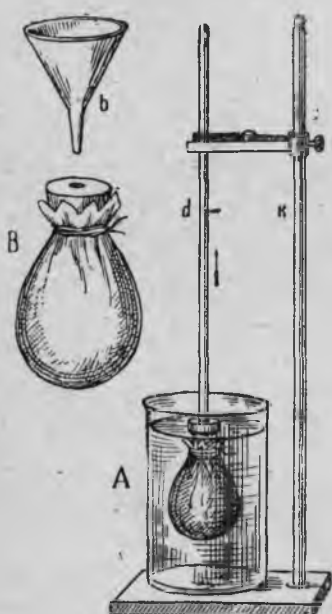
1. Парвичѳйм шошым малын ирѳй кыралаш кэлэш?
2. Кыралмы ѳнѳ малын йѳлѳ ак кошкы?
3. Икиѳш киндѳйлѳн кынам кыралаш кэлэш?
4. Икиѳш нырым малын шѳжѳймок кыралмыла?

Кушкыш важ.

Пырцы шытым годым ма изи важ кушмым ужна. Важ изин-ольэн кушмыжы сэмьнь рок лывакыла вала.

Рокыш вацшы пырцын важлыкшы кушкыла кия гыньят, важшы рок лывакыла вала. Кок пэлдонган кушкышвлан (пырсан, таракан пырсан, кэчьдонгын) пытэри ик важ кушкэш, вара ти важгыц тыгыды важвлэ өрдьшк ыла кэят.

Ик тонган кушкышвлан пырсан гань ик важ агыл, шуку, тыгыды важ иканашток кушкыт. Кыды кушкышыжын эчэ важ укшла кушкэш.

35-шы картын. Вэйт кавашты вашт йанжэц.

Паша:

Ыржам, шожым, шыльбым, кэчынүшмым, кого охырэц тонгым, пырсам шытыктыда да тышлэн анчыда.

Роккыц качкышым важ кыцэ нэлэш.

Кого важ гыц пасна чотэ шуку вэцкыж важвлэ кушкышын улы. Шамак толшы, ыржан аль шадангын тыгыды важ пиш шуку улы. Ниным мычан-мычан уштарэн мимыкы, 1 километыр кыт нэры лиэш. Шаналтыда доко, мьндьркы, өрдьшкыла кэят кынь, махань вэрым нинь рокышты нэлыт? Йара эчэ мьндьркы ак кээп, тышкэ дурэок рок маклака йыр куктаналт шынзэйт, кэрэл качкышым кушкышлан шывшыт.

Ы
вэлэ
эшок
Ку
йажон
пиш
Вэ
Ро
кыды
көргөн
гышкы
Сто
чым д
ваштын
оптыда
ик вуй
йалштэ
сакыр
оптыда.
хайжы
анялтэн
йалшты
кашкы
шынзэйт
анялтым
аштыда
шынжым
Рокк
аш опе
Йатма
Кушкы
Важ
Шуль
штэ: Ы
шкы ко
—1091

Ыржа тѣшкәм шывшын лыкмыкы кого важвләжѣ вәлә ләктѣт. Изи укш кань вѣцкѣж важвләжѣ рок-эшок кѣрѣн кодыт.

Кушкышын тыгыды важшы шукугынь, кушкыш йажон кушкәш. Сәдѣндон кушкышлан изи важвләжѣ пиш кәрәл ылыт.

Вѣдәш шылән шѣцшѣ качкыш кыцә важыш пыра?

Рокышты шылән шѣцшѣ вишкѣдѣ качкышәдѣм важәт бѣшкә кѣргѣшкѣжѣ шывшәш тә вургышкы, бѣлѣштәшѣшкѣ колта.

Стопкам, вѣцкѣж стьокла пычым дә хагым әль вѣцкѣж каваштым нәлдә дә стопкаш вѣдым оптыда. Стьокла пычым нәлдә дә ик вуйәшѣжѣ вѣцкѣж каваштым йалштән шѣндѣдә, пычышкыжы сакыр вѣдѣм әль санзаланым оптыда. Пычышты вѣтшѣ йажон кайжы — манын — вѣтшѣм чиәдон чийәлтән шѣндѣдә. Каваштыдон йалштым пыч вуйжым вѣдән стопкашкы колтыда, иктә 3—4 кәчѣ шѣнзѣктѣдә. Пыч кѣргѣштѣш чийәлтѣм вѣт кѣкшѣцәш пәлѣм бѣштѣдә, 3—4 кәчѣ шукәмәлт мишѣжѣм анчыда.

Роккѣц качкыш нәлмѣм пә-аш опытым бѣштәш лиәш.

Йатмаш:

Кушкыш качкышым роккѣц кыцә нәләш?

Важгѣц кузыш вѣт бѣлѣштәш вашт ләктәш.

Шүлѣм гѣц пасна бѣлѣштәш эчә ик кого пәшәм штә: бѣшкә ваштшы вәж гѣц кузыш вѣдѣм воздухы колта.

36-шы картѣин. Бѣлѣштәш вашт вѣт кошкымаш.

Тидым пäläш манын, тэхэнь опытым ёштýдä.

Пушангын норгы укшвлäm пýчкын нälдä дä вýдән йамдарыш шýндýдä. Вýt пычмаш кýц йамдарыш итýнум пиштýдä. Укш шýндýмдä годым итýнý дурä пälým ёштýдä.

Ик арнÿ эртýмýкý укш шýндýмý йамдардам анчалда, ма лин?

Йамдарышты вýtгä чýдэмэш, укш мыч куза, ёлýштäш вaшт пар лин лäктэш. Цилä кушкыш ёлýштäшөк вaж гýц кузыш вýдým тэгэ колта.

Шамак толшы, кэчýнýшмý вурды ик кэчý мычкы 3—4 стопка вýдým парышкы сәрэн колта. Икпоратка тум кәнгýж шокшы годым вaштшы 5 вэдýрä нәрý вýдým колта.

Кушкышлан кэрäl вýдým со ситәрэн шокташ вaж пиш когон кýрэдälэш. Айыртэмýнжөк кукшы кәнгýж годым шуку пäшäm ёштä. Тýнгэ гýнÿät вaж гýц кузышы вýдým ёлýштäш ёшкэ вaштшы парышкы сәрä, сэдөк воздохышкы шälätä.

Важ эчэ вýt йарэ миньэрал санзалвлäm шылатэн кузыкта.

Йатмашвлä:

1. Ёлýштäш махань пäшäm ёштä?
2. Роккýц нälмý вýtшýм ёлýштäш вaштшы кушкыш малын колта?
3. Махань качкышым эчэ роккýц вýt йарэ кушкыш нälэш?

Ёлýштäш топылоток икнәрý вýдým ак колты.

Лывыргы вәрýштýш кушкыш шуку вýдým вaштшы колта, кукшы вәрýштýш кушкыш чýдý колта. Шокшы игэчý годым ёлýштäш вaшт вýt шуку лäктэш.

Ёлýштäш вýдým кыцэлä пэрэгä?

Ёлýштäш кыцэ шуку вýдým колта?

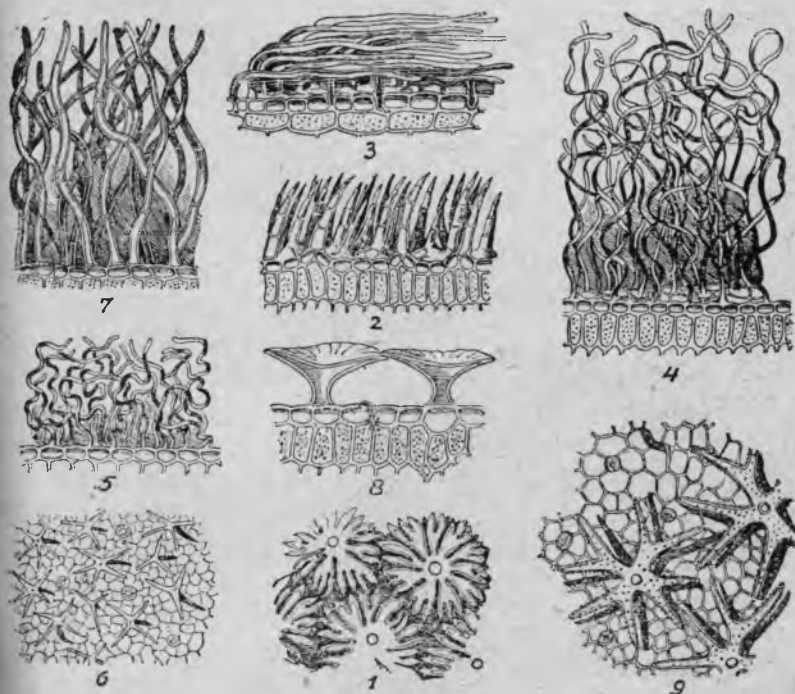
улы
чýд
вýд
жын

Нёнёй в
штýш к
выргы в

Йатм
1. Ма
пыван? 2.
Пäшä:
Экску
толда дä

Ылышташын лывал монгырыштышы изи ыражвлә улы. Кукшы игэчы годым нинби пьзырнәт, вара вьт чьдын ләктәш. Лывыргы игэчын шарлә, тьдьндон вьдым шуку колта. Тьлэц пасна, кьды кушкышыжын эчэ ылышташ лывал монгырышты пынвлә улы.

37-шы картъин. Шуку йиш Ылышташ.

Ньны вьт пьрегаш палшат. Когонжок кукшы вьрьштьш кушкышвлән ылышташьшть пынан ылыт. Лывыргы вьрьштьш кушкышвлән кымда, цярә Ылышташ.

Йатмашвлә:

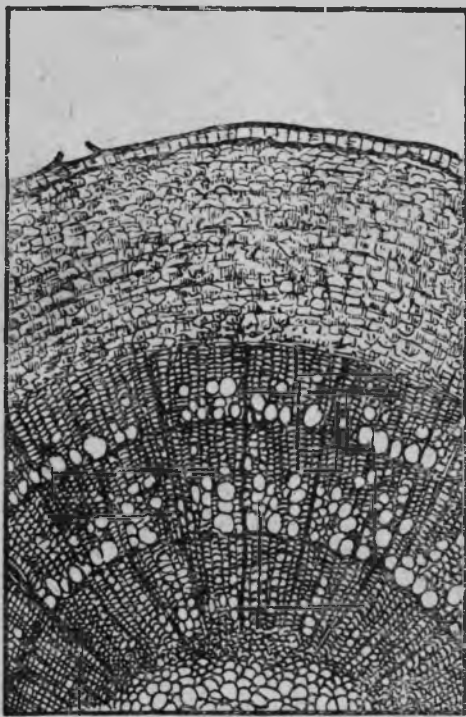
1. Махань пушаньвлән ылышташьшть цярә, маханьвлән пынан? 2. Пынан ылышташвлә пушаньвлән мам ышташ палшат?

Пәшә:

Экскурсиш кәмьда годым пушань ылышташвләм погән толда дә пынан дон цярә ылышташвләм пасна-пасна опыта.

Кушкыш вургы.

Кушкышлан вургы пиш кэлэш: вургы ЫлЫштАш-влАм намал шалга, укшвлАм сотыш лыктАш. Соты вАрыштЫш ЫлЫштАш вэлэ пАшАм ЫштАн кАрдАш.

38-шй картын. Торэш пйчмй кым иаш пушАнгй вургы (тйг).

нй пйркэм, шаптырванды, имАн шаптыр дА молат Ылыт.

Кушкыш вургын каргыжшы, пужы да ЫрдЫжЫ улы. Каргыж лЫвАлнЫ нйи улы. Нйи кушкышым каваштылаок вЫлэц шушыртымаш кЫц пАрегА. Нйи лЫвАлнЫ вильйЫ влэш. ВильйИ и йЫдэ пушАнгЫлАн

ШЫргЫштЫ, шЫрэ пушАнгАн вАрыштЫ кушкыш вургывлА вЫцкЫжвлА, кужывлА лит. ИкАнА — иктЫштЫм эртАн, соты вАрышкЫ лАктАш цацат.

ВургывлА шуку йиш улы. Шуды вургывлА вЫдАн, пышкыды Ылыт. Нйи ик и вэлэ ЫлАт. ПушАнгЫ вургывлА (тЫгвлА) кЫжгЫ, пуангышы Ылыт. ТЫдЫндон нйиш шуку и ЫлАт. ПушАнгЫвлА кок йиш Ылыт: 1) ик йиш пушАнгЫвлА йАктЫ, коги, тум вАштар, шапки Ылыт. Нйиш кЫжгЫ Ылыт. Вэс йиш пушАнгЫвлА вЫцкЫж Ылыт. Нйи

жЫ
гы

шАн
Ыш
шАн
тыл

йЫт
тЫ
ЫвлА
(кУк
мЭтЫ

тЫ
молс
лЫм
ипт
тон

К
вург
гЫц
лАкм
хЭн

оду
пэлэд
молат
кыш

ты у
мытык
гЫц т
лАктэц
Кыды

вургы
кЫж
рэш ш
Ым кУл

жЫжгэмаш палша. КЫжгэммы сэмьнь пушангы вургышты колцавлä лин миät.

Кангыжгач пушангы ик колцам ёштä. Сэдындон пушангын иашым куштылгын пäläш лиэш.

Австралишты дä йытпэл Амэрикешты пиш кого пушангывлä улы. Кытышты (күкшыцышты) 140 мэтыр, кыжгыцышты 10 мэтыр нäры моло лиэш. Ниньин лымьшты „Эйкальипт“ тä „Вэлынгтон“ ылэш.

Кыды кушкышын вургыжы укэ, важгыц төрок ёлыштäш лäкмылä чучэш. Тэхэнь кушкышвлä оду ванчик (понар пэлэдыш), ушман дä молат ылыт. Ти кушкышвләнät вургышты улы. Вургыжы мытык ылэш тä важгыц төрок ёлыштäш лäктэш машанәнä. Кыды кушкышын вургыжы пиш вёцкыж ылэш, ёшкөдурэш шалгэн кушкын ак кэрт. Тэхэнь пушангы ёлыштäшым күшкы сотыш лыкшашланэн вэс пушангы тэрвэн

39-шй картыйн. Австралиштыш „Эйкальипт“ пушангы.

пѣтырналт куза. Тэхэнь вурган кушкышвлә ымыла, вѣдѣлтѣш шуды моло ылэш. Кыды кушкыш вургын эчэ изи шѣртѣ гань ваштырвлә улы. Тэхэнь пушангѣ бѣшкә кәпшѣм кѣшкѣ, соты вәрѣш лыкшашланән шѣртѣ гань укшыжы дон вәс кушкышәш пижѣн куза.

Тэхэнь вурган кушкышвләм „йәл тәрвән кәчәлт кузыш кушкыш“ маныт.

Эчэ ик йиш вургывлә улы: кого охырәцѣн, изи охрәцѣн, арвузын вургывлә. Нинѣн вургывлә рок вѣлнѣ киэн кушкыт. Тэхэнь вургывләм „рок вѣлнѣ киэн кушшы вургы“ маныт. Тэхэнь вурган кушкышвлә шукужок йонгы вәрѣштѣ кушкыт.

Кушмышты сәмѣнь вургывлә укшвләм кушат, бѣлѣштәшвләм лыктыт. Кытшы кушмы гѣц пасна вургын кѣжгѣцшәт кѣжгәмәш. Тидѣм пәләш — манын изи кушкышым нәлдә дә покшал дурә висән иктә кым пәлѣкѣм чиәдон бѣштѣдә. Вара 15 кәчѣ эртѣмѣкѣ анчалда, чиәдон пәлѣ бѣштѣм ловлә кужәмѣнѣт әль укә.

Тәгә кужәммәш (кушмаш) шошым, нөргѣ укш кушмы годым йажон пәлдѣрнә. Пәрцә шәрлѣмѣкѣ пушангѣн тыгыды бѣлѣштәшвлә ләктыт. Бѣлѣштәшвләжѣ пиш цат шѣнзәт. Пәрцәгѣц ләкшѣ изи укш кушмы сәмѣнь бѣлѣштәш ловлә кужәм миәт.

Шуку кушкыш мычашкыла кушмы гѣц пасна эчэ вургы покшалны укшвләм лыктыт. Кәрәк махань кушкыш вургым әль укшым нәлдә, нѣнѣн циләнок мычашышты пәрцәвлә улы. Пәрцәвлә кәнгѣжѣм бѣлѣштәш тѣнгәш лит. Кәнгѣж гач кушшы пәрцәвлә шокшы йәктә уштѣгѣц, йургѣц пәрәгәлтәш кѣжгѣ каваштыдон ләвәдәлт шѣнзѣн.

Пәрцәм лош пѣчкѣн шумыкы, тыгыды, пиш цат шѣнцѣшѣ изи пәчкѣшвләм ужаш лиәш. Нинѣ бѣлѣштәшлыккѣц лишѣ кавашты көргѣштѣ ыдыт. Шо-

шы
мѣ

вѣдѣ
кәят?

П

1.

пѣчк

махан

2.

гыжы

3.

жѣм

4.

5.

пәлѣд

Куш

Ку

бѣлѣшт

вѣттә

кышла

Бл

Кушкы

лән шѣ

Важ

йәмдѣл

Тән

тыш ка

бѣлѣштә

кѣлә ва

вѣдѣш

чѣштѣ

шым, пушангы пэчкаш тынгалмыкы, пәрца шәрлэн кэмькы ниньин покшалны нөргы укш кушкаш тынгалэш.

Йатмашвлә:

1. Мүлändig вьлны махань йиш вургывлә улы?
2. Махань кушкышвлән вургышты вэс кушкыш тэрээн вьдьлалт кузэн кушкыт, махань кушкышвлән рок мычкы кэят?

Пашә:

1. Пушангы укшым (пистыньым, шапкиньым, аль уэньым) пьчкэдэн пыртыда, ниньым кытын шөлйн шуда. Вара анчыда; махань айыртэм лоштышты улы.
2. Ти пушангывлән каргыжыштым айырэн нәлдә дә каргыжыштым дә пуштым тангаштәрьдә.
3. Пушангы тынгьым пиладон торэш пьчтә. Вара иашьжым пәльдә.
4. Пушангы вургын ьрдьжы махань ылэш, тышльдә.
5. Вьцкьж пьрөнъя вуйым пьчкын нәлдә дә иашьым пәльдә.

Кушкыш вургы мычкы кушкаш кэрәл вьт тә качкыш кыцэ каштыт.

Кушкышлан вьт тон качкыш шуку кәльт. Ниньы ьльштәштон важ мыч кушкышыш попазат. Ъльштәш вьттэ качкышым йәмдьлэн ак кэрт. Ъльштәшвлә кушкышлан крахмалым дә мол качкышымат йәмдьләт.

Ьльштәш кышэц вьдьым нәлэш? Важгыц нәлэш. Кушкышышкы вьт ьшкэтшы ак кузы, сагажы шылэн шыцшы миньэрал санзалвләм кузыкта.

Важ гьц ьльштәшыш вьт кыцэ куза? Ъльштәш йәмдьльым качкыш кушкыш мыч ьлькьлә кыцэ вала?

Тэнгә йатмашэш тэвэ тэнгә кәлэсаш лиэш: рокыштыш качкыш вьдәш шыла да кьшкь пу мыч куза, ьльштәш тон йәмдьльым качкыш каргыж мыч ьлькьлә вала. Тидьым тэвэ тишэц пәләш лиэш: чиялтьым вьдьыш махань гьньят пушангы ушкым колты. 3—4 кэчьшты укш көргы (пужы) чиялгэн шыңцэш. Чиялгыш

вѣдѣт укш кѳргѣш пыра дѣ кѳшкѣлѣ пу пыч бѣлѣштѣш токъла куза. Вѣт кузым сѣмѣнь чѣѣжѣ пуѣш кодын миѣ. Ти укшыштышылаок кушкыш мычкы вѣт каштѣш, вѣт ѣарѣ качкышат куза, вала.

Качкыш пушѣнгѣ мыч кѳшѣц вала. Иктѣ вѣрѣ каргыжым пу ѣактѣ пѣчкѣн айырѣн шумыкы, кѳшѣц качкыш валѣн ак кѣрт, сѣдѣндон важвлѣ каргыж айырым кѳшѣл монгырѣш вѣлѣ лѣктѣт. Вѣлвѣл цара пѣчмѣш вургылан кушкаш ак ѣптѣртѣ.

Ѣатмашвлѣ:

1. Пушѣнгѣм торѣш пѣчмѣкѣ тагатажыгѣц ѣшѣм пѣлѣш лиѣш ѣль акли?
2. Пушѣнгѣ вургышты колцавлѣ малын лит?
3. Кушкыш вургы мычкы кыцѣ вѣт куза?

Пѣшѣ:

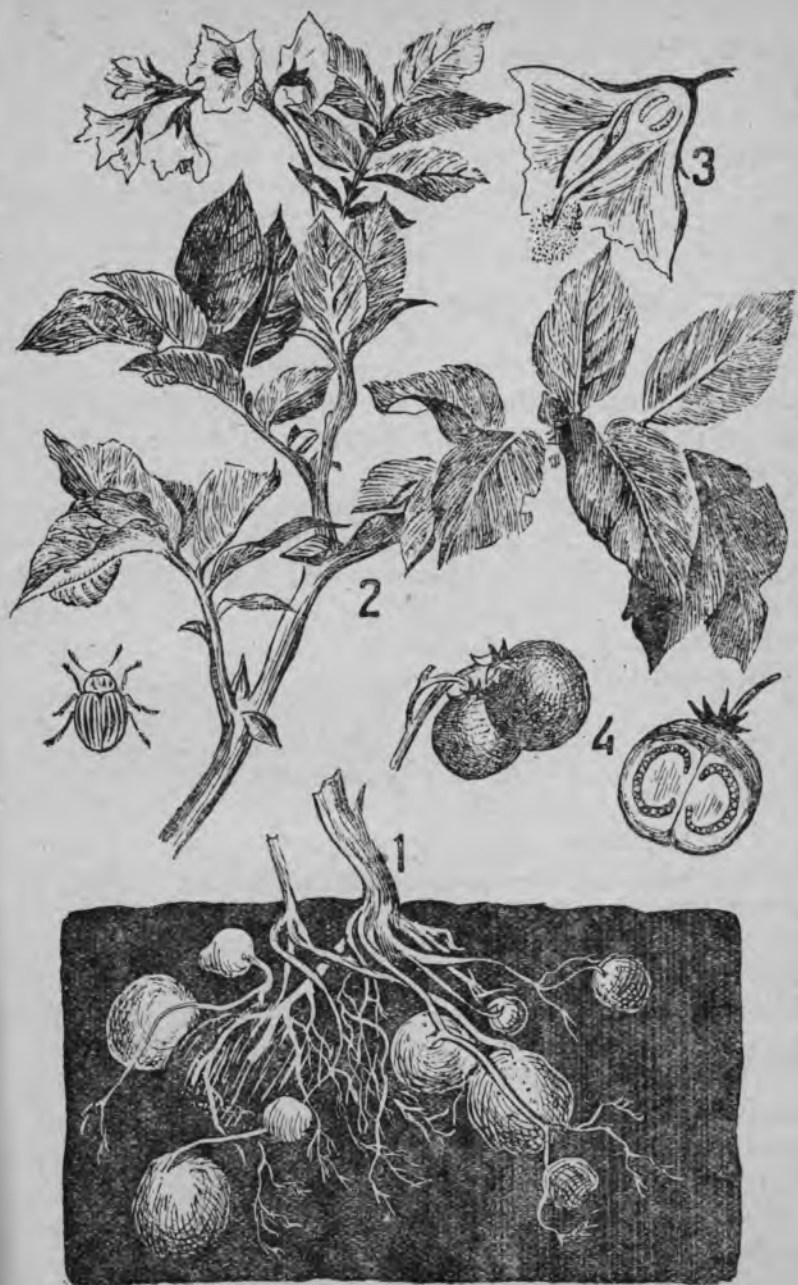
1. Ик топыль укшым чѣѣлтѣм вѣдѣн ѣамдарыш, вѣсѣм ирѣ вѣдѣнѣшкѣ шѣндѣдѣ, 4—5 кѣчѣштѣ ѣамдар гѣц лыктын, ти укшвлѣм, лош пѣчтѣ. Вара тѣнгѣштѣрѣдѣ дѣ кѣлѣсѣдѣ, махань айыртѣм улы.

2. Топылын, ѣль ѣѣн кок ваштырым нѣлдѣ. Ик ваштыржын каргыжшым пу ѣактѣ вактын нѣлдѣ, вѣсѣжѣнѣм вѣлвѣл царажым вѣлѣ шѣргѣшлѣ вакта. Вара нинѣм вѣдѣн ѣамдарышкы шагалтыда дѣ важ кушмым анчыда. Кыдыжын ѣѣлѣ кушкѣш,—кѣлѣсѣдѣ.

Кушкышын вургыжы мѣлѣндѣшѣт кушкѣш.

Кушкыш вургывлѣ ик статьян агылѣп. Ик ѣиш кушкышын вургы рок вѣлнѣ, вѣс ѣишѣн рок лѣвѣлнѣ ылѣш.

Шамак толшы: пушѣнгѣ вургы рок вѣлнѣ кушкѣш. Хѣйак вургы рок лѣвѣлнѣ кушкѣш. Кушмыжы сѣмѣнь хѣйак тѣшкѣвлѣм лыктѣш. Ти тѣшкѣвлѣм шукужок „важ“ маныт. Тидѣ важ агыл, вургы ылѣш. Важ ылѣш ылгѣцѣ, тидѣн мычкыжы пѣрцѣвлѣ лишѣшлык агылѣп. Кушмыжы сѣмѣнь пѣрцѣ гѣц рок вѣлкѣ бѣлѣштѣшвлѣм хѣйак лыктын миѣ. Тѣнгѣлѣ куш-

4С-шй картин. Роклма сәскә.

мыжы гишан хыйак вургы шуку кушкышым кушта. Тэхэнь кушкыш вургы рок лйвълнй тэл уштй гыцат пэрэгэлтэш, ак кйлмй. Кӑнгйжйм рок вйлнйш вургыжым вольквлӑ качкын колтат кйньӑт, вургыжы эчэ кушкэш. Тэхэнь кушкыш вэс иэшӑт йӑмдйлэн кӑрдэш.

Роколма вургы рок лйвълнй ылэш.

Шукыжок роколмам „важ ылэш“ маныт. Роколма важ агыл, сӑскӑ йиш кушкыш ылэш. Роколмашты изи пӑртнӑвлӑ, сӑнзӑвлӑ улы. Ти сӑнзӑвлӑ гыц рок вйлкй лӑкшй сӑскӑ кушкэш.

Роколма цилӑ вӑрӑ кушкэш. Сӑк пйтӑрижй кӑчйвал вӑлнйш Амӑрикйштй роколма шачын. Тйштй шйндйдӑок роколма кушкэш. Мӑ донна Росиййштй 200 и готшӑн шйндӑт. Пйтӑри изиш вӑлӑ шйндйкӑлӑнйт. Вара шукок шйндӑш тйнгӑлынйт. Кйзйт роколма качтым эдӑмжӑт укӑ.

Олмаву ушымаш.

Тонг шйндӑн куштым олмаву йӑжон олмам ак йштй, тонгын йиш олма вӑлӑ лиэш. Йӑжо олмам йштйжй манын, олмавум ушат. Пйтӑри шйргй олма тонгйц изи олмавум куштат, тйдйн вйлӑн йӑжо олмаву гыц поганьам, ӑль пӑртнӑм, пйчкйн нӑлын ушат.

Олмавум шуку статьян ушаш лиэш. Шукыжок пӑрцӑ дон ушат.

Пӑртнӑдон тӑнгӑлӑ ушат: изи олмаву тйнгӑш рок сагаок ййтпӑл монгырӑш каваштым „т“ букыва ганьым пйчкйт тӑ йӑжо олмаву гыц пӑртнӑм пйчкйн тйшкй пйртӑн шйндӑт. Пӑртнӑдон ушым годым, пйчмй дурӑ каргыжшы йнжй кошкы манын — мацаладон цаткыдын йалштӑн шйндӑт.

Поганьадон ушымым замаскадон тышкэн шынды-
мыла, тьтэ ушымы кошкэн кэрдэш.

Вильы кашмы годым, ийуль тьлзьин пэртньадон
ушат. Поганьадон шошым, вильы кашташ тьнгальмь
анзыц ушат. Ушышашлык олмавун тьнгжь йажо ол-
маву гьц нальмь поганья дон ик кьжгьцок ылыт

41-шй картьин. Олмаву ушымаш: 1) поганьадон, 2) пэртньадон.

кьинь, вочык шулын ушат. Тьнгжь кьжгь гьинь, покшэц
лош шэльин йажо олмаву гьц нальмь поганьям иш-
кьля шьндэт (63-шы картьиньым анчыда).

Лош шэлтэок ньи дон пу лош эчэ поганьям иш-
кьля шьндэш лиэш. Поганьадон ушымыш замаскам
шьрэш кэлэш. Тьнэм вэлэ йажон ьлыжэш. Со-
вэт ушэмьштына когон пэлышь Мичурин тэнь сакой
олмавувлэн пэлэдьшьштым йарэн, йажо йиш олма-
вувлэм ьштэн.

Пашә:

1. Шошым, пушангь пэчкьмэшкь, изи топыль укшвлэм,
шаптырвандым моло пьчкэдэн нальдә дә школын кавшта-
вичэш шьндьдә.

2. Шаптырванды вургывлэм йьен мьдэн шьндьдә, мыча-
шышты изиш кайышты.

3. Изи олмавувләдә улы гһнь, шошым, вильй пырым анзыц, нинйым поганьадон вильй ылмы годым (ийульин) пәрт-нәдон ушыда.

Әнә-ййрәнйым пышкыдәмдймйлә.

Шуку и пачелә—пачелә ик вәрә киндйым үдймәшәш, вйльвәл рок какыракаәмәш. Киндйилән йарал качкыш чбдәмәш. Сәдйндон вйльвәл рокым пышкыдәмдәш кәләш, киндйилән кәрәл качкыш ситәлык лижй. Ти качкыш намозышты ыләш.

Намозым ик гәктарәш 180—360 цәнтнйәр йактәлыкмыла. Намозым лыкмыкы әнә-ййрән пышкыдәмәш, киндй ләктйш когоәмәш, намозым ошма йарышан, шун йарышан, ломыжан рокәш шуку лыкмыла. Намозым ирй лыкмыла дә тйшәкәнок кырал пиштймлә.

Намозы лыкмаштыш самыньвләнә.

Намозым мә ирй ана лык, „пәтрогәчй“ анзыц вәләлыкташ тйнгәлйнә. Ти йжәпйн пиш шокшы шалга. Намозы шывштым годым изи аравләм йштәт. Изи аравлә 4—5 кәчй шәләтйдәок нырышты шйнзәт. Вашт кошкымыкы ижй арам шәләтәт. Шәләтймыкйжәт ик әрнәә нәрй моло киктәт. Тидй пиш худа пәшә ыләш. Кого шокшәш намозыгйц рок пышкыдәмдйшйн силажы цилә кошкән ләктйн кәә, әнә-ййрән „пышкыдәмдәшйжй“ кукшы олым вәлә кодәш.

Әнә-ййрәнйым тәнгә „пышкыдәмдймәш“, нйималанат акйары, намозы лыкмы пәшәдәржймәт нәләш акли.

Намозым кыцә лыкмыла.

Намозым ирй лыкташ кәләш. Әнәшкй лыкмыкы тйшәкәнок шәләтән дә кырал шуаш кәләш. Тәнгә ат йштй гһнь, намозын сәк кәрәл вижй (амиакшы) кош-

кымышаш пѣтѣ. Ирѣ лыктын кырал пиштѣмѣкѣ, рокышты лывыргы пѣрѣгѣлтѣш. Лывыргы рокышты намозыжат ѣажон шѣѣш тѣ киндѣлѣн качкышыжат шуку ѣѣмдѣлѣлтѣш. Намозым икѣнѣ ситѣлык пиштѣмѣкѣ, киндѣлѣн нѣл иѣш-вѣциѣш ситѣ. Намозым цилѣ ѣнѣ ѣѣрѣнѣшок ситѣрѣн ана кѣрт, сѣдѣндон ѣнѣ-ѣѣрѣнѣм ѣчѣ ѣори ѣштѣмѣ пышкыдѣмдѣшѣвлѣдон пышкыдѣмдѣш лиѣш. Ти гишѣн науки тагынамок пѣлѣн лѣктѣн.

Рок лошты, киндѣлѣн ѣарал качкышан кѣвлѣм дѣ санзалвлѣм тагынамок моныт. Ти кѣвлѣм санзалвлѣм ѣнѣ-ѣѣрѣнѣш шѣвѣмѣкѣ ѣнѣ ѣѣрѣн пышкыдѣмѣш, киндѣ лѣктѣшѣт когоѣмѣш. Нинѣм „ѣори ѣштѣмѣ пышкыдѣмдѣшѣ“ маныт.

ѣори ѣштѣм пышкыдѣмдѣшвлѣ.

Намозы гѣц пасна, ѣнѣ-ѣѣрѣнѣм кѣлѣшашвлѣдон, санзалвлѣдон пышкыдѣмдѣш лиѣш. Пышкыдѣмдѣш ѣштѣшѣшлык кѣвлѣм, санзалвлѣм кырыквлѣ гѣц лыктыт, завогышты ѣангыштѣн ѣѣмдѣлѣт. Киндѣ лѣктѣш лѣктѣлѣмѣштѣ нинѣ пиш кого палшыкым пуат. Анзыкыла ти лѣшашым цилѣ колхозланок кѣрѣк ма-дѣ ѣнѣ-ѣѣрѣнѣш шѣвѣш тѣнгѣлѣмѣлѣ. Ѧкшѣ шѣргѣ агыл гѣнѣѣт, пользым пиш шукум пуа. Вѣскитвлѣштѣ, ѣори пышкыдѣмдѣшѣвлѣм шукѣршѣнок ѣнѣ-ѣѣрѣнѣш шѣвѣш тѣнгѣлѣнѣт. Сѣдѣндон киндѣ лѣктѣшѣштѣ нѣнѣн кого ылѣш. Киндѣ лѣктѣшѣм шукѣмдѣмѣш вѣрц Совѣт власть когон кѣрѣдѣлѣш, цилѣ, сѣмѣнѣ пѣлѣмѣшѣм шѣрѣ. Ѧнѣ-ѣѣрѣнѣм науки кѣлѣсѣм сѣмѣнѣ пышкыдѣмдѣктѣ, ѣори ѣштѣмѣ пышкыдѣмдѣшвлѣ ѣѣмдѣлѣмѣшѣм шукѣмдѣ.

ѣори ѣштѣм пышкыдѣмдѣшвлѣ шуку ѣиш улы.

Намозылан палшыкѣш ѣори ѣштѣм пышкыдѣмдѣшвлѣ шуку ѣиш улы. Нинѣ ломыж ганѣ да санзалганѣ ылыт. Нинѣм рокѣш шѣвѣмѣкѣ киндѣ лѣктѣш

шукэмэш. Ти пышкыдэмдЫшвлән лЫмЫштЫ тэхэнь: 1) супэрфосфат—ломыж гань луды лашаш, 2) фосфорит—шимәлгы луды лашаш, 3) йылатым лу лашаш—ломыж гань ошалгы луды, 4) калы санзал—качмы санцал ганьы, 5) камакаломыж, 6) чильий сәлытыр—качмы санцал гань, эчэ вэсЫвләәт улы.

СССР-ЫштЫнә йори ЫштЫм пышкыдэмдЫшвләм шуку вәрэ Ыштәт. Шукәрды агыл, БэрэзньикЫштЫ химкомбинат ЫштЫмЫ, тЫштЫ азотан пышкыдэм дЫшвләм Ыштәт.

Анцыкыла СССР-ЫштЫнә йори ЫштЫмЫ пышкыдэмдЫшвләм, совхоз дә колхозвләлән ситәлыкым Ыштәнә. Ти пәшәдон вэс 5 иәш планышты капита-льист куғижәншЫвләм поктән шон эртән кәнә.

Пәләдыш.

Шулы йиш кушкышыжок нұшмЫдон вэлә шәрлән кәрдэш. НұшмЫжЫ пәләдыш кЫц лиэш. Цилә кушкышынок „пәләдыш улы“ манаш лиэш.

Пәләдыш тэхэнь ылэш: тЫнЫштЫжЫ изи ыжар Ылыштәшвләгыц лишЫ пәләдыш цәшкә дон пәләдыш лЫ-вЫрә (лепесток) ылыт. Пәләдыш көргЫштЫ изи маклака вуйан шЫртЫвлә (шЫрхәвуй дә пәләдыш ән) улы.

Пәләдыш ән дон шЫрхәвуй пиш нәчкЫвлә ылыт, сәдЫндон нинЫм пәләдыш Ылыштәшвлә йЫр вЫдЫ-лыт, уштЫ-шокшыгыц пәрэгәт. Пәләдыш ән көргЫштЫ, тЫрЫштЫжЫ нұшмЫ лишәшлык вәр улы. Пәләдыш ән әвә вырлыкан ылэш. ШЫрхә вуйәш пырак кань изи маклакавлә лит. ШЫрхәвуйыштыш пыракшы озы вырлыкан ылэш. ШЫрхәвуйыштыш озы вырлык пә-ләдыш әнЫшкЫ пырымыкы, нұшмЫвлә Ыльәнәт.

Кыды кушкышын, пәләдыш ән дон шЫрхәвуйжы ик пәләдышЫшток агыләп: ик пәләдышЫштЫ әнжЫ, шЫрхәвуйжЫ вэсЫштЫ. Тэхэнь кушкыш—охырәц, пЫркәм, коғи дә молат ылыт.

К
шЫр
ШЫр

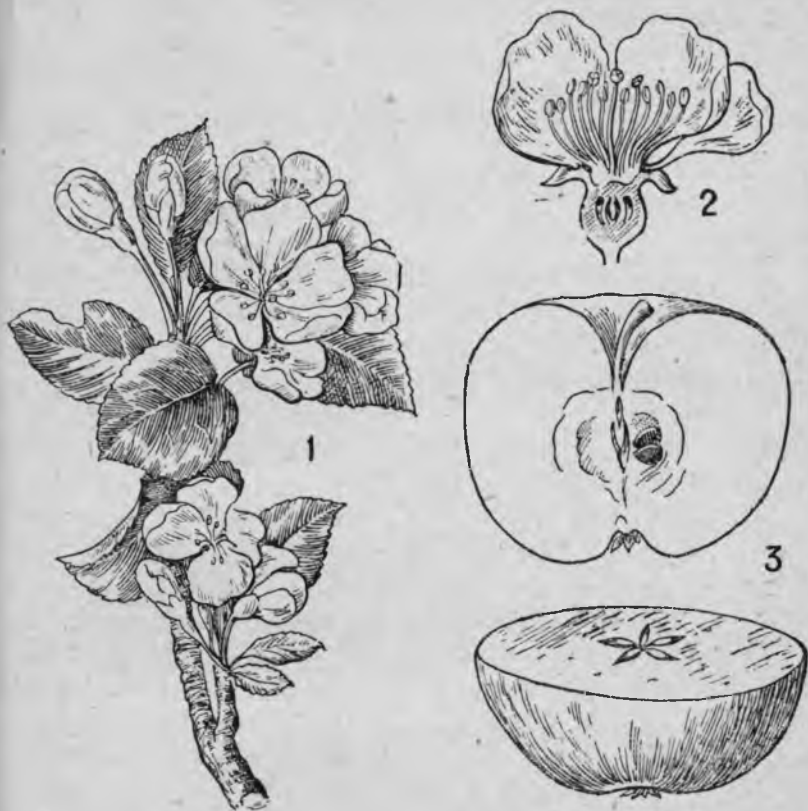
42-ш

ШЫр
шЫн
пасна
лЫпЫ,

Йа

1.
2.

Кыцкым да нүшым ыштышашлык пэлэдышвлә,
шырхәлбдә нүшым, кыцкым ыштән ак кәртәп.
Шырхәлымәш вәлә кыцкым да нүшым ыштыктә.

42-шы картын. Олмаву: 1) пэлэдышән укш, 2) лош шәлмә пэлэдыш,
3) пәчмә олма.

Шырхә вуйыштыш шырхәжы мардәжәш вәс пэлэды-
шын әнгышкы вәсән миән шырхәлә, мардәж гыц
пасна шырхәвуйгыц пэлэдыш әнгышкы шынә, мүкш,
лөпы, кавшаны моло намалыт.

Йатмашвлә:

1. Пэлэдышышты махань айыртәмвлә улы.
2. Пэлэдышәш нүшым кыцә ыльәнә?

Пәшә:

1. Олмаву алы кого охырәц пәләдышым анчыда дә кәләсылә, мажы улы.

2. Пысы кызыдон пәләдышым лош пычтәат, көргыжи махань ыләш,—анчыда.

Пәләдыштым кушкышвлә.

Кызыт йактә пәләдышән кушкышвлә гишән, нынын шырхәләнымышты дә шукәммәшышты гишән попышна.

Бндә пәләдыштым кушкышвлә гишән попалтәнә. Пәләдыштым кушкышвлә ныгынамат ак пәләтәп, нұшмымәт ак ыштәп, пырхавонгыштыш пырак каньдон (спорыдон) ханат.

Тәхәнә кушкышвлә—кыртныи лүлыш, урвач, рәхәнә калы шәдәнгы, понгывлә, пырхавонгы, купыштыш иә шуды, вйт парсын моло ылыт.

а) Кыртныилүлыш. Кыртныилүлышым цилән пәләдә. Когонжок шыргышты, лывыргы вәрышты тиды кушкәш. Тыдын важшы кыжгы, мытык; йыржы шуку тыгыды важвләм колта.

И йидә важшы кушкын миә, ылыштәшвләм лыктәш. Кыртныилүлыш ак пәләт, нұшмым пәләдыштон ак ышты, лүлыштон хана. Пәл кәнгыжшомыкы, ылыштәш лывал монгырышты ырдагышы гань нәлын шындә. Ти ырдагышы ганьым когоэмдым стьокла вашт анчымыкы кыранәлгы изи тыгыды лашаш пырцы ганьвләм ужуна.

Тыды лүлывлә ылыт. Лүлыш пәспәйымыкы мардәжәш высэн кәәт, эчә вәс вәрә кыртныилүлыш кушкәш тынгәләш.

б) Урвач. Урвачат лүлышкыц кушкәш. Пытәри кушшы ыжар шуды кәнгыжгач качкышым важыш опта. Важышты пүкш каньвлә лит. Вәс и шомыкы важгыц вәс статьян кушкыш ләктәш (мары лошты „марйа

ву
ма
кә
кә
кы
дб
ым
тә
ска

ыв
ны
кә
ша
кы
йи
во
лы
жы
улы

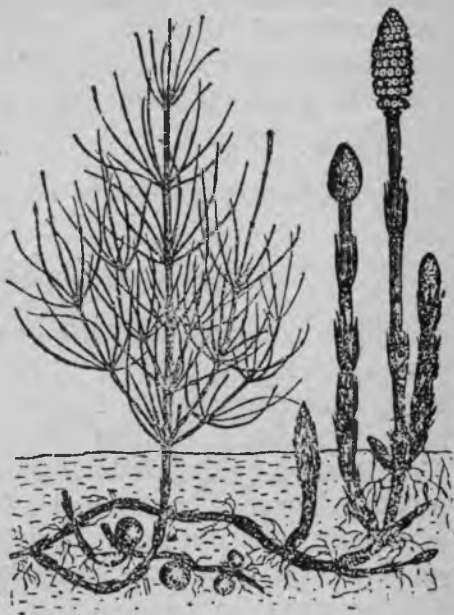
кы
ыш
вал
гоэ
анч
гы
мар
тәх

ыш
шы
ры

вуй“ маньт). Вургы мычашэш ошалгы йакшар куужикә маклака лиэш. Ти маклакаэш кәнгҗым тыгыды шҗпкән гань шуку лҗлҗш лиэш. Вара мардҗэш вилҗн кээат, вәс и шуку урвач кушкәш. Урвач шапы рокым когон йарата, тидҗлән кәрәл качкышым чҗдәмдә. Сәдҗндон тәхәнҗ рокыш извокам пиштәш кәлэш.

в) Понгывлә: Понгывлә качкышым бҗшләннҗштҗ йәмдҗлән ак кәртәп, йәмдҗ качкышан вәрәш вәлә кушкыт. Понгывлә шуку йиш улы: арашҗнгәвонгы калывонгы, вҗлҗдҗрвҗ, опонга, рижҗк, крузы дә молат улы.

Понгывләат лҗлҗш кҗц кушкыт. Поспәйбҗш понгын, шльәпә лҗвәл монгҗжым когоэмдҗш стьокла вәшт анчымыку, изи тыгыды пҗрцҗвләм ужуна. Ти тыгыды пҗрцҗквлә понгын лҗлҗшвләжҗ ылыт. Нинҗ мардҗэш шәпнән кәатәт, рокыш вазыт. Вара вәс тәхәнҗ понгывләок кушкыт.

44-шы картҗин. Урвач.

Кыпышы.

Кыпышҗ понгы ганьок ыләш, бҗшләнжҗ качкышым бҗштән ак кәрт, йәмдҗ качкыштон вәлә бҗлә. Кыпышым кушташ пиш куштылгы. Лывыргы шокшы вәрҗш сыкыр лаштыкым пиштҗмҗкҗ, 2—3 кәчҗштҗ

кыпаш тѳнгӑлеш. Ти кыпышым когоэмдѳш стьокла ваш анчымыкы, шѳртѳ ганьвлӑ кайыт (картынѳм анжыда).

Шѳртѳ гань мычашышты шуку тыгыды шѳрхӑ лиеш. Нинѳ изи мардѳжѳшок рокуш шӑпнѳн вазытат, кушкаш тѳнгӑлыт. Тидѳн лѳлышвлӑжѳ пиш куштылгывлӑ ылыт. Сѳдѳндон кѳрѳк кынамат лывыргырак хӑдырвлӑеш пиш ѳйлѳ кыпышы нӑлын шѳндӑ.

Пӑшӑ:

Пӑлѳдышӑн кушкышвлӑм погыда дӑ кольӑкцим ѳштѳдӑ.

Кѳрӑл кушкышвлӑм пӑлымӑш.

Эдѳм ѳшлӑнжѳ шуку ѳиш кушкышвлӑм ѳажоѳмдѳн куштѳн шоктѳн и ѳйдѳ у кушкышвлӑм ѳшкѳ шурнышкыжы пырта. Пѳрви шурныштына тинӑр кушкыш укѳ ылын, нырѳш киндѳм вѳлѳ ѳдӑт ылын.

Кѳзыт киндѳвлӑгыц пасна шудывлӑм (кльѳвѳрым, викуѳм, ыржала шудымдӑ молымат) ѳдӑт. Эчѳ тѳхнѳичѳски культурвлӑм (итѳнѳм, кѳнѳѳм, сакыр ушманым, мамык шудым, кѳчѳнѳшмѳм) ѳдӑт. Ти кушкышвлӑ эдѳмлӑн шуку пользым пуат.

Киндѳвлӑ.

Киндѳ шуку статын улы: ыржа, шож, шӑдӑнгѳ, шѳльѳ, ѳӑрцӑ, полбы, кукурузы, вишырӑш тӑ шим шӑдӑнгѳ.

Кок иӑш киндѳм (ыржам, шӑдӑнгѳм) шѳжѳм ѳдӑт, икиӑшѳм (шожым, шѳльѳм, шӑдӑнгѳм) шошым ѳдӑт.

Ыржам дӑ кок иӑш шӑдӑнгѳм шошым ѳдӑт кѳнѳ, ик кӑнгѳжгач нѳнѳ поспѳйѳн ак шоѳп. Нинѳлӑн кушкаш шукурак вѳрѳмӑ кѳлѳш. Сѳдѳндон шѳжѳмок август тѳлзын, ѳдӑш кѳлѳш. ѳштѳ толмѳшкѳ шѳтѳн лӑктѳт тӑ вара тѳлгачѳщ лым лѳвалӑн лит. Шѳжѳм

Ыжэпыштѣ ситӕлык лым толын ак шокты гѣнь, кого уштэш азым кѣлмэн кэн кэрдэш. Рок кѣлмэн шоктымыкы, азым вѣлӕн шуку лым шѣнзэш кѣнь тидѣ прѣйэн кэн кэрдэш. Тэлгаг кѣжгы лым тэмдѣмӕшэш, ӕгӕштѣш рок пашырна.

Тэлгач пашырнэн кишѣ азыман ӕгӕм начкы рок кодымок ширэ кымдыкын ик пачаш ширӕш кэлэш. Тынӕм рок пыргата, лывыргы лиэш, азым йажон кушкэш, киндѣ шалдыра вуйан лиэш, лӕктѣш когӕмэш.

Ыржа пэлэдэш—шѣрхӕ лиэш. Пэлэтмѣ паштэк пѣрцѣй ѣльӕнӕш тѣнгӕлэш.

Икиӕш киндѣвлӕм (шӕдӕнгѣм, шожым, шѣльѣм, вишѣрӕшѣм, грѣчухым) шошым удӕт. Нинѣлӕн кушкашышты кӕнгѣж ситӕ. Ик пѣрцѣйгыц 5—8 вурган тѣшкӕ лӕктэш. Вара пычагӕш. Кыдыжы икиӕш киндѣвлӕн пэлэдѣшыштѣм ужында сӕй. Шамак толшы: шож дон шѣльѣ пыч кӕргѣштѣ вуйылымы годымок лыктыт, пѣрцѣм тэмӕш тѣнгӕлыт.

Икиӕш киндѣ вӕрѣм шѣжѣмок кырал пиштӕш кэлэш, тынӕм шѣжѣ йур вѣт рокэшок кодэш, рокшы вара йажон пышкыдэмэш.

Йатмашвлӕ:

1. Нырӕш мавлӕм удӕт?
2. Махань киндѣвлӕм шѣжѣм, маханьвлӕм шошым удӕт?
3. Ик пѣрцѣйгыц маньар вургы лӕктэш?
4. Шожын, шѣльѣн пэлэдѣшыштѣм малын ужын ана керт?
5. Малын ыржа азыман ӕгӕм шошым ширӕш кэлэш?
6. Икиӕш киндѣ вӕрѣм малын шѣжѣм кыралаш кэлэш?

Мам-шон Ёштӕш кэрӕллык кушкышвлӕ.

(Тѣхнычӕски культурвлӕ).

Итѣнѣм, кѣнѣм, хлопоком (мамык шудым), сакырлык ушманым, кӕчѣнѣшмѣм эчӕ молымат „мам-

шон Ёштӑш кэрӑллык кушкышвлӑ (тӑхньичӑски культурвлӑ)“ маныт. Пӑрви нӑйным мӑнмӑн нырӑш пиш чӑ ы ӱдӑнӑйт. Ти кушкышвлӑн шуку пользы пумыштым пӑлӑйдӑлӑйт.

Кӑзыйт Совет власть мам-шон Ёштӑш кэрӑллык кушкышвлӑм колхоз-совхозвлӑштӑи шукӑмдӑ.

Итӑн, кӑнӑе дӑ хлопок мушвлӑгӑц шуку йиш мӑнӑерӑм коат, шӑртӑм шӑйдӑрӑт, нӑшмӑштӑи гӑц итӑнӑм шит, сакыр ушмангӑц сакырым, кӑчӑнӑшмӑи гӑц ӱм Ёштӑт.

Шӑртӑм, мӑнӑерӑм (мануфактурым) Ёштӑш фабрикулӑ Ивановы, Москыва, Лӑнӑнград областьвлӑштӑи дӑ мол вӑрӑат улы. Тӑвӑ ти фабрикулӑвлӑшкӑи итӑн мушӑтӑм колтат. Сакыр завогвлӑ Украинӑштӑи, Бӑлорусиштӑи, Шим рокан областьшты ылыт.

ӱдӑм шудывлӑ.

Вольыклан пукшаш алык шудына чӑйдӑи ылӑш. Сӑдӑндон вольыкым шукужок тӑлгач олымдон вӑлӑ пукшӑн шалгыктат. Ошмадон вольык тӑмӑн ак кӑрт, худалана вӑлӑ.

Шуку шудым Ёштӑш манын, ӱдӑм шудым войаш кӑлӑш. Науку ти гишӑн пӑлӑн шон, нырӑш ӱдӑшӑшкык йажо шудывлӑм кӑчӑл мон. Нырӑш кӑлӑвӑрӑм, шӑльбӑи йарӑ викӑм, ыржала шудым лӑуцӑрнӑм дӑ молымат ӱдӑт.

Тӑхӑнӑ шудывлӑ кого лӑктӑшӑн ылыт. Ик гӑктаргӑц 35 тонны нӑрӑи лӑктӑш. ӱдӑм шудывлӑм вольыкулӑ йажон качкыт. Тӑлӑц пасна ӑчӑ ти шудывлӑн важышты ӑгӑ-йӑирӑнӑм пышкыдӑмдӑш палшат. Шуды паштӑк кипдӑм ӱдӑмбӑкӑи, лӑктӑш когоӑмӑш. Шудын пользы пумыжым пӑлӑн нӑлӑннӑ, цилӑ колхоз дӑ совхозвлӑштӑи шуку шурнан нырым Ёштӑн, цилӑ йиш шудывлӑм ӱдӑш тӑнгӑлӑнӑ.

Шуку шурнан ныр.

Шуку шурнан ныр гишан кэлэсймэшкы, кым шурнан ныр гишан попалтэнэ. Кызыт йактэ шуку вэрэок, кым шурнан нырвлэ вэлэ ылыныт. Кым шурнан нырышты кырылтыштэок киндым удымлэ. Шуку и ик вэрэ киндым удымашэш ага-йыран какыракэмэш, кинды лэктыш чыдэмэш.

Кызыт кинды лэктышна пиш чыды: ик гектаргыц 6—8 цэнтньэр вэлэ лэктэш. Кым шурнан ныр мәнман когон шайыкыла колтэн.

Кинды лэктышым лүктäläш манын, цилälан шуку шурнан нырышкы ванчымыла. Шуку шурнан нырэш, киндыгыц пасна роколмам, ушманым дә шудывлэм удат. Роккыц кинды ик йиш качкышым нälэш, шудывлэ, роколма, ушман вэс йишвлэм нälыт. Кинды кушмы гоным шудылан, роколмалан йарал качкышижы рокушты йамдылälтэш, кинды паштэк шудым удымыкы, роколмам моло шындымыкы лэктыш когоэмэш. Роколма дә шудывлэ кушмы гоным киндылан йарал качкыш йамдылälтэш. Нинын паштэк киндым удымыкы кинды лэктыш шукэмэш.

Сэдйндон шуку шурнан нырым быштымыкы, удым киндын, шудын моло лэктыш шукэмэш, вольыклан пукшаш шуды, роколма, ушман моло шуку лит.

Шуку шурнан нырышты удым вэрвлэм вашталтыл мимылэ.

Шамак толшы, 9 шурнан нырышты тэнэ вашталтылмыла: (157-шы страницым анжы).

Колхоз дә совхозвлан нырвлэшкы у кушкышвлэм пыртымыла.

Хозайствам лүктälмашты колхоз дә совхозвлан вольыкым шукэмдымашты, айыртэмынок пиш кого пашам бышташ кэлэш. Качкыш йамдылыдэ вольыкым

шукэмдэн ана кэрт, фабрикий дон завогвлэлэн шуку пайым пуэн ана кэрт. Сэдындон ныврвлээш шудывлэм удэш кэлэш.

Вольыкклан йарал шудывлэм эчэ анцыкылаат шуку пыртышашлык ылына. Ниньым цилэ тйшлэн нэлйн, колхоз дэ совхоз ныврвлээш удэш тйнгэлшашлык ылына.

46-шй картгын. Донньик шуды.

Ти шуды вольыкклан качкыш йамдылымаштй кого палшыкым пуа.

Рок грушы (Топинамбур).

Рок грушын вургыжы дон йлыштэшвлэжй кэчынущмйн гань ылыт. Тидйн важэшйжй роколма гань шуку „грушы“ (топинамбур) кушкэш. Ти „грушым“ впльык йажон качкэш, эдэмлэнэт качкаш йара.

„Донньик“ шуды.

Донньик — кужы, аңгысыр йлыштэшан, сары, тыгыды пэлэдышан шуды ылэш. Тидым кызыт йактэ акэл шудэш йжэплэныт. Кызыт донньикым опыт йштэн анчышы станцивлэштй кушташ тйнгэлыныт. Колхоз дэ совхозвлэштэт йндэ тидым удэт. Донньик какырака аңашток вיקй, кльэвэр кушкын кэрттым вэрэшок кушкэш.

Ик гектар гыц 15—20 тонны нәрй рок грушы ләк-тәш. Тиләц пасна эчә свезя вургыжымат, ылыштәшы-жымәт вольык качкәш. Силосымат нинбй гыц ыштәш лиәш.

Рок грушым роколмалаок шындәт. Иканә шынды-мйкй шуку и шачышым пуа. Ушты-шокшы гыцәт әк лүт.

Вольыклан качкышым шукәмдәш мачын колхоз дә совхозвлән нырәш рок грушым шуку шындәш кәләш.

Мушан у йиш кушкышвлә.

Совет Сойузлан мушкыц ыштымй хәдырвлә: мәшәк, кәрәм, мыньер, шыртй дә молат пиш шүку кә-лйт ылын. Пәрвишй дорц мушан кушкыш удымәшнә шукәмын. Тынә гыньәт кыньә дә итын муш ак ситй, угыц молы мушан кушкышвләм эчә удәнә.

Кызыт СССР-ыш-тынә кәчывәл вәлнйш колхоз дә совхозвләш-ты „кәнаф“ манмы мушан кушкышым удәт.

Тидй кыньә ганьок кужы вурган, шуку мушан ыләш. Тидын мушыжы гыц мәшәк-вләм ыргат тә кәрәм-вләм пынат. Нушмбйжй гыц ум ыштәт.

Кәнафкыц пасна эчә вәс—„канатнык“ ман-мы мушан кушкыш улы. Тидын вургыжы кок әдәм күкшыцәш ыләш.

47-шй картын, Кәнаф.

Мушыжы гыц кэрэмь пьнат. СССР-ыштына канатнык кэчывал лывалны кыны (сук) йорым вэрышты удьдэок кушкэш. Китэйышты тидьм йори удат.

Каучукан кушкышвлэ.

Каучук пиш кэрэл ылэш. Тидьгыц резин хэдырвлэм (калошым, плашым, автомобиль дэ велосипэт

48-шы картын. Канатнык.

шинэвлэм моло) ыштат. Каучукым кэчывал монгырышты кушшы пүшангыныгыды вильы гыц ыштат. Пүшангыгыц каучукым, йактыгыц киш погымылаок погат. Кэчывал лывал Амэрикуыштыш индьэйцывлэ шукэршэнок каучук кыц пашмаквлэм ыштэныт шунгыц ыштым ладэш, пушангы гыц нэлмы ошалгы: ныгыды вильым шырэн шындат тэ укшыктэн ныгыдэмдат. Пацмаквлэ гыц пасна индьэйцывлэ плашвлэмат ыштэныт. Каучук вьдэш мьньэрым нортатат, мьньэржы вьдэш, йурэш витьдымы лиэш.

пиш
чук
чук
йара
кэч
Кызы
Выр
пэрэ
кэч
тыш
аты
фабр
про
Вара
йаж
Т
шок

Кауч

К
пиш
лимэ
кын
К
фабр
мэ к
В
маны
тынга
кыш

Каучуккыц рэзиным ёштат.

Ирсә каучуккыц ёштым пашмак, калош тә молат пиш йажоок агыләп. Кәчйи шокшәш шырәнә дә каучук пижәш тьнгәләш. Тьдьндон фабрикьвләштйи каучукым сирә дон дә вәс прошоквлә дон шьрәтән йарат. Тәнгә ёштат тә йажо рэзиньи лиәш. Ти рэзиньи кәчйи шокшәш ак шьрәнйи, вьдйимәт вәштшы ак колты. Кьзйит рэзиньигьц пиш кәрәл хәдйрвләм ёштат. Вырсы годәш кәп йылатыш „иприт“ манмы йадкьц пәрәгәлтәш рэзиньи мьньердон выргәмьим ёштат.

Каучукан кушкышвлә („Гавайула“ кушкышвлә) кәчйивәл монгырышты, Амәрикьштйи кушкыт. Гавайула тьшкәвләгьц погымы вильәдйим ныгыдәммәшкйи пасна әтйивләштйи шьнзйиктәт. Ныгыдәм шьцшйи вильәдйим фабрикьшкйи шывштән миән, сирәдон дә мол йиш прошоквләдон йарыкалән шьндән йрйктән шьндәт. Вара ти йарышәдйим үкшйиктәт. Ёкштйимйи йарышыжы йажо рэзиньи лин шьнзәш.

Тәнгә ёштйимйи рэзиньидон цилә ёштәш лиәш. Тидйи шокшәш ак шьрәнйи, вәштшы вьдйим ак колты.

Каучук вильән пушәнгйивләм мә ёшкәок войышашлык ылына.

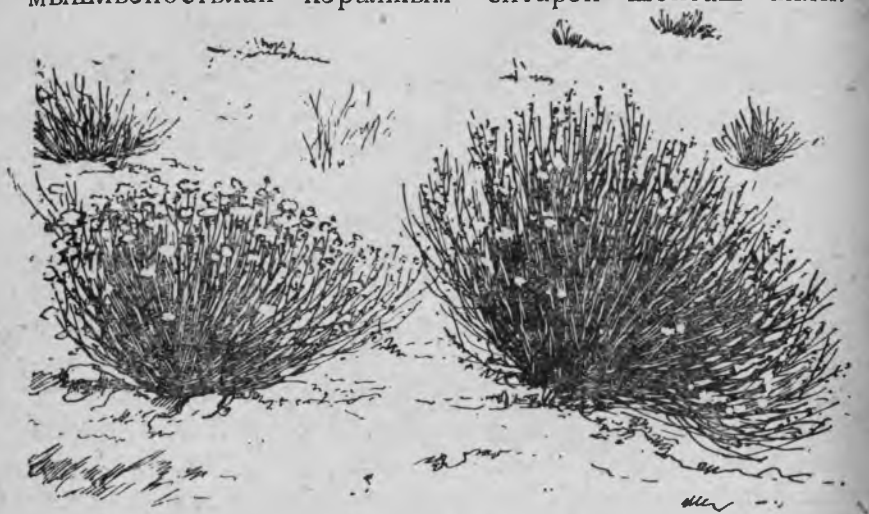
Каучук вильән пушәнгйивлә кәчйивәл лйивәлнйишйи пиш шокшы вәрйиштйи вәлә кушкыт. Мәдонна, тәл лимән сәндәлйиквләштйи каучук вильән пушәнгйи кушкын ак кәрт.

Каучук вильән кушкышнажы укә гйиньәт, мәнмән фабрикьвләлән каучук пиш кәрәл ыләш, сәдйндон мә каучукым вәскитвләгьц кандәнә.

Вәскитвләнгьц шәргәш нәлйин кандымаш ёнжйи лиманын, мә ёшкәок каучук вильән кушкышвләм кушташ тьнгәлшәшлык ылына. Мәнмән кьзйит каучукан кушкыш кок йиш улы: иктйижйи „хандрилы“ — Казакста-

нышты, Покшал Азиштѣ дѣ Украинѣштѣ кушкѣш, вѣсѣжѣ „та-у-сагиз“ „ТС“ Казакстанын Шим кырыкышты кушкѣш.

Моашыжы монна ылнѣжѣ дѣ тидѣ пиш чѣдѣ. Промышльѣнностьлан кѣрѣлжѣм ситѣрѣн шокташ акли.

49-шѣ картѣин. Хандрилла.

Сѣдѣндон тѣвѣ ти кушкышвлѣн тогыштым погѣн совхозвлѣштѣ дѣ колхозвлѣштѣ шѣндѣш тѣнѣлѣнѣт.

Ти пѣшѣн ѣштѣлт шоктымашыжы кѣйѣш. Коммунист партѣын XVI-шѣ погынымашлан ѣшкѣмнѣн каучуктон ѣштѣмѣ автомобиль шинѣвлѣм—„Красный Богатыр“ лѣмѣн завод подаркаѣш пуѣн. Анцыкыла каучук вильѣн пушѣнѣ войымашым пыток виѣнгдѣн шоктѣн, промышльѣнностьланна кѣрѣл каучукум вѣскитвлѣштѣ нѣлмѣгѣц паснаок ситѣрѣн шоктѣнѣ.

Совхоз дон колхозвлѣштѣ киндѣ лѣктѣшѣм шукѣмдѣнѣ.

Киндѣ лѣктѣш лѣктѣлмѣш-мѣнмѣн кѣзѣйтшѣ кого пѣшѣнѣ ылѣш. Тыгыды хозѣйствы видѣмдон, киндѣ

лѣктѣ
кого
акѣл
лоѣш
лѣктѣ
покш
нѣт.
ѣштѣ
цилѣ
тыран
ѣдѣт,
салат.
ѣштѣ
19
тракт
цилѣ
МТС-
лаштѣ
хрѣсѣ
тѣмѣн
дон
тѣн к
макш
хоз
кѣлѣш
Аг
таш
мѣшѣн
кѣрѣд
шѣвѣм
шѣм.
Ни
киндѣ
хозвлѣ
виктѣ

лăктѣшѣм лўлтăш акли. Тыгыды, ăнгѣсѣр ăнăвлăштѣ кого машинăдон пăшăм ыштăш акли: пѣсмăнвлăэш акэл шудывлă кушкыт тă ăнă-йѣрăнѣш шăрлăт. Нинѣ лоэш шуку йиш кавшангы шукшвлă пашат тă киндѣ лăктѣш чѣдэмэш. Кѣзыт СССР-ыштѣнă нэзэр дон покшал хрѣсăнѣвлă 60%-ăт утла колхозышкы пырѣнѣт. Ёшкѣ ныр пăшăштѣм науки кэлѣсѣм сѣмѣнѣ ыштăт, ăнă-йѣрăнѣм йажон пышкыдѣмдăш манынцилă сѣмѣнѣ машинăвлăдон пăшăм ыштăт. Нырым тырактырвлăдон кыралыт, ширăт, киндѣм машинăдон ўдăт, тѣрѣдѣт, постарат, шудымат машинăдон салат. Машинăвлă цилă пăшăм куштылтат, йѣлѣ ыштăт.

1932-ин СССР-ыштѣнă 3 тѣжѣм нăрѣ машинăтрактыр станцивлăм (МТС) ыштѣмѣ лиэш. Нинѣ цилă совхоз дон колхоз пăшăвлăм ыштăш тѣнăлыт. МТС-ыштѣ цилă йиш кого машинăвлă лит. МТС солаштыш кулаквлăм йышт иѣтăрă. Нэзэр дон покшал хрѣсăнѣм социальизмѣш пырта. Киндѣ лăктѣш лўлтѣмăштѣ, хими науки кого палшыкым пуа. Сѣдѣндон цилăлăн ти наукум тымѣнѣш кэлэш. Сталин тăн кэлѣсѣм „тѣхнѣкѣм пăлѣн нăлăш“ манмы шамакшым йѣлѣмăшѣш пырташ кэлэш. Совхоз дон колхоз ровочыйвлăлăн агротѣхнѣкѣм пăлѣн нăлăш кэлэш.

Агротѣхнѣкѣ пăлѣмăшѣш тѣхѣнѣ пăшăвлăм пырташ кэлэш: 1) ăнă-йѣрăнѣм йажон пышкыдѣмдѣмăшѣм, 2) акэл шуды дон дă врѣдѣтѣльвлăдон кѣрѣдăлмăшѣм, 3) йори ыштѣм пышкыдѣмдѣшѣм шăвѣмăшѣм, 4) шуку шурнан ныр ыштѣмăшѣм.

Нинѣм цилă хозăйствы пăшăшкы пыртѣт кѣнѣ, киндѣ лăктѣшѣм когон лўлтăл колташ лиэш. Колхозвлăштѣ пăшăм йажон видѣн, колхоз пăшă вѣктă рѣмăшѣм пинѣдѣмдѣн, цилă сѣмѣнѣ колхоз

пашам пыдырташ цацыш кулаквләм важгә лыктын
шуәнә.

Йатмашвлә:

1. Выркым шытыкташ ма кәләш?
 2. Выркым малын айырымыла, мышмыла?
 3. Рок кыц кушкыш мам нәләш?
 4. Пушангын игечыжым кыцә пәләт?
-

лән
экс
тәш
лән

ми
ыл
пи
Вә
пәл
бш
тым

кар
кәр

виә

план
дон
чым

лән
кыш
нәлм

IV. ТЫМЭНЬШБІВЛАН СОЛА ХОЗАЙСТВА ПӘШӘШТБІ.

Пәшәдәм плантә ыштәш акли.

Рэволюци лимбкы мәнмән ылымәшнә когон пыж-лән ылы; киндй шачтымаш ли, граждан ырсат кого эксбкым ыштыш. Бндә ылымәш пыжлым ыжәп эр-тыш. Ти кого йасывләм сынбмбкы, мәнмән сәндә-лыкнә социализм корнышкы ванчыш.

Совет власть цилә пәшәм план сәмбнь вктәрән мия. План сәмбнь вктәрән мимы пәшәжы ашныкан ыләш. Сәдындон, совет сәндәлыкыштәнә хозайствы пиш йылә тәрләтән, йөндәрән, вктәрән колтымы. Ыц иәш пландон ыштышәшлык пәшәвләнә кок и дә пәлышты ыштымы лынйт. Ыц иәш план сәмбнь ыштышәшлык цилә пәшәжок ныл ишты ыштән шок-тымы лиәш.

Пландон ыштымәшты мәнмән цилә акситывләнә карангымы лит, кәрәвләм ышкәок ыштән шоктән кәрдынә.

План сәмбнь ровотайымашна сәндәлыкнәм пыт виәндә.

Социализмбм ыштымәшты кәрәк махань пәшәят пландон кәшәшлык. Мәнмән школы пәшәвләят пландон ыштәлтшәшлык ылыт. Шамак толшәш кавштавичым нәлбнә:

Пытәриок кавштавичын кымдәмжым пәләш кә-ләш, маньар пайәш ти пичым пайылаш лиәш, мам, кышак шындымлә,—цилә тидым шотлән, пәлән нәлмылә.

Махань вэрэмән кавштавичы хәдырым шындымбыла, махань намызым: свэзәм аль прэйышым лыкмыла,— тидымәт шотыш нәләш кәләш.

Цилә пәшәм, матъэриалым, бжәпым, хәдырвләм, пәшә силам, имным, машинәм бжәплән шындән планым бштәнә гынь вәлә пәшәнә йажон кәаш тынәләш.

Пәшәшкы цилән тәрвәнәнә, цилән пәшәнәм план сәмынь бштәнә!

Йатмаш:

План бштәмй годым мавләм пәләш кәләш?

Школы участкыштыш пәшә план.

(Тымэньшывлән попымышты).

Школы участкыштына тәнә мә тәхән пәшәвләм бштәшәшлык ылына:

Пытәриш пәшә: кавштавичәш шындышәшлык хәдырвлән нұшмыштым йәмдыләнә, шытымыштым дә ситәлыкыштым пәләнә.

Вәс пәшә: кавшта дон помидор азымым моло ирбрак кушташ парныкым бштәнә.

Кымшы пәшә: парныкыш опышашлык намызым дә пышкыды рокым йәмдыләнә, вара ниным парныкыш оптәнә.

Нылымшы пәшә: парныкәш удымй кавшта дон помидор азымым куштән шоктымыкы, йбрәнйшлыктын шындәнә дә покшым нәлмәшкыц пәрэгәнә.

Вызымшы пәшә: кавшта дон помидор азымәш вбдым кышкәнә, сам шудым самләнә, йбрәнйштыш рокшым пышкыдәмдәнә дә вара ырән шындәнә.

Кудымшы пәшә: нұшмылык кавшта вургывләм, ушманвләм моло шындәнә. Шыжым вәс иәш нұшмылык кавшта вургывләм, ушманвләм моло кодәнә,

Ш ы м ш ы п ä ш ä: Виктори мör шудым пышкы-дэмдýmы йырәнэш шýндәнä, вýдým кýшкәнä, сам-ләнä дä рокшымат пышкыдэмдәнä.

К ä н д ä к ш ы м ш ы п ä ш ä: шаптырвандым, бingж-вандым моло шýндәнä.

Б ã н д ä к ш ы м ш ы п ä ш ä: кавштавичы хäдýр шýн-дäш, мör шуды шýндäш договорым бштýmы кол-хозыш кәнä.

Йатмаш:

Махань пäшäвлäм школы участкыштыда цэротгон бш-тэн мимýлä?

Парнык малын кэрäл ылэш.

Совет властьна цилä сэмбýнок труйыш халыкын шулыкшым пэрэгä. Шулык пэрэгýmäштý пýтäриок труйыш эдэмлän йажо тотан качкыш кэлэш.

Совет власть кавштавичы хäдýрым шукэмдäш шýдä. Халавлä лишän, совхозвлä, колхозвлä йýдä, коопераци органьизацивлäшты моло кавштавичýвлäм когоэмдýmмы гишän, тотан хäдýрвлän лäктýшýштým шукэмдýmмы гишän, шуку статьян кавштавичы хäдý-рым йämдýлыммы гишän XVII-шы партконфэрэнци по-становльэньим лыктын дä бýлимäшкý тидým пырташ шýдэн.

Б ã н д ä кавштавичы хäдýр куштымы нарнык ки-шän попалтәнä.

Кýзýт йактэок эчэ сола йýдэок пасна хозяйства-дон бýлýшы хрäsänьвлä кавшта азымым, кавштавичы хäдýржýmät шуку куштэн ак кэртэп. Тагатавлä мы-чан бштýmмы изи шэгэш азымым куштатат, утым, шукым шýндýдэлýт. „Кавштавичým когоэмдäш кэ-лэш“ манмы шайажат литэ. Тошты готшыла кавшта азымым куштымашты дä пиш чýдýн шýндýmäштý, уты кавштавичы хäдýрым лыкташ акли. Ти пäшä кý-зýт шуку вэрэ у вэкýлä сэрäл колтымы.

Солаштыш колхозвлә йьдә кого кавштавичьвләм ыштәш тьнгәлмь. Пьтәриок роколмам, кавштам, охырам моло когон шьндәт. Айыртәмьнжок кьзьйт шуку йиш кавштам шьндәш тьнгәльньйт. Ирь дә пиш шуку кавшта азымым дә молы шуку йиш хәдырвләм куштән шокташ рок вьлән ыштьмь парньик пиш кәрәл ыләш. Тәхән парньик ыштьмь гишән ик учәнник тәнгә шайышт пуш.

— „Мәнмән школы кавштавичьштьнә мьгьрәп куды дон пу сарай шайылны, кәчь айаран вәрьшть, нужәр дон каржангы кого шьргь гән кушкын шагалыт ылы. Тишәкән мә парньикьм ыштәш линә. „Нужәр дон каржангы йажо вәрьм такәш йамдән ьнжьшть шалгәп“ манна. Нужәр дон каржангым итьрәйән шумькы, парньиклән вәрьм мэтьрдон висән нәлнә: кьтшы 10 мэтьр, торәшьжь $1\frac{3}{4}$ м. ли. Парньик вәргьц мьгьрәп куды йактә 5 м. йәрә вәр коды.

Пәшәлән ньл бригадым ыштьшнә. Цэротын-цэротын 6 кольмыдон парньиклән пәл мэтьр кәлгьцән йәмьм капайән пьтәрьшнә. Капайән лыкмы рокым мьгьрәп вәкь шьнә кьшкь.

Парньик пура чагаш колхозгьц кок әдәм тольәвь. Тымдышына кәләсьмьдон парньик пуралан ик пьрәннә рәдь вәлә парньик тьрәш пиштәвь. Охоньцән рамвләм пиштәшьжь пьрәннәвлә мычкы пазым ыштәвь. Парньик тьр мычкы чагым пурам тьрьнь пиштәвь: кәчь вәлншьжь лапырак, йьт вәлншьжь кькшьрәк ли. Вара капайән лыкмы рокым пура йьр тьр эн, олмыктән шьндәвь.

Намозым парньикьш малын оптымыла.

Кавштавичь пәшә пәльшь мастарвлә намозы шокшыдон шуку йиш хәдырьм куштат. Ирь шошым, кәчь айараш тьнгәлмь годьмок, сәк силан намозым парньикьш оптат, вара йори ыштьмь охоньцән рам-

дон, алыы йарал лиэш кынь, окнья рамдон лэвэт шын-
дэт. Йори бштѣмѣ рамын кытшы $1\frac{3}{4}$ мѣтѣр, кым-
дыкшы 1 мѣтѣр лишашлык.

Парныкѣш имныи намызым вэлэ оптат, ышкал
намызым ак йарыктѣп: ышкал намызын шокшыжат
чѣдѣрэк, эчэ понгывлэм лыктѣш.

Парныкѣшкѣи намызым вашталтышла, ланзын
оптат: ик шит нѣрѣи ышкал намызым, вѣлѣнжѣи
тѣхѣнѣ ланзымок имныи намызым оптат. Тѣнѣ
ланцын-ланцын парнык тѣмѣмѣшкѣи ышкал намызы
дон имныи намызым оптат. Парныкѣш опышашлык
намызы начкы, свѣзѣ лижѣи, кукшы акйары.

Парнык кѣргѣштѣш шокшыжы $6-7^\circ$ дѣ $10-12^\circ$
(Рѣомѣр градус шоттон) нѣрѣи лишашлык. Кушкыш-
влѣн нѣшмѣи шѣтѣмѣи годым тилѣцѣт шокшыракын
урдат, вара шѣтѣквлѣ кушмы сѣмѣнѣ шокшым чѣ-
дѣмдѣт. Охырѣцлѣн 16° нѣрѣи шокшы лишашлык, рѣ-
дыслѣн, морколан моло $6-7^\circ$ нѣрѣи вэлэ шокшыжы
кѣлѣш.

Йатмашвлѣ:

Махань вольк намызым парныкѣш опытымыла?

Имныи намызы ак ситѣи гѣнѣ, кыцѣ бштѣмѣбла.

Парныкѣш ѣдымѣи нѣшмѣвлѣлѣн шѣтѣшѣштѣи махань
шокшы кѣшѣл?

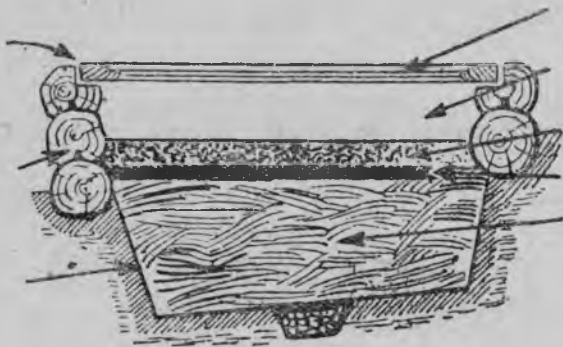
Парныкѣш намызым опышна.

Корнышты намызы лѣктѣн. Апрель тѣлзѣи толын
шагалы, кѣчѣи когон ѣрѣктѣ. Парныкѣш намызы
опташ вѣрѣмѣи шон шагалы.

Колхозгѣц кок имныидон парнык токы намызым
шывштѣн пуѣвѣи. Шывштымы намызым парныкѣш
опышна, цилѣжѣи коклы возы намызы пырыш. Эчѣ
запаслан вѣц возым ѣрѣн кодѣвѣи. Парнык цѣц на-
мызым оптѣн шѣндѣмѣкѣи, окнья рамвлѣдон лѣвѣт
кодышна.

2—3 кэчѣ эртѣмѣкѣ, парньикнѣ ыраш тѣнгѣльѣ, намозы пашырнэн валэн шѣнцѣн. Рамвлѣм нѣлѣн шушнаат, запас намозынам оптэн шѣндѣшнѣ, рамвлѣдон эчѣ лѣвѣтнѣ.

Кок-кым кэчѣ эртѣмѣкѣ, намозына эчѣ пѣл шит нѣрѣ пашырнэн валэн. Тѣнѣм шѣжѣм йѣмдѣлѣмѣ рокым тыгыдѣмдэн оптэн шѣндѣшнѣ.

50-шѣ карт. Парньикѣм анчыктымы (лош пѣчмѣлѣ).

Тѣнгѣ ыштэн шоктымыкы, тымдышына парньик йѣндѣрѣмѣ гишѣн тѣнгѣ тымдыш:

Рамыштыш стѣоклам изиш пор вѣттон ошѣмдѣлѣш кѣлѣш, тѣтѣжѣ куштымы азымвлѣм кэчѣ айар йылатэн колта. Уштѣ игѣчѣ шалга гѣнѣ, удѣмѣ пѣрцѣвлѣ шѣтэн лѣкмѣшкѣштѣ рамвлѣ вѣлѣн олым ѣшѣквлѣм лѣвѣдѣш кѣлѣш. Парньик кѣргѣштѣш шокшы пѣлѣш градуснѣкѣм шѣндѣмѣлѣ. Кого шокшат, утла уштѣт ак йарѣп. Парньикѣштѣш намозы ак ырѣ гѣнѣ, иктѣжѣ кок вѣдѣрѣ шокшы вѣдѣм иктурѣ оптал шѣндѣш кѣлѣш, тѣнѣм намозы ыраш тѣнгѣлѣш.

Йатмашвлѣ:

1. Малын парньикѣш намозым оптат?
2. Намозы ак ырѣ гѣнѣ, мам опталмыла?
3. Кынам парньикѣш рокым олтымыла?

Парньикэш кавштам, помидорым моло ўдѣшнә.

Кавшта нүшмѣм парньикэш ўдәш вэрэмә шо. Парньикэш ўдѣшәшлык нүшмѣвлә улы. Имәшток йәмдѣләннә ылы. Ўдѣмѣ анзыц помидор нүшмѣм да кавшта нүшмѣм шѣтѣктән анчышна. Нүшмѣвлә йажон шѣтәт, ўдәш йарат, тәхәнвләм шәкләнѣдәок ўдәш лиэш.

Кавштавлә помидорвлә моло пиш шуку йиш улы. Тәвә тишток ик кавшта ирѣ поспәйѣшѣ ыләш, вәсѣ пәләдѣш кавшта, кымшыжы шѣжѣм ижѣ кушкын шошы кавшта. Нинѣм куштән шоктымыку кавшта йишвләм йажонок пәлән кәрдѣнә: ирѣ поспәйѣшѣ тыгыды, кашар вуйан ыләш, пәләдѣш кавштан вуй вәрәшѣжѣ ош маклака кушкәш, шѣжѣмѣжѣ кого ылыштәшән, кого вуйан лиэш.

Пәшәшкѣ шагалаш 4 бригадәш пайылатгна. Кок бригадына кавшта нүшмѣм, вәс кок бригадына помидор нүшмѣм ўдәш лиәвѣ, тымдышына ўдѣмнәм анчаш паштәкнә миш.

Парньик току мишнәәт ләвәтмѣ әшѣквләм, рамвләм нәлѣн шушна. Парньиккѣц шокшы ләктәш тѣнәлѣ, градусныкѣм анчалнаат, 18° шокшы. Удѣмѣ нүшмѣ шѣтѣктѣмѣ годым, тәхәнш шокшы пиш кәрәл, варажы гынш 10—12° ситә.

Парньикѣштѣш рокым кѣртнѣи кѣрәпләәдон тәрләтән пиштѣшнә, кандымы нүшмѣвләнәм йишѣн-йишѣн паснарак ўдән шѣндѣшнә.

Вара ўдѣмѣ нүшмѣвлән шѣтән ләкмѣштѣм кәчѣнш анчышна.

Парньикѣштѣш рокшы пиш лывыргат вѣдѣм шѣнә кѣшкѣ.

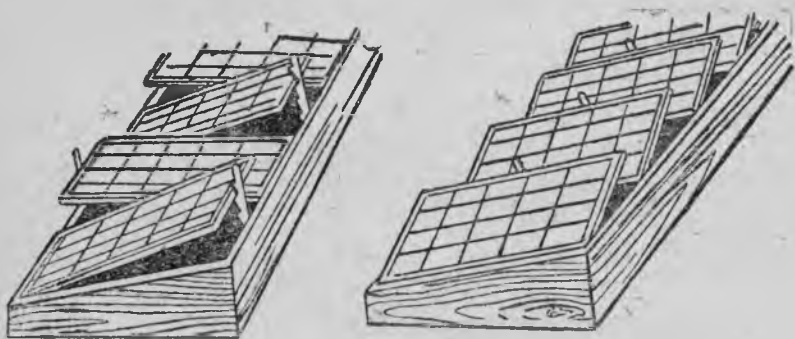
Пәшә:

Парньиктон шәгѣм тәнгәштәрѣдә, тәнгәштәрѣмдәм сирѣдә.

Парникы́штѳш азымым кыцэ куштышна.

Парникэш удѳмы нѳшмѳвлэ кут кэчыштѳш шѳ-
тэш тѳнгэлыт. Кавшта азым лэкмѳжѳ сэмѳнь шэр-
лэн, ыжаргэн миэ. Помидоржат кавштагыц ак кот.

Азым кушмы сэмѳнь рамвлэ вѳлэц ашыквлэм чѳй-
дэмдэн мишнэ: ашык лѳвэлнѳ азым йѳлгэ лиэш.

51-шѳ картѳк. Парник йонгэштэш пачын шумѳ.

Шокшырак кэчѳ годым шокшы, йонгата воздухым
пырташ манын, рамвлэм изиш лѳлтэл мишнэ. Рок
кошкымы сэмѳнь вѳдѳм кѳшкѳшнэ. Кавшта азым
дон помидор азым пиш йажон кушкын шагальэвѳ.

Азымвлэ пѳлѳшангмыкѳ парникэшок шозэмдэн
шѳндѳмѳ анзыц азымын кужы важвлэм, мычашвлэш-
тѳм цѳвэштэн кѳрѳн шушна. Вара парнядон ыраж-
влэм ѳштѳшнэят, шозэн, лозѳшштѳш ик вэршок йонгы
кодэн шѳндѳшнэ.

Тэнгэ шѳндѳмѳм „пикировка“ маныт. Кавштавичѳ
мастарвлэ кэрэк кынамат тэнгэ ѳштэт.

Йатмашвлэ:

1. Кавшта азым важ малын шимэмэш?
2. Малын „сѳнзэ вазын“ маныт?
3. Пикировкой малын ѳштэт, важым малын пѳчкѳт?
4. Азымлан кушкашыжы ма кэлэш?

Кавштавичышты йыраным ана ышты.

Кого промышльэностан халавлә лишны, совхоз-вләшты, кого колхозвләшты моло пиш кого кавштавичывләм ыштат. Тышты йыранвләм ак ыштәп, йырантәок үдәт, шындәт. Кымда вәр, йыран гань ак кошкы, вьдымәт шуку кышкәш акәл. Кавштавичы хәдырвләм машинәдон төр рәдын үдәт, шындәт. Удымәшты, самлымашты „культыватыр“ манмы машинәвләдон пәшәм ыштат.

Йыранвләэш шокшы йаратышы хәдырвләм шындәт: йыран йажоракын ыра.

Кавштавичыштыш йыран ләэш вәрым такәш йамдымы гыц пасна, иры поспәйышы әдырым погән нәлмы вәрымәт такәш ак киктәп. Поспәйышы хәдырым постарән нәлмы вәрәш эчә угыц вәс әдырым шындәт. Иры поспәйышы луку вәрәш салатым, шпинатым, рәдысым, рәвым, морко вәрәш роколмам шындәш лиэш.

Тәвә ти статья кавштавичы пәшәм у статья ыштәш кәләш.

Йатманвлә:

Малын кавштавичы хәдырым йырантәок шындымлә?
Кыцәлә ик вәргыцок шуку пользым нәләш лиэш?

Помидор азымым йыраныш шындышна.

Школы кавштавичынам кырал, ширән пиштышна. Пичышкына прәйышы намозым моло лыктыннаат, кыралмы вәрнә пиш пышкыды, выжгата лин шыныын. Тишкы парныкәш куштымы кавшта азым дон помидор азымым шындышәшлык ылына.

Пәтәри помидор шындәш 11 мәтыр кытан, 1 мәтыр кымдыкан нәл йыраным ыштышна. Йыран ләвләм ыштәш кужы кәрәмдон төр висышна. Вара заступтон коән шындышна. Йыран ләвлә 4 дьэцимәтыр кымдыкаш лиәвы.

Йыранвләм бштән шындымыкына помидор тышкәвләм йалштән шагалташ пандывләм шагалтән кәшнә.

52-шы кэртын. Помидор.

Ныл йыраныш циләжы 80 азым пырыш.

Йатмавлә:

Помидорым малын шоэн шындәт?

Помидор азымым малын панды вэлән йалштат?

Помидорвләм анчымаш.

Помидор кавштавичын у хәдыр ылэш. Помидорым шындәш тынгәлмәлән 12—15 и вэлә шоэш. Тәхәнн кытык вэрәмәшток помидорым цилә вәрә шындәш тынгәлыныт,

Ик йыранэш лу панданкок рәды 20 панды шагалтымы ли. Тынамок панды сага азым шындәш изи лаксаквләм бштышнә, азым йалшташ мацалам йәмдәлән шындышнә.

Цилә йәмдәлән шоктымыкына парныккыц помидор азымым кандышна. Помидор шындәш тымдышы кныгәштә кәләсымә сәмынь шындәш тынгәлнә. Шындымыкы ливыш вәдым кышкышнә, азымвләм йорын кәшәшкыц панды вэлән йалштән шындышнә.

Помидор тотан, йаратым качкыш ылэш. Тидым кушташыжы вэлэ молы хадьргыц шукурак анчаш кэлэш. Помидор шокшы сандалыкыштышы ылэш, ты дьндон кого уштым ак тырхы.

Помидор йыр сам шуды бинжи ли, рокшы топылоток пышкыды лижи. Помидорым кангьж гач кок-кым ганак ыраш кэлэш. Помидор олмажы кушкаш тынгалмешкы укшвлажым пычкэдэн ат шу гынь, 6—8 кого укшан тышкя лин шагалэш. Тэхэнь укшвлалан кушкаш ирыкым пуаш акэл: олмавлажы тыгыды лит.

Ордыж укшвлам пычкэдэн мимы сэмбнь, бирды сескажы пелэдэш, кушкэш, когон укшангэш. Помидоржы лиаш тынгалмыкы ик укшланат кушкаш ирыкым ак пуэп, пычкэдэнок миат, бирды сескажым да блышташыжым вэлэ кодат. Помидор олмавля кушкыт, лелэмьт, сескажы йорын вазэш. Сеска йорын вацмым вычаш акэл, панды тэрвэн йалштэн миаш кэлэш. Йажон анчымашты помидор олмавля йажон кушкыт, шалдыра лит. Помидор олмавлам ыжаргымок кырыт, спейэн шоаш айаран вэрэш опат.

Кавштам шьндьшнэ.

Кавшта шьндьшашлык вэрнэ квадрат каньы: кышат, жымдыкшат — 11 метыр. Планым бштэн-шотлы-маштына тишакэн иры спейышы дон пелэдеш кавштам 50 азым рады, шыжым спейышыжым 100 азым рады шьндеш линэ.

Кавшта шьндеш йыранвлам шына бшты, йырантэок шьндьшнэ. Шьндеш тынгалмы анзыц шьндьшашлык вяржым вэлэ бштышнэ: кужы керэмьм шывшын пыштышнэат, метыр кытлаш 10 изи лаксакым бштышнэ. Керэмьм ик метыр дангын тарватымкы, эчэ тэхэнь лаксаквлам бштышнэ. Цилажы 100 лаксак ли.

Вара парньиккыц кандымы кавшта азымвләм иктын-иктын шындаш тыңалнә. Азымвлә пиш йажо ыльэвы: шимәлгы — ыжаргы ылыштәшән, кыжгы йалан, кого важан лиэвы. Тәнгә пәтәри шыжы йиш кавштам шын-дән пәтәрышнә.

Шындымы азымвлә лозш эчә вәс лаксаквләм йәм-дәйлән шындышнә. Ти лаксаквләш 50 азым рәды иры-

53-шы картыйн. Ийлә пәспәйишшә кавштавуй.

пәспәйишым дә пәләдыш кавшта азымвләм шындыш-нә. Шындән пәтәрымкы ольән, азымвләм пәрегәлын, айарәш ливыш вәдым кыш-кән мишнә.

Икварәшок кым йиш кавштам мә шындышнә. Тәнгә лин гыньәт, ти кым йиш кавшта кым статьян кушкын шагалыт: иры пәспәйишым пәл кәнгыж кытлан рәзн нәләш лиәш. Пәл-

әдыш кавштажат тынәмок пәспәйә. Ти кок йиш кавштам рәзн нәлмыкы, шыжы йиш кавштажылан кушканыжы йонгата лиәш.

Кавшта азым шындымәштәйнә мә бригады пәшәм пыток кычышна, тәкәш шалгышы, кыргышталшы моло укә ылы. Пәтәриш бригады лаксаквләм ыштыш, вәс бригады йәмдәйләмы роком оптән миш, кымшы — азымым шындыш, нәлымшы — вәдым кышкыш.

Йатмашвлә:

1. Кызыт малын йәрәнтәок шындәт?
2. Азым малын кыжгы, кого важан лин?
3. Ливырак вәдым малын кышкәт?

Нүшмылык кавштавичы хәдырвләм шындәнә.

Кавштавичы хәдыр нүшмынә ак ситы. Ти акси-тым ситәрәш кәләш.

Мәнмән сандәләкыштышы кавштавичы хәдыр нүш-
мы молы сәндәләкыштышкыц йажо ыләш. Вәскит-
влә тидым пәләнйтәт, мәнмән ырлык нүшмывләм
когон нәләш тынгәлыныт. Мә кавштавичы ырлыкым
пуәнә, вәрәшыжы тышәцын машинәвләм кандәнә.
Мәләннә машинәвлә, пиш кәрәш ылыт. Тәнгә гынь,
вәскитвләшкы колтышашлык нүшмывләмәт шукәмдәш
кәләш.

Нүшмылыквлә тыр вәрәшты пиш йажон кушкыт.
Хрәстылә пәләдышән йиш нүшмылыквлә лит кынь,
ниным пасна шбндымылә: ик цуцаәш шбндымыкы
йарлалт кәәт, худа лит. Сәдындон ик йиш нүшмым
вәс йиш кыц мбндыран, 100 мәтыр нәры өрдәшты
лижы.

Нүшмылыквләм шбндымыкы молы хәдырләок ни-
ным анчымыла, самлаш, рокшым пышкыдәмдәш тә
ыраш, сәскәвләштым кушмы сәмынь шагалтымы панды
тәрвә йалштән миәш кәләш.

Хрәстылә пәләдышән (кавштан, ушманын, рәвын
моло) сәскәвлә пәләтмы паштәк ладаквлә лин миәт.
Пытәриш ладаквлә поспәйән шот, молыжы агәп, куш-
кышыжы со пәләток миә. Тәнгә цәрнәдәок пәләтшы
мычашым цывәштән шуән цәрәш кәләш. Поспәйән
шошы ладаквлә поспәйәтәт, пыдәштәш тынгәлыт. Нү-
шмышты вилын кәмәшкыц, нүшман ладаквләм по-
спәйымы сәмынь погән мимылә.

Охырәц нүшмылән сәк пытәриш йажо охырәцвләм
йбран вблноок сарәм шомәшкы киктәт. Кого охырә-
цым погымыкы, кәчы айарышты киктәт. Нинын нүш-
мыштым, поспәйән шомыкы ижы итәрайән нәлыт.

Кәрәк махань нүшмым, тонгым моло итәрайән
шбндымыкы кушмы вәрәшты дә калыа шотымы вә-
рышты урдымла.

Кавштавичы хәдыр нүшмывләм куштымыдон со-
циализм бштәш палшәнә.

Кавштавичылан шуку вѣт кэлэш.

Кавштавичывләм угыц ыштәш тынғалмашты пѣтәриок вѣт кишән шаналташ кэлэш. Кавштавичы хәдырлән вѣт шуку кэлэш. Вѣт укәән вәрыштәт кавштавичым ыштәт. Тынәм вѣтшым ӧрдѣжгыц кандат, әль кавштавичэшок коловәцым капайат. Тиләц пасна молы статьянат лывыргым кычаш лиэш. Рокышты лывыргы ак ситѣ манаш акли, лывыргы мәдокуна утыжыдон толэш.

Кыцә лывыргым кычымыла?

Шуку вәрә шошымшы вѣдым пүән урдат. Кавштавичы вәрѣм шѣжѣмок кырал пиштәт. Шошымат кыралыт. Шѣжѣм кыралмы әнгә-йѣрән ак кошкы, лывыргок кийә.

Тәнгә ыштѣмѣгыц пасна, кавштавичыштыш вѣлвәл рокым мотигәдон, шуку статьян культиватырвләдон тәрвәтѣмѣт, пыргатаэмдәт, пышкыдэмдәт.

Кошкән шѣцшы рок вѣлән ком лиэш кѣнь, лывыргылан йанчын ләктәшѣжы үп пѣрцѣ гань пиш вѣцкѣж пычвлә лит. Ти выцкѣж пычвләм пыдыртән шумыкы, лывыргылан йанчын ләктәшѣжы корны укә лиэш, рокэшок кодәш.

Кого кавштавичывләшты цилә пәшәм киттон ыштән шокташ акли. Сәдѣндон, йѣрән вәрвләм машинәдон кыралыт, ширәт. Машинә үдә, шѣндә, рокым пыдырата, вѣдым лыктәш, кѣшкә, шывшта. Кавштавичы хәдыр локтылшы шукшвләм пѣтәрәш йәдвләм машинәдонок пѣрхәт.

Кавштам кыцә анчышна.

Шындѣмѣ хәдырнәм бригадыдон анчаш тынғалнә. Йѣрәнтә шѣндѣмѣ кавштаэш пѣтәри кәчыгач вѣдым кѣшкѣшнә, кушмышты сәмѣнь шоэрәкѣн кѣшкәш тынғалнә. Йѣрәныштыш рокшым әрнә вуйгы-

цок пышкыдэмдѣшнѣ. Сам шудылан кушкаш ирѣкѣм шѣнѣ пу. Кок кѣнѣ намозы вѣдѣм кѣшкѣшнѣ. Пышкыдэмдѣмѣ сѣмѣнь рокшым ыралтѣн мишнѣ. Шѣжѣ йиш кавштажым кок кѣнѣ когонок ырышна.

Ирѣ поспѣйѣшѣ дон пѣлѣдѣш кавшта вуйвлѣм важгѣ лыктын пѣтѣрѣмѣкѣнѣ, шѣжѣ йишѣжѣ пиш шѣрлѣш тѣнгѣльѣ, цѣрѣ вѣр нѣмат ѣш кот. Пѣл кѣнгѣж эр-тѣмѣкѣ вуйангаш тѣнгѣльѣ. Шѣжѣш кыды вуйжы 4—5 килограмм лѣлѣц лиѣвѣ.

Ирѣ поспѣйѣш кавштан вуйжы мышкынды гань лимѣкѣ, роаш тѣнгѣлнѣ. Йажон поспѣйѣшѣ вуйвлѣжѣ шѣмураш коршок кань пиш цаткыды лин шѣнѣцѣт, кыдыжы пѣдѣштѣш тѣнгѣлѣнѣт вѣк.

Пѣлѣдѣшѣн кавштанаат йажон кушкы: ѣлѣштѣш-влѣжѣ ѣнгѣсѣр, кужы, кѣтѣштѣшвлѣжѣ рокышкок кѣчѣлтѣт, молыжы тѣр шалгат. Вуй вѣрѣш ош маклака, тывыртыш маклака гань лин шѣнѣзѣ. Локтылалтмыжыгѣц мѣ тѣнгѣ ѣштѣн мишнѣ: ик ѣрвѣзѣ ѣлѣштѣш-

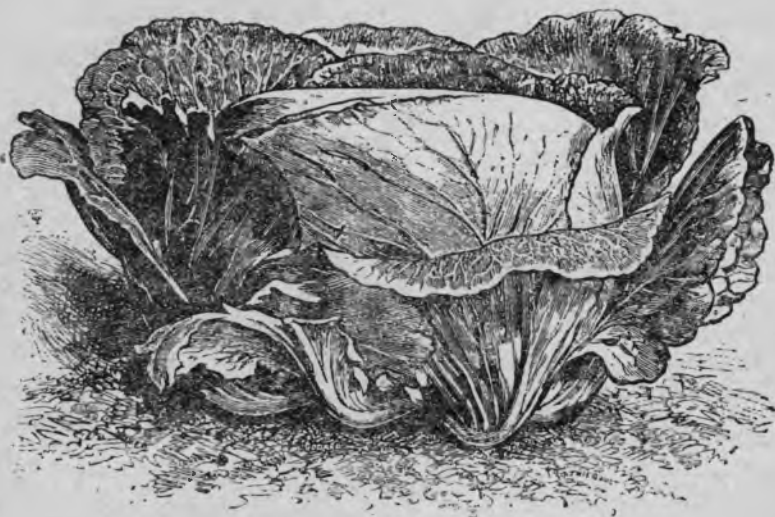

54-шѣ картѣн. Пѣлѣдѣш кавшта.

55 шы карт. Аяжыкта и пѣмѣлѣмѣ кавшувачы лыдыр

влажым мычашкыц кушкыла лүлтәлән, кок кидә цымырал кыча, вәс ырвэзэҗы мацаладон йалштән шьндә. Вара кавштавуйыш айар ак вац.

56-шы карт. Поздан кушшы кавшта вуй.

Кавштам йужон анчышнаат, кавшта шар моло йш вац, шукшвлә вәлә изиш вазэвәт, мә нбнбм киттонок погән пьтәрышнә.

Йатмаш:

Йажо лижы — манын — кавштам кыцә анчән куштымла?
Рокым кыцә лывыргын урдымыла?
Вбдбм махань вэрәмән кышкәш кәләш?

Нүшмбм йәмдблбшнә.

Школын кавштавичәш шьндбмбй нүшмблык кавшта вурдывлә, ушманвлә моло ниш йажон кушкәвб. Пьтәри сам шудывләм самлышна, вбдбм кышкбшнә, кок канәк рокым пышкыдәмдбшнә, сәскәвләм кушмышты сәмбнб панды вәлән йалштән мишнә. Нүш-

мбылык сәскәвләжйи пиш шукуы лин шагалъэвәт, пандывләм эчә угыц шагалташ вәрәштйи. Йакшар ушманын нүшмбйвләжйи шәрләок кәчәт, пиш ләлы ылыт, кыдыжын пандыжат йөрбләш цаца.

Сәнтьәвбйр тйлзбш пырымыкы нүшмбылык кавштан, ушманын ладаквләм поспәйбм сәмбнь постараш тынгалнә. Поспәйбш ладаквләжйи пиш ошы лин шбнцбнбт, нүшмбйвләжйи вашт пәлдбйрнәт.

Йбйргәшкйи йакшар ушманын нүшмбйвләжйи шимәлгы ылыт, кужикәжын лудалгы сары ылыт. Укшвләжбм нүшмбй поспәйбм сәмбнь пычкәдән мишнә.

Кәнгбж эртбмбккйи, котшы, пач нүшмән сәскәвләм школыш кандышнаат,— йажоракын поспәйән шошты манын, пидын сәкәлтбшнә. Йарлән кәмәшкбйц лбмән пумагавләм сәскәвлә сага йалштән шбндбшнә.

Парныкәш, кавшта азым дон помидор азым вәрәш, охырәцәт йажон кушкын шо. Йажовләжбм нүшмблән кодышна. Нүшмбылык охырәцвлә дон помидорвләм окня анцылны шукуы киктбшнә. Вара, йажон поспәйән шомыкышты охырәц көргбм нүшмбйвләжйигә кого коршокуш оптән шбндбшнә. Кым кәчйи лимбккйи охырәц тәзбльәжбм шактә вашт шбрән, йоктарән колтышна. Нүшмбйжбм шукуы гәнә ирә вбдәш шүәлтбшнәәт, газәт пумагаәш кошташ шәрән пиштбшнә. Помидор нүшмбймәт тынәок итбйрәйбшнә.

Нүшмбылык кавштавуйвләм, ушманвләм моло кыцә йәмдблымбйлә.

Нүшмбылык кавшта вургывләм, ушманвләм моло шошымәш шбндәш шбйжбмок йәмдбләш кәләш. Цаткыды кавшта вуйвләм айырән нәлбн, мбгбйрәпбш валтән сәкәлтбмлә, әль йори капайымы мүнәмбш оптән шбндбмлә.

Нүшмбылык ушманын сүмжбм дә важшым роаш, шушырташ әкәл: шушыргышы ушман шүәш тынгаләш,

шһндәш акйары лиэш. Мүгһрәһиш ушманым китмычан ольән валтымыла, кышкәш, шиһндәш акәл, локтылалтәш.

Морком, пастәрнакым дә пәтрушкым кого йәшһкәш кукшы ошма ләшһ оптән шһндәш кәләш. Тәһгә һштһдә шһәш тһһгәлһт. Ошма ләшһ оптымыкы ак локтылалтәп, качкашат пиш йәжһ лит. Ушманвләжһ гһһһ тһтәок тырхат.

Нүшһылык кавштам йһрән вһләц вәжгә лыктын нәлһылә. Уты пһышвләжһм пһчкәдән шуаш тә мүгһрәһиш валтән вәрәәш сәкәлтәш кәләш.

Йәмдһыһы нүшһылык хәдһрвләм шһшым йһрәнһшкһ лыктын шһндәт.

Йатмәшгәлә:

Тәмдән колхозыштыда кавштавичһ хәдһрвләм нүшһылән кыцә пәрәгәт?

Постарымы годым йлһштәшвләжһм дә вәжвләжһм пһчкәдәт?

Мөршуды, шаптырванды, йһһжванды дә молы.

а) Мөршудым, шаптырвандым дә молымат шһндһмһлә. Социализмһм стройым пәшәлән цилә стәтһан палшышашлык ылына. Мөрһм, шаптырым шһндһм гишән колхозвлә йһдә молһ шһндәш кәрәлһм ыһһлдарәнә. Мөр, йһһж, шаптыр дә молыжат махань дохотым пуат, тһдһмәт анчыктән пушашлык ылына.

Мәнмән шһколы лишһиш сола марывлә шукуы кого мөрһм шһндәт. Кыдыжын 4—5 йһрән молһ улы. Йһрәнвләжһ 42 мәтһр (20 вочык) кыташ молһ ылыт. Мөр лимһ годым 150—200 тәһгәш мөрһм выжалат. Хрәсәһһйн цилә росхотшым тинәр окса ләвәт кәрдәш.

Кызһт ти сола марывлә колхозым һштәнһт. Колхоз марывлә мөр пәшәмәт иквәрәш һштәш тһһгәлһһт кһльәктивтон цилә пәшәжһк куштылгн һш-

тәлтәш. Мөршуды войашат кольэктивтон куштылгы. Мөргыц пасна нинь шаптырвандым дә Ынҗивандым шындаш линьт.

Мөр, шаптыр, Ынҗж колхозлан кого палшыкым пуат. Кыцкыжым копэрацилан выжалэн кэрәл машинәвләм колхоз нәлын кәрдәш.

б) Мөршуды кыцэ хана. Мөршуды пәлэтмьжы годым рок вьлкь важвләм лыкташ тынғәләш. Пүкшәмәш у тышкә лиэш: пьтәри күшкылә Ылыштәшвлә

58-шы карт. Изимөр шуды.

ләктыт, вара рокышкы важвлә валаш гынғәлыт. У тышкән кушканыжы Ышкьмжын силажы ак ситәт, пьтәри авә тышкә силажым пуа, пукша, кушта. У тышкә прамой важаң ак шо гыньәт, ти пьтәриш пүкшәм гыц эчә кок важ угыц ләктын кәәт, эчә кок у тышкә лиэш. Нинь важаң ак шоәп, эчә угыц кок важ рәдь ләктын шынцьт.

Ик кого тошты тышкә вьц-кут важым моло колта гынь, шьжәш угыц лишь тышкәвлә кушмышты сәмьнь йьрәньм, рокшат ак кай, ләвәт пиштәт. Тинәр у тышкә кушкын важаң шоашышты авә тышкәгыц пиш шукуы силам шывшыт.

в) Мөр йьрәньм йәмдьләнә. Кавштавичь хәдьрвләм шындаш тынғәлмәшкәт тымдышыла тымдымы статьяң, мөр шындаш йьрәньм мә йәмдьлән шындышнә. Тымдышына эчә шьжьмок ти йьрәнлән са-

дывичэш — йонгата вәрэш — кырал пиштэн ылын. Йырән вәржы 12 мэтър кыташ тә 4 мэтър кымдыкаш ылэш. Тишкы колхозныквлә вьц арава тошты, прэйыш намозым шывштэн кандэвй. Пйтәри кытмычкы покшэц шәлнә. Кок учэнык кыртныгольмыдон ик йырән вуйэш 3 дьэцимэтър кәлгыңаш лаксакым йштэвй. Лаксак кымдыкшы 2 мэтър, кытшы 1 м. Вьлвәл рокшым сирәм вьлән ик арашкы, лывәл рокшым вәс арашкы пасна-пасна оптэн шьндэвй. Шайыкылә цәкнән вәс лаксакым капайым сәмбнь, вьлвәл рокшым пйтәриш лаксак пындашкы, лывәл рокшым вьлкы оптэвй. Пйтәриш лаксак сага вәс лаксакым капайэвй. Вара тәнгә кымшы лаксакым, нйлымшым,... йырәнйым капайән миэвй. Капайән пйтәрймыкышты кок йырән вуйышты кок лаксак лин шьнцй. Вәс учэныквлә капайышывлә паштәк кыртны кырапльадон ширән миэвй. Мөршуды шьндйшәшлык йырәннә пышкыды, түшәк кань лин шьнцй.

Мөршудылан, молыланат свэзә намозы акйары: тидй пиш силан ылэшәт, кэрәк махань сәскәмәт йылатән колта. Тьдйндон прэйән шьцшы намозы вәлә йара, тьдй вәлә кушкаш силам пуа.

Вәрйым йарыктымыкы йырән ло йштәш кужы кәрэмйым шывшын шьндйшнә. Кок йырән ләш пәл мэтър кымдыкаш тә ик дьэцимэтър кәлгыңаш корным коән пиштышнә. Кок йырәннәжы мэтърәк-пәләк кымдыкаш тә 12 мэтър кыташ лиэвй.

Пәшә:

Йырән вәрыштыш тон сирәмән вәрыштыш рокым капайән анчыда дә кәлэсйдә, кыдыжы лывыргы ылэш?

Кок вәрәжәт ик куб. дьэцимэтър рокым нәлйн висән анчыда дә кәлэсйдә, кыдыжы ләлйрәк?

г) Мөршуды шьндәш тымәнйнә. Школы садывичйштынә ик изи йырән мөршуды ылы. Ти мөршуды, прамой анчымы агылат, йажон кушкын кәрттә.

Ти й
дәш
П
лыг
мыд
кән
лыг
мәят
П
пуш
-
цил
ылы
шьн
пйт
цик
цыц
цик
тйн
П
кэр
йшт
мөр
мөр
П
кыш
-
та
ак
П
хов
кол
ыш
10.

Ти йырангыц мөршудым кок у йыранышкына шындаш лина.

Пытари охыр йашыкеш йакшар рокым вѣт йарэ лыгэн лавырам ыштышна. Тымдышына кыртныгольмыдон мөршуды цуцам капайэн лыктат, рокшым пачкэн шуш, кукшы блышташвлэжым кырын нальы да лыгэн шындымы лавырашкы цикал шындыш. Вара маат тэнгэ ышташ тынгална.

Пашалымна годым тымдышына тэнгэ шайышт пуш:

— Мөршудына пиш шалдыра мөрэн ылэш. Нини цила имэшты тышкавла, тэнэ мөр ыштышашлык ылыт. Тэвэ нинышты тошты тышкавла ылыт. Ниным шындаш акэл, соикток блянэн ак шоэп, кошкэн пытат. Лыкмы тышкавлан важыштым лавырашкы ана цикал гынь, йырангыц лыктын пытарымэшкына аныц лыкмынажы лывыжгэн кэн кэрдыт. Лавыраш цикалмы нымат ак ли, шындымы сэмыньок кушкаш тынгалыт; — манын помыш.

Шындышашлык йыранна докы мишнаат, кужы кэрэмдон йыран йыде кыт мычкы кым корны рады ыштышна. Корнывла мычкыжы пэл мэтыр кытэш мөршуды шындаш изи лаксаквлэм ыштэн, ик тышкан мөршудым шындышна.

Шындымы сэмынь айарышты шынцышы вѣдым кышкэн мишна.

Ушты вѣдым мөрэш кышкэш ак йары: изи кавшта азым ганьок мөршудат кижэн колта, вара йылэ ак блыж, кыдыжы воксэок йамэш.

Колхозлан мөр шындаш палшышна.

Школы йыранэш мөршуды шындымыкына колхозыш мөршуды шындаш кэшна. Ма мимэшкына колхозныквлэ йыранвлэм ыштэн шындэныт. Намозыштымат бжэлайыдэлэйт: когон йөрэн шындэныт, йуж

вәрэжы аранок кия, кыралмы анцыц тыгыдын шәлә-тән шутәлыт.

Шындәш кок йыраным нәлнә. Йыранвлә кымда ылытат, йыран вьлкы кузән шагалтә шындәш акли. Колхознык вәтывлә, ыдырвлә тошты йырангыц мөршудым лыктылдалытат, төрок кым-нәйл тьшкәм ик-вәрәш шындән миәт. „Тәнгә— йылә шындән пьтәрәнә“— маныт.

Мөршуды шындәш тынгәлмәшкына тымдышына колхозныквләлән мөршуды шындым гишән попыш.

— Тәмдән йырандә пиш күкшы дә кымда ыләш— манәш. Тәхән күкшы йыран когон кошка, лап йыраным ыштәш кәләш, начкы вәрыштй вәлә күкшы йыраным ыштәт. Кымда йыранышты шындәш, вьт кышкәш, самлаш моло йасы. Мөршудыжым ик тьшкә рәдй шындымылә: иктын шындән йажон кушкыт, цуцан шындымәштй шуку ылытат, худан кушкыт, икыжәк-иктым тәмдәт, эчә рокыштыш силажат ниньлән чыдй лиәш. Шыран шындәш акәл, ик тьшкә гыц вәс тьшкәшкы кым дьэцимәтыр лижы. Тәвә мә шындымынәм анчалда!— манын шайажым пьтәрйш.

Колхозныквлә тымдышынан попымым колыштәвй.

Кыдыжы:— Йә, шындән анчәмәдә! Мәәт тәмдәм анчән, тымәнына,— маныт.

Мә тымдышына тымдымла шындәш тынгәлнә.

Шындышы вәтывлә, ыдырвлә мәнмәм анчән попәт:— Та лачокок йажон шындәдәш,— маныт.

Колхозлан тәнгә палшән кодышна.

Мөршудым кыцә анчышна.

Мөршуды йыранвләнәм кавштавичы хәдыр анчымы годымок анчышна. Пәшәжым бригадывләдон ыштйшнә. Пьтәри кок-кым кәчы гач вьдйм кышкышнә, сам шудым самлышна, шәрлән шыщы тьшкәвлә йыр рокшым кок кәнәк пышкыдәмдышнә.

Мөршуды тышкәвлә йажон кушын шагалмыкышты, вѣлвәл важвлә ләктәш тѣнгәльвѣ. Учитель тымдымдон мә нинѣм важикәң кашаргыдон рокыш паткыдын пышкыл-пышкыл шѣндѣшнә. Тәнгә ыштѣмѣкѣ нинѣ йѣләрәк важым колташ тѣнгәлѣт. Ти у тышкәвләгѣц ләкшѣ важвләлән шәрләш ирѣкѣм шѣнә пу, со кѣрѣн мишнә. Кәнгѣж пәлә лимѣкѣ пәләдѣ, ийунь тѣлзѣн, ыржа шѣрхә ләкмѣ годым, мөржәт кѣаш тѣнгәльѣ. Шуды лошты йакшаргын вәлә кайәш, анчашат йажо.

Шаптырванды.

Шаптыр пиш шуку йиш улы: йакшаргы, шимѣ, ошы моло. Нинѣ гѣц пасна эчә шуку йиш имән шаптыр улы.

Шаптырванды кәрәк махань рокыштат кушкәш.

Кѣцкѣжѣ лижѣ манын, и йѣдә намозым лыкмыла, тышкә лѣвәлнѣш рокшы пышкыды лижѣ.

Шаптырванды шошым пиш ирѣ кушкәш тѣнгәлѣш, пәрцәжѣ, лым шылымы сәмѣнѣок пәчкәәт, ыжаргаш тѣнгәлѣш, йѣлә пәләдәш. Олмаву пәләтмѣ йѣжәпәш шаптыр тыгыды пырса гань лиәш. Шаптырванды покшымгѣц ак лүт, шаптыржы и йѣдәок когон шачәш.

Шаптырванды когон хана, тѣнгѣц у нѣргѣвлә ләктѣн миәт, тышкә шәрлә, шѣрәәмәш. Угѣц шѣндѣмѣ годым 0,2 мәтѣр кәлгѣцәш рокышкы ырән

59-шы карт. Йакшар шаптыр.

шындат, вара укшвлә важанаш тынәлыт. Вара важан шоны укшвләм царгән нәлытат, пасна шындат.

Шаптырвандым поганьадонат кушташ лиэш. Ирәи шошым, лым шылаш тынәлмәи гоodyмок, икиәш ваштырвләм шит кытәш пычкәдән шындат. Рок ливимәшкәи начкы ошман йәшәкәш пиштәтәт, мугырәпәштәи, әль лым ливәлнәи урдат. Йырәнвләм йәмдәи ләи мәи кәи поганьавләм пышкыды рокыш тәи рәи нәи рәи к шы рәи л миәт. Поганьажы рок кыц иктә 4 см.

60-шы карт. Имән шаптыр.

күшән лижәи. Нинәи важым колтат, кушкыт, кокиштәи пасна лыктын шындәш йажо тәшкәвлә лит.

Шаптырванды когон шәрлә. Шырә йлыштәшән-йыштәи шаптыржы йлыштәш лошты шалдыра ак ли. Сәдәндон тоштырак укшвләм пычкәдән лыкмыла; йонгата лижәи. Рокыш әйбәнән валымаш кыц укшвләм торәш пандывләдон тәкәйләш кәләш.

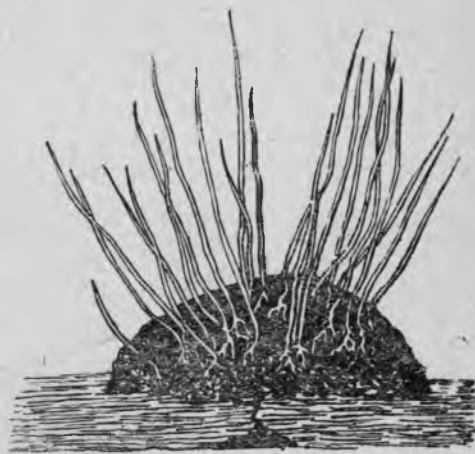
Имән шаптырвандәш, йакшаргәш тә ошәш шим вуйан ыжар шукш вазәш. Тидәи шаптыр качшы ләи пәи н игәжәи ыләш. Ти ләи пәи н игәвләжәи тәшкә ләи

вэлнбш рокышток лит, тйдьндон вьлвал рокшым нэлйн шуаш кэлэш, вэрэшбжы вэс рокым оптэн шьндэш кэлэш. Ниньм пьтэрэш йадаи вьдьм — йори атыш оптэн шават.

Бльштэшш, норгэш, шаптырэш лашаш кань лудалгы лывш вазэш. Бльштэш, норгы да шаптыр пьтэри шимэмьт, кыпат, вара кошкаш тьнгэльт, коккым ишть шаптырванды воксэок йамэш.

Ти цэр йамдаш шаптырванды тьшкэвлэ вьлкы шьжым да ирбь шошым, эчэ шаптыр пукшэмалтмыкы соды йарышан вьдьм шават.

Шаптырванды 8—10 ишть шонэмэш. Тьнэм шаптыржы тыгыдэмэш, шонэн лиэш тьнгэлэш. Тьдьндон у тьшкэвлэм шьндэн йамдылэш кэлэш.

61-шы картын. Ырым шаптырванды тьшкэ.

Бнгьжванды.

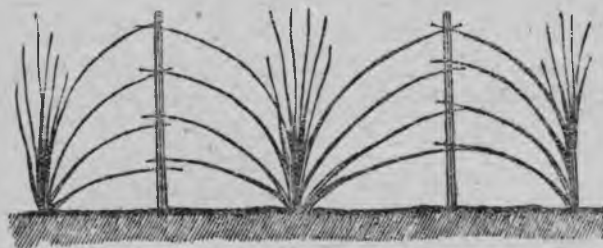
Бнгьжванды пышкыды вэрбьм йарата. Сэдьндон шьндьшашлык вэржым кэлгьн, 40 сантимэтьр кэлгьцбьн капайэн шьндьмьлэ. Кэлгьн кьралмашты лывыргы шуку лиэш. Тэхэнь вэрбьшть бнгьжванды йажон кушкэш, бнгьжшят шуку, шалдыра лиэш.

Бнгьжванды рок львэлнбш важгьц норгьвлэм лыктын хана. Шьжым норгьвлэм шьндэш йамдылымь вэрэш иктьн-иктьн да рэдьн-рэдьн ик мэтьр кьтан ловлэм кодэн шьндэн мимьлэ. Рэдь лошты мэтьрэк-пэлэк йонгы лижы. Йорьн кэмаш кьц

пандым вэлэ йалштэн шьндьимьлэ. Шошым шьндьимь
ьнгьжвандым пьчкьин шумыла, шит кыт вэлэ котшы.
Вара тьшкэгьц лэкшь у норгьвлэжь йажон кушкын
шот. Нинь пиш шуку лит кьнь, ик тьшкээш 5—9
йажо норгьим вэлэ кодымыла.

Шошым йьдэ ьнгьж вэрьшкь намозым лыктын
рок пыргатаэмдьм сэмьнь йарэн мият. Ынгьжванды-
жым тьнэмок панды вэлэн йалштэн шагалтат. Тьш-
кэвлэ лошты ньмахань шуды ьнжь ли, самлаш кэ-
лэш.

Ынгьжвандым ик вэрьштэ 6-и гьц утла кушташ
акли. Ти ьжэп шомашэш вэс вэрэ шьндэн йэмдь-

62-шы картьин. Йалштым ьнгьж тьшкэвлэ.

лэш кэлэш. Тьнэм и йьдэок ьнгьж шуку лиэш.
Ынгьж войышы колхозвлэ цэроттон 3—4 вэрэш
шьндэт: 2 вэрьштэ ьнгьж лиэш, 3-шы вэрьштэ
угьц шьндьимь, 4-шы — кэня. Ти 4-шы вэр гьц шо-
нгэмшэ ьнгьжвандым лыктын итэрайэн шуатат, на-
мозым лыктын, кыралыт, кавштам, роколмам моло
шьндэт.

Ынгьжванды шуку йиш улы: шпанка, усанка,
мольборо моло.

Шпанка йишэин кушшы норгьжэ пьтэри ьжар-
гы, вара ломыж цьрээн, лудалгы лиэш, тыгыды иман
ьлэш. Усанкаат тэхэньок ьлэш, ьнгьжшэ тыгыды
пынан (вусан). Когьньэк кого вырлыкан ьлыт.

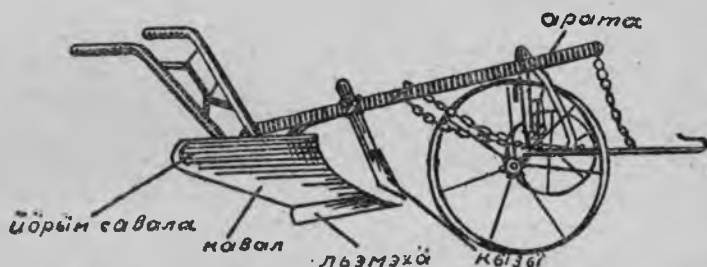
Мольборо йишын нөргөвләжы пйтәри нарынцы— ыжаргы цырәән, шыжы вәкы вьрганы йакшаргән шынцйт, шошым кыран цырәән лит, имән ак лиәп. Тәл вәрәмәэш лым лывакы ти йишым әйән пиштәш кәләш. Ти йишын ылыштәшыжы ыжаргы, кыцкыжы шалдыра ыләш.

Йатмашвлә:

1. Ёнгыжванды махань гәрәм йарата?
2. Ёнгыжванды кыцә хана?
3. Колхозышты кыцә ёнгыжвандым шындәт?

Машинәвләм анчаш тымәньюнә.

а) Проста машинәвлә. Машинә хрәсәньюн тәнгжы ыләш: хрәсән пәшәм куштылта, киндй-шурны ләк-тйшым шукәмдә, мол пәшәштәт когон палша.

63-шы картын „Саккың“ плугы.

Машинәм анчән, кычылт мышташ кәләш. Кычылт мышташыжы тымән пәлән шоаш лиәш. Пйтәриок проста машинәвләм пәләш, кәләш.

Проста машинәвләм әдәм шукәрдоқ кычылташ тыңалын. Шырәнжок тәхән проста машинәвләм ылы-мәштынә мә кычылтына.

Мәнмән пәшә куштылтышы проста машинәвләжы — шывынь, вьтварә дә оқон ылыт. Тәхән проста

машинәвлә кудыло хәдйрвләштәт улы: кызы, кайыц, арава тарта, пичәл куроқ, ыргым машинә моло.

б) Плугывлә. Плугын тәвә мажы улы: кызы, кыртньи, йөрүм савала, кавал дә арата.

Плугын кызыжы, кыртньижы дә йөрүм савалажы, кычылтмына кызы, кыртньигольмы гань пйсы ылыт кынь, куштылгын, кәлгырәкын пйчкәдәш лиәш. Тачкын тартажы кужырак кынь, тачкы тәрвәтмләшәт куштылгы.

Плугыдон кәлгырәкын кыралнәт кынь, араташтыш кыцкым кагакшым кышкырак лүлтәлмәлә, әль тартажым (постромкажым) кужәмдәлмәлә, эчә кычәм гыц плугым лүлтәләш лиәш. Кыцкымы кагак, постромкавлә дә кычәмвләжы тачкын тарта вәрәш ылыт.

Йатмашвлә:

Плугы коашын, әль кәлгын кыраләш кынь, кыцә коашәмдәймәлә әль кәлгәмдәймәлә?

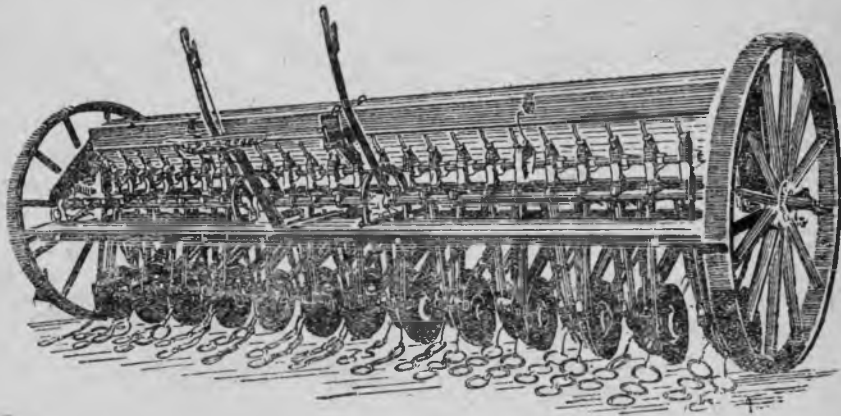
Плугын хәдйрвләжым аңылышыш табльицыш сирән шындә.

в) Удым машинә. Киттон удымәштй вырлык шуку пыра. Удымы пйрцыжы. кыдыжы кәлгын вазәшәт, шытән ләктын ак кәрт, йамәш, кыдыжы вылән лиәш тә кошкән йамәш. Кыдыжы эчә пачәлә-пачәлә кәчй гач моло ләктыт.

Киттон удымәштй ик гәктарым 160—192 килограмм ыржам, 192—240 килограмм шожым удат. Азым шырә лиәш, киндыжы тыгыды олыман, тыгыды вуйан лиәш.

Удым машинә кыцә кәләш, тынгә (шырән, шоән) удән миә, кыцә шындәт, тынгә йштә. Машинәдон удымәштй ик гәктарәш 120—160 килограмм ыржам, 160—192 килограмм шожым удат, Вырлыкаш пйрцывлә рок лывәлән ик кәлгыцәш вазыт, азым иктөр шытә, кинды, ләктышыжәт шукурак лиәш.

Кызыт ма — кит пашам машинадон куштылташ тынгалынна. Ныр йыде ик кого колхоз ангам ыштэн шынденна. Колхоз нырышты ырлыкым кормыждон удэн шуку киндым удэн ана кэрт, ышкэтын удэн

64-ий картин. Удым машина

каштмы вэрэмэ эртэн. Бүндэ ма цуцан, кольэктывыш пырэн пашам машинэвлэдон ышташ тынгалынна.

Паша.

Удымы машинэм палаш колхозыш кэда.
Кыцэ тыдым удаш шындымыла, тымэнь толда.

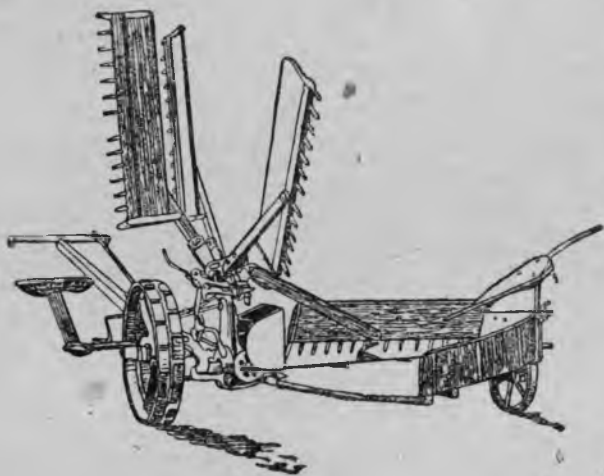
г) Тырэтмы машина. Тырэдэш тынгалмы анцыц колхозышкына тырэтмы машинэм кандэвы. Тыгыды хэдырвлэжы изи йашыкышты, когораквлэжы (араважы, кымда йэргэшкы тырэн ханажы, кужы тартажы моло) пасна ыльэвы.

Ма, изи ырвэзывлэ, тырхэн ана кэрт, анчымна шоэшат, со тышкы миэнэ. Колхозыш пырыдым кого марывлэат эртэн кэшылэ сарай докы миэн машинэм анчат.

— Иван бэа, ти машинэн когорак хэдырвлэжым кэлэсэн пуай! Мээт изиш пэлынэнэ! — манын, колхоз вуйлалтышыгыц Йогор йады.

— Йара, йара, кэлэсэм. ТЫрэтмЫ машинән тэхэнь кого хәдЫрвләжЫ улы. Тэвэ анчалда:

ТидЫ — кымда ханга (платформы). ТидЫ кок арава вЫлнЫ кид; иктЫжЫ „ходовой“, вэсыжЫ — изирәкшЫ — „польэвой“ манмы арава.

65-шЫ картЫн. ТЫрэтмЫ машинә.

ТидЫ 2—3 мыжыр пУән шэстэрнЫвләм пижЫктЫмЫ „стойкы“.

ТидЫ кЫрәплән стойкы.

Ти ридәк платформа вЫлән тЫрэтмЫ киндЫм постара. ТидЫжЫ — ташкалын тЫрэтмЫ киндЫм шЫкәл шуаш ЫштЫмЫ.

ТидЫ — лУлтәлмЫ хәдЫр платформым кэрәл кУкшЫцәш шЫндә.

ТидЫ — кЫрәпләвлә.

ТидЫ — тарта.

ТидЫжЫ тЫрэтмЫ кЫзыжЫ.

— Ти машинәдон кәчәш 4 гәктарым тЫрэдәш лиәш, кЫлтә пидәш валә ит өркәны, — манәш Иван.

Тэхэнь машинām, кызыт йактэ уштэлнāят, пиш сусун анчышна.—Тэхэнь машинā колхозлан пиш когон палша — манэш Йогор.

Пāшā:

Колхозыш кэдā дā тырэтмй машинām тйшлэн анчыда Вара тьэтратьэштā ужмыда машинām рисуйыда.

д) **Кылтэ шимй машинā.** Кылтэ шимй машинāят пāшām пиш когон куштылта. Ик машинāдон кэчй-мычкышты 100—150 пут пырцйм шин лыкташ лиэш. Эдэмжāt машинāдон шимй годым шуку акэл. Кылтэ шимй машинām имньидон сārāt, кызыт колхозвлāштй шуку вārэок ти машинām трактырдон сārāш тынā-лйныт. Трактыр имньилā ак йангылы, кэрэк маньары цārнйдэок машинām сārэн крдэш.

Пāшā:

1. Колхозын кылтэ шимй вārйшккйжй (āмбичйшккйжй) мидā дā кылтэ шимй машинājйм йажон анчыда.

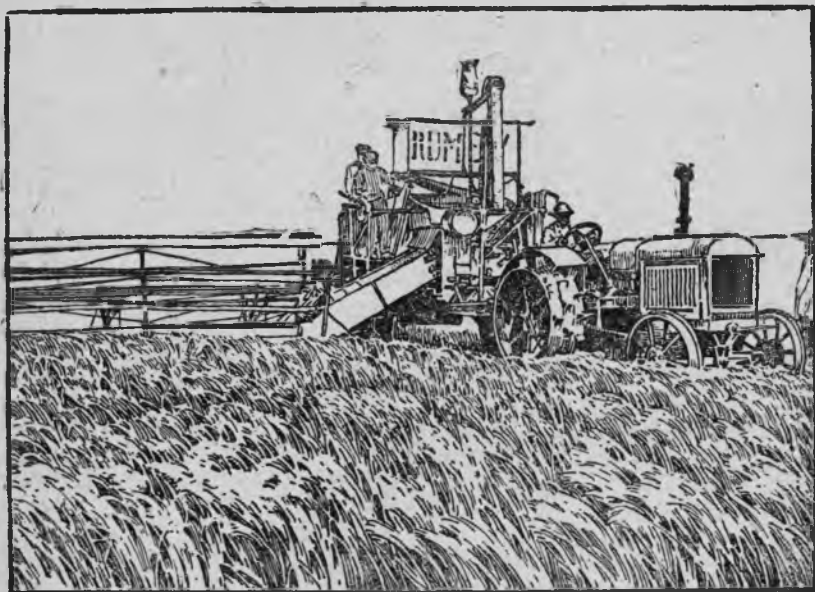
Комбайн

Хрēsāньвлā ййрйм-ййр колхозвлāш ушнат, āнгā-ййрāнйштйм тйжэм гектараным йштāt. Шамак толшы: ййтпэл Кавказышты „Гигант“ совхозын мўлāндйжй 175 тйжэм гектар ылэш.

Тэхэнь кого совхозвлāштй дā колхозвлāшты им-ньидон кыралаш, ўдāш, кылтэ пырташ, āль сарладон тйрэт пйтārāш акли. Сэдйндон машинāдон кыралыт, ширāt, ўдāt, тйрэдйт, шывштат, кылтэм шит. Маши-нāвлājйм кого силāн трактырвлā шывштат.

Кого совхозвлāштй, колхозвлāштй **комбайн** улы. Комбайн киндй — шурным тйрэдэш, кылтэм шиэш, пырцйм пуалта, шуку йишэш айыра, кэлэш кйнь, олымымат пйчкэдэн прēsуйымы машинāшкй шйшкэш,

1930 и йактэ комбайнвләм мә докына Амэрикы-
гыц шөртнъылә нәлын кандат ылын. Вэскиткыц кан-
дымы машинәвлә шэргэш шагалыт. Кызыт бндэ бш-
кэок бштәнә. Саратовыштыш завотышты комбайнвлә

67-шы картын. Комбайн.

шуку ләктәш тынгалыныт. Ик ишты ти завот 20 тй-
жэм комбайным лыкташ тынгалын. Тидын паштэк
Новосибирскиштыш завотат у комбайнвләм бштәш
тынгалэш.

Йатмашвлә:

1. Комбайн махань пәшәм бштә—шайышт пуда.
2. Махань кого совхозвлә дә кого колхозвлә гишән лы-
дында, шайышт пуда?
3. Саратов хала дон Новосибирск хала кышты ылыт,
ниным каргышты кычәл мода.

Бидэкш шурнан ныр ажыктыш таблиця.

Ивлä	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1932	Пар	Ыржа	Икиäш кльэвэр	Кок иäш кльэвэр	Пар	Ыржа	Роколма	Икиäш	Ма-шон
1933	Ыржа кльэвэр	Икиаш кльэвэр	Кок иäш кльэвэр	Пар	Ыржа	Роколма	Икиäш	Ма-шон	Пар
1934	Икиäш кльэвэр	Кок иäш кльэвэр	Пар	Ыржа	Роколма	Икиäш	Ма-шон	Пар	Ыржа
1935	Кок иäш кльэвэр	Пар	Ыржа	Роколма	Икиäш	Ма-шон	Пар	Ыржа	Икиäш кльэвэр
1936	Пар	Ыржа	Роколма	Икиäш	Ма-шон	Пар	Ыржа	Икиäш кльэвэр	Кок иäш кльэвэр
1937	Ыржа	Роколма	Икиäш	Ма-шон	Пар	Ыржа	Икиäш кльэвэр	Кок иäш кльэвэр	Пар
1938	Роколма	Икиäш	Ма-шон	Пар	Ыржа	Икиäш кльэвэр	Кок иäш кльэвэр	Пар	Ыржа
1939	Икиäш	Ма-шон	Пар	Ыржа	Икиäш кльэвэр	Кок иäш кльэвэр	Пар	Ыржа	Роколма
1940	Ма-шон	Пар	Ыржа	Икиäш кльэвэр	Кок иäш кльэвэр	Пар	Ыржа	Роколма	Икиäш

ТҮН АЛТЫШЛА

I. Шулык пэрэгымаш.

	Стр.
Социализмьм ышташ шу эдемвлә кәлёт	3
Эдем цэрвлә	4
Вашталтшы цэрвлә	5
а) Ыдыртыш	5
б) Мышкыр тьиф	6
в) Хальер	7
г) Вьран пышкэдьш (дьеэинтьери)	9
д) Чахоткы (тубэркулез)	9
Микробвлә	11
Эдем гьц эдемьш цэр кьцә вашталтәш	13
Вьреш попазымыкьжы бактьери цэр лизш	14
Арашынә	15
Таракан, кылоп, ти, шаргәнбь	15
Уштьмыж кужынэр	16
Йьмылан дә мамонлан Ынбаньмаш цэргьш пэрэгалтмашть аптьртәг	18
Здоровам пэрэгымашть дә цэрвләдон кьрәдәлмашть кәчьш, выдын дә воздухын кэрәлбьшть	19
Кәпкьляам кьцә виангдьшашлык ылына:	20
а) Кэрәл сэмьнь качкаш. кэрәл сэмьнь амалаш	20
б) Физкультуры	21
в) Пәшә	22
Йасыланыш эдемлән палшымаш	22
Вьдьш валән кәшьш Ылжьтмаш	24

II. Рокыштыш кэрәлвлә—рудавлә мэталвлә, миьэралвлә.

Мары областын рокыштыш кэрәлвлә	25
Мары областын кьмдәмжь	26
Кырыквләнә кьцә урыт	27
Агьрвләнә	28
Ошма	29
Ошмәгьш лишь кь	30
Охоньшә, йамдар, стопка	30
Извоска кь	33
Граньит	34
Шун дә кьрпьш	35
Сирәгү (фосфорит)	36
Санчал	37
Санчал пөрт	40
Баскунчак йәр	41
Мэталвлә гишән	42

Руда (кыргыны рок)	41
Карйэр	44
Домны камака махань ылэш	45
Мартэн камака	48
Магнытогорск тон Кузньэцк	50
Цырэан (шэргакан) мэталвлэ	51

III. Кушкышвлән Ылымашышты.

Пыривлэ, нүшмывлэ, тонгвлэ	59
Пыриын да нүшмывн көргышты махань ылэш	60
Ыржам да шадангым анчалына	61
Кож эхэлым да кэдэр пүкшым анчалына	62
Пырым, нүшмым да тонгым шытыктымаш	62
Таракан пырса кыцэ кушкэш	63
Ыржа пырыи шытымаш	64
Йакты нүшмы шытымаш	65
Махань пырыи, кынам шытэ	66
Выттэ нүшмы шытэн аккэрт	66
Вырыкклан шыгаш въздухат кэлэш	68
Вырыкклан шытэш шокшы кэлэш лаь акэл?	68
Кушкышвлән кэрэл шокшы анчыктымы таблицы	69
Кушкыш сотыде кушкын аккэрт	70
Вырык шытыктымаш	72
Пырым кыцэ шытыктымывлэ	72
Шуки киндым наланэт айнь, пырым итырайыде иг удй	73
Тугы пырым вэлэ удан кэлэш	73
Пырым мадон ирыктымывлэ	75
Икйаш киндыштыш тылвуй	77
Тылвуйдон кыцэ кыредалмывлэ	80
Анзылдаш (купорос) вьдэш вырыкым мышмаш	81
Извоска вытгон тылвуйым йамдымаш	82
Вырыкым ломыж вьдэш мышмаш	82
Кого йиш вырыкым удаш кэлэш	83
Кинды лактышым когоэмдымашты рэлыги аптыртэ	84
Рок ланзывлэ	85
Вьлвал рокышты ма улы	87
СССР-ышты вьлвал роквлэ маханьвлэ улы	88
Шим рок	88
Шуан рок	89
Ломыж йарышан рок	89
Махань рок вьдым йажон кыча, махань агэш	90
Махань рок йылэ кошка	91
Кушкыш роккыц мам нэлэш	92
Ломыжым пэрэгьдэ	92
Анэ-йыранэм извоскам шавэт кынь, кинды лактыш шукэмэш	94
Анэ-йыраным пышкыдемдымаш	95
Парым иры кыралмыла	95
Икйаш нырым шыжымок кыралаш кэлэш	95
Кушкыш важ	97
Роккыц качкышым важ кыцэ нэлэш	97
Важ гыц кузыш выт йлыштэш вашт лактэш	98
Ылыштэш тощылоток икнарэ вьдым ак колты	99

Кушкыш вургы	101
Кушкыш вургы мычкы кушкаш кэрäl вѣт тä качкыш кыцä каштыт	104
Кушкышын вургыжы мўландѣшат кушкѣш	105
Роколма вургы рок лѣвällнѣ ылѣш	107
Олмаву ушымаш	107
Äнгä йѣрәнѣм пышкыдәмдѣмблä	109
Намозы лыкмаштыш самынвләнä	109
Намозым кыцä лыкмыла	109
Йори Ёштѣм пышкыдәмдѣшвлä	110
Пэлэдѣш	111
Пэлэдѣштѣмбѣ кушкышвлä	113
Кыпышы	115
Кэрäl кушкышвлäm пällмäш	116
Киндѣвлä	116
Мам-шон Ёштäш кэрällык кушкышвлä (лѣхнѣческы культурвлä	117
Удѣм шудывлä	118
Шуку шурнан ныр	119
Колхоз дä совхоз ан нырвлäшкѣ у кушкышвлäm пыртымыла	119
Доннык шуды	120
Рок грушы (топинамбур)	120
Мушан йиш кушкышвлä	12
Каучукав кушкышвлä	12
Каучуккѣц рэзинѣм Ёштät	12
Каучук вильән пушäнгѣвлäm мä Ёшкэкк войышашлык ылына	123
Совхоз дон колхозвлäштѣ киндѣ лäктѣшѣм шукәмдәнä	124

IV. Тымәншѣвлән сола хозäйства пäшäштѣ.

Пäшäm плантä Ёштäш акли	12
Школы участкыштыш пäшä план	128
Парнык малын кэрäl ылѣш	129
Намозым парныкѣш малын опытымыла	13
Парныкѣш намозым оцтышна	131
Парныкѣш кавштам, помидорым моло удѣшнä	131
Парныкѣштѣш азымым кыцä куштышна	
Кавштавичѣштѣ йѣрәнѣм ана Ёштѣ	
Помидор азымым йѣрәнѣц шѣндѣшнä	131
Помидор анчымаш	131
Кавштам шѣндѣшнä	137
Нүшмблык кавштавичѣ хäдырвлäm шѣндәнä	13
Кавштавичѣлән шуку вѣт кэлеш	14
Кавштам кыцä анчышна	14
Нүшмбм йäмдѣлѣшнä	14
Нүшмблык кавштауылäm, ушманвлäm моло кыцä йäмдѣлѣмблä	14
Мөршуды, шаптырванды, ёнгѣжванды дä молы,	144
Колхозлан мөр шѣндäш палшышна	147
Мөршудым кыцä анчышна	1
Шаптырванды	149
Ёнгѣжванды	151
Машинавлäm анчаш тымәнбнä	153
Комбайн	157

АкшЫ
Цена

70

коп
коп.

40406

У. 14. н

Мар. Г.

3-479

Янцевинов Д. В., Никифоров А. В.,
Артемьева А. и Максанов В.

УЧЕБНИК ПО ЕСТЕСТВОЗНАНИЮ
для 3 года обучения.

На горно-марийском языке.

Государственное Учебно-Педагогическое Из-во.
Москва, Кузнецкий мост, 16.

Мар. Г.
3-479

Н. Мар.
3-479

Ианцэвиное. Сандэлоўн палымаш.